

Zwols Historisch Tijdschrift

INKIJKEXEMPLAAR

8e jaargang

1991, nr.1

f 9,50

uitgave van de Zwolse Historische Vereniging

HEID, BROEDERSCHAP.

COURANT.

den 2 January. 1796.

DER BATAAFSCHE VRYHEID.

1796 des namiddags om
proceelen EYKEN TOMEN
Nijbroek daer ARENT
T. V O O R T.
ar 13 te 2. V. mis van goede
Godscheft, gelieve zig bor
in 11-12 uren als den Nij-
verschieden Proceelen EY-
ronder verscheiden Bado-ns
Alles staande by een Hage

De Zwolsche
Courant
1795-1813

JOURNAL POLITIQUE
DU DEPARTEMENT

DES BOUCHES DE L'ISSEL.

STAATKUNDIG DAGBLAD
VAN HET DEPARTEMENT
DER MONDEN VAN DEN YSSEL.

Jeudi le 31 Decembre 1812

(No. 79.)

Donderdag den 31 Decembre 1812.

I N T E R I E U R.

PREFECTURE DU DEPARTEMENT DES
BOUCHES DE L'YSEL.

(No. 1.) te D I V I S I O N
e CHEVALIER de L'EMPIRE. MEMBRE de la
e CHEVALIER de L'EMPIRE. MEMBRE de la

BINNENLANDSCHE BERIGTEN

PREFECTURE VAN HET DEPARTEMENT DER
MONDEN VAN DEN YSSEL.

(No. 1.) ifte D I V I S I O N
RYKS RIDDER, LID van het LEGIOEN van NED.
en van de KEIZERLYKE ORDE der BENE

onder: Het in 1906 verdwenen pand aan de Melkmarkt, waar Martinus Tijl in 1777 een drukkerij vestigde.

rechts: 'Muurschilderingen in de Weeme'.
Foto van een tekening van het gezicht van Mattheüs.
(Foto: J. Por)
Joop Eikenaar tijdens het schilderen van de afbeeldingen in de tweede nis, 1989.

Censuur in oorlogstijd was de afgelopen maanden een actueel thema. Het zal echter niemand verbazen dat deze kwestie niets nieuws onder de zon is. Zo kreeg de Zwolse Courant al bijna twee eeuwen geleden met beperkende maatregelen ten aanzien van de berichtgeving te maken, toen Nederland in de Franse tijd betrokken raakte bij de Napoleontische oorlogen. Censuur was echter niet het enige probleem waarmee de uitgevers van de krant, Martinus en Hendrikus Tijl, tijdens de Franse bezetting werden geconfronteerd. H. Stalknecht bericht over deze moeilijke tijden voor vader en zoon Tijl, die in 1790 begonnen waren met de uitgave van een nieuwsblad. Hun initiatief was een lang leven beschoren, want de Zwolse Courant heeft vorig jaar het 200-jarig bestaan gevierd.

Twee artikelen in dit nummer gaan over de problemen die het behoud van andere overblijfselen uit het verleden met zich meebrengen. J.J. de Jong schrijft over het behoud en herstel van de in 1925 in de Weeme herontdekte gotische muurschilderingen, die onlangs gerestaureerd zijn. Duidelijk wordt in dit artikel geïllustreerd welke lastige vraagstukken bij een dergelijk project opdoemen. Uit een geheel andere tijd dateert de negentiende-eeuwse stationskap van Zwolle, die tot één van de mooiste in Nederland gerekend wordt. M. Tillema doet uit de doeken waarop deze mening is gebaseerd en waarom het zo belangrijk is de kapconstructie te behouden.

Tenslotte schrijft W.J. op 't Hoff over de predikant Jacobus Tichlerus, die leefde in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Tichlerus heeft door het schrijven van een boek, dat in 1636 verscheen onder de titel Hiskiae Oprechticheyt, een ander tastbaar voorwerp uit de geschiedenis aan het geslacht overgeleverd. In dit boek komt deze predikant, die vier jaar in Zwolle werkzaam is geweest, naar voren als een duidelijke vertegenwoordiger van de op een piëtistische grondslag gebaseerde Nadere Reformatie.

- 4 "Met zeer zware kosten en
onvermoeide werkzaamheid";
de Zwolsche Courant 1795-1813
drs H.A. Stalknecht

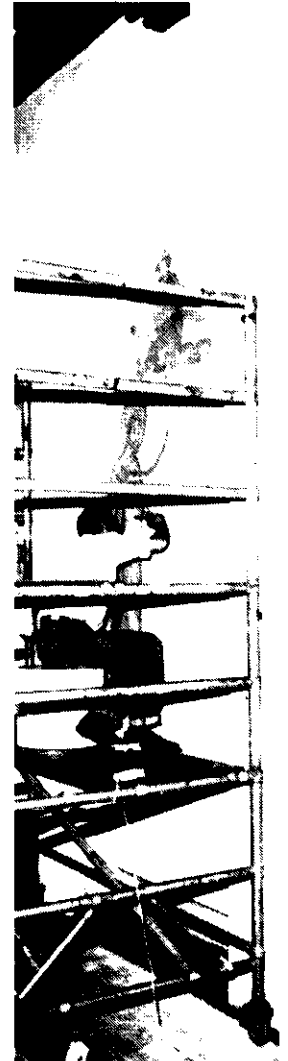

- 14 Muurschilderingen in de Weeme, of
de zin van het kopiëren
J.J. de Jong

- 20 Jacobus Tichlerus
(1604-1652):
vertegenwoordiger van
de Nadere Reformatie
W.J. op 't Hof

- 29 Stationskap
blijft behouden
M. Tillema

- 32 Literatuur
32 Mededelingen
34 Agenda
35 Personalia

"Met zeer zware kosten en onvermoeide werkzaamheid"; de Zwolsche Courant 1795-1813

drs H. A. Stalknecht

Omstreeks 1680 vestigde Daniël Tijl zich vanuit Dantzig in Groningen. Een van zijn kleinzoons, Martinus Tijl, zocht zijn heil rond 1765 in Zwolle, waar hij vanaf 1768 als boekdrukker in zijn levensonderhoud trachtte te voorzien. 1) In 1790 was het dezelfde Martinus Tijl die besloot met zijn zoon Hendrikus een krant uit te geven: het Overijsselsch Weekblad tot Nut van 't Algemeen.

Voor Martinus Tijl was deze onderneming niet geheel nieuw. Ruim tien jaar eerder had hij de druk verzorgd van het Overijsselsch Bekendmakingsblad. Eigenaren van deze courant waren onder anderen de Zwollenaren J. van Riemsdijk en Salomon van Deventer. Dit blad was geen lang leven beschoren geweest. In totaal zijn er 52 nummers van verschenen.

Het eerste nummer van het Overijsselsch Weekblad verscheen op 5 juni 1790. En niet zonder succes, want al snel verscheen de krant tweemaal per week. Toen werd ook de naam gewijzigd in Overijsselsche Courant. 2)

Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap

Onder invloed van de gebeurtenissen in Frankrijk voltrok zich in het jaar 1795 in de Republiek der Verenigde Nederlanden een politieke omwenteling. De Bataafse Republiek diende zich aan. Op 30 januari van dat jaar werd in Zwolle de zittende

stadsregering naar huis gestuurd en vervangen door de 'Provisionele Represen-tanten des Zwolschen Volks'. Vader en zoon Tijl schikten zich in de nieuwe situatie. Al snel vormden de woorden Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap een vast onderdeel van de kop van de Overijsselsche Courant. Ook de aanduiding: 'Het eerste jaar der Bataafsche vrijheid' werd in de titel opgenomen.

De Bataafse vrijheid begon voor Martinus en Hendrikus overigens onprettig. Op 21 mei 1795 kregen zij van het revolutionaire stadsbestuur van Zwolle te verstaan dat hun krant zich voortaan niet meer Overijssels mocht noemen; dit tot ongenoegen van de Tijls. In een brief van 28 mei 1795 probeerden ze de stadsregering tot andere gedachten te brengen, daar "[...] zij met reden bedugt zijn, dat zulk een verandering welligt zeer veel nadeel voor hun ten gevolge zoude kunnen hebben, en het debiet van hun Courant in andere steden en plaatzen dezer Provincie daar door verminderen, zo als in andere gevallen, slegts de verandering van een Naam meermaalen van nadeelige gevolgen voor een uitgever geweest is". Ze wezen verder op de toch al kleine winst van de krant en spraken de vrees uit dat het besluit "hun ook van die geringe winsten zoude beroven". Het mocht niet baten. In de marge van het smeekschrift lezen we: "Het verzoek ten Requeste gedaan word geweest van de hand". 3) Vanaf 3 juni 1795 droeg het nieuwsblad van Tijl de naam Zwolsche Courant.

Concurrentievrees

In weerwil van de woelige tijdsomstandigheden ging het de Zwolsche Courant voor de wind. Het aantal abonnees steeg en bedroeg in 1805 omstreeks 1000. Dit ondanks het feit dat de overheid zich steeds meer met de inhoud van de krant ging bemoeien. 4) Zo was er het besluit van de Agent van Inwendige Politie van 12 april 1802. Daarin werd verordend dat de uitgevers van kranten "zich zullen hebben te wagten om de daaden en besluiten van het Bataafsche Gouvernement als nieuwstijdingen in hunne geschriften op te geeven van welkers waarheid zij niet ten vollen onderrigt zijn". Zij die, "zodanige verminkte of onwaarachtige nieuwstijdingen zullen hebben geplaatst", konden worden gestraft met een verschijningsverbod van hun krant van zes weken.

De aandacht van de overheid voor de pers nam steeds verder toe. In 1805 ging

de landsregering zelfs over tot de uitgave van een eigen nieuwsblad: de Bataafsche Courant, voorloper van de huidige Staatscourant. Dit bracht onder de krantenuitgevers de nodige onrust teweeg. Zij waren beducht voor de oneerlijke concurrentie die de Bataafsche Courant de overige nieuwsbladen aandeed. Dit blad werd door de overheid namelijk op allerlei wijzen bevoordeeld. Zo werd bepaald dat "alle Ingezeten der Republicq welke eenigerhande Societeit aan hun Huizen hebben, Logement- of Koffijhuishouders, Herbergiers, Tappers en alle anderen welke tot het zetten van gelagen zijn of zullen worden geadmitteerd, verplicht en gehouden zijn om ten minste één Exemplaar der Bataafsche Staatscourant ten hunne kosten na te houden". 5)

In een poging de positie van hun krant voor de toekomst veilig te stellen deden vader en zoon Tijl een beroep op het stadsbestuur van Zwolle. In een schrijven

BERICHT, wegens de Uitgaave van een

OVERYS-

WEEK-

TOT NUT

SELSCH

BLAD,

VAN'T ALGEMEEN.

Uitgegeven

den 22 May 1790.

Dewyl in de meeste Provincien van ons Gemeenebest verscheidene Weekbladen, Couranten en andere Nieuwspapieren worden uitgegeven; waar door de Natie niet alleen genoegzaam word onderricht van den tydelijken toestand dezer Republyk, van derzelver voor-

het Hoogduitsche Nieuws vroeger dan andere Couranten en Nieuwspapieren te kunnen mede deelen.

Ten anderen, zo kan een ieder, zo wel binnen als buiten deeze Provincie door middel van dit ons

vertientien zal voor elken regel maar betaald worden drie stuivers. Elke gedurende de eerste vier weken eenige Bekenmakingen. gelie- r voor geen regel geld betaalen, mits dat dezelve voor den eersten orden ingezonden, aan de uitgeevers deezes.

van 13 juni 1805 wezen zij erop dat zij hun krant "met zeer zware kosten en onvermoeide werkzaamheid tot die trap der volkomenheid hebben gebracht" welke zij thans bezat. Maar nu vreesden ze "dat mogelijk iemand binnen deze Stad ook een Courant zoude willen ondernemen, ofschoon waarschijnlijk wel onder eene andere benaming". De Tijds hielden het stadsbestuur voor dat zij daardoor veel inkomsten uit de advertenties zouden verliezen, "welke toch wel het Fonds uitmaken, waardoor deze onze Courant haar bestaan behoudt". De eventuele komst van een tweede nieuwsblad zou de Zwolsche Courant dus grote schade toebrengen, "waarvan hoogstwaarschijnlijk gevolg zoude zijn, dat deze Courant weder te gronde ging, - of wel den val van beide zoude kunnen na zich slepen". Dat beeld hield men het stadsbestuur voor: bij het toelaten van een andere krant zou Zwolle uiteindelijk eindigen zonder krant! Om dit te voorkomen vroeg men of de Zwolsche Courant niet "zodanig eene vastigheid gegeven konde worden, waardoor zij supplianten *alleen*, en niemand anders binnen deze Stad bevoegd wierden een Courant te mogen drukken en Advertissementen in deselve (te mogen) plaatsen". Daar had men best wat voor over, "desnoods onder uitkering van een jaarlijks equivalent aan de stad, Godshuizen of waartoe zulks mogt bestemd worden". Op dit verzoek werd op 25 juni 1805 gunstig beschikt. In ruil voor een jaarlijkse betaling van 50 goudgulden ten behoeve van het weeshuis bezat Tijl nu voor Zwolle een monopolie.

Koninkrijk Holland

In 1806 maakte de Bataafse Republiek plaats voor het Koninkrijk Holland. De bemoeienis van de overheid met de kranten werd er niet minder op. Zo mochten alleen die staatsstukken geplaatst worden, die in de Staatscourant voorkwamen. Hetzelfde gold voor aanstellingen van ambtenaren, officieren en dergelijke. De gemeentebesturen moesten erop toezien dat "geene verontrustende nieuwstijdingen, zo binnen 's lands ofte uit de Armée van het Rijk overgenomen uit Buitenlandsche weinig geaccrediteerde nieuwspapieren worden geplaatst". 6) En in 1807 werden de kranten zelfs op-

gedragen "[...] om niets, dit Rijk algemeen en de krijgsbewegingen binnen en in de nabijheid van deszelfs grensen in het bijzonder [...] te plaatsen", alvorens dit was verschenen in de Koninklijke Courant. Bovendien moesten alle te plaatsen berichten eerst worden voorgelegd aan de procureur des Konings, "[...] die bij deze word versogt en geautoriseerd, alzodanige passages als daarin mogte oordelen strijdig te zijn met deze order daaruit te roijeeen [...]". 7) Dit voorschrift werd overigens al op 23 september daaropvolgend ingetrokken, "[...] met aanbeveling van wat voorzichtig in 't plaatsen van opgemelde tijdingen te zijn". Daarop lieten Martinus en Hendrikus Tijl de procureur weten de Hollandse kranten tot richtsnoer te zullen nemen, "t geen denzelven goedkeurde". 8)

Drukkerijen

In 1810 werd het Koninkrijk Holland ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Overijssel heette nu departement van de Monden van den IJssel, of eigenlijk 'Département des Bouches de l'Yssel'. Van overheidswege werd steeds meer druk uitgeoefend om toch vooral de Franse taal te gebruiken. Al snel kwam het voorschrift dat de berichten in de kranten zowel in het Nederlands als ook in het Frans moesten worden afgedrukt. En zo heette vanaf 1 februari 1811 de Zwolsche Courant ook 'Gazette de Zwolle'. De Franse vertalingen waren overigens niet altijd naar de zin van de autoriteiten. Zo lezen we in een brief van de directeur-generaal van politie aan Tijl van 7 januari 1812 dat deze meermaals fouten had ontdekt, die de lezers slechts konden leiden "dans des erreurs grossières".

Met de inlijving werd de Franse wetgeving in Holland van toepassing. Bij keizerlijk decreet van 5 februari 1810, dat nu ook in Nederland gold, was de boekhandel geregeld. Daarin was onder meer het aantal drukkers per departement aan banden gelegd. De Tijds, die naast krantenuitgevers tevens boekdrukkers waren, wilden blijkbaar weten waar ze aan toe waren. In het archief vinden we een brief van 22 februari 1811 uit Nijmegen, schijnbaar geschreven door een huisvriend, die hen nadere informatie gaf. "Het is waar, dat het getal der drukkers in Parijs is ge-

reduceerd en op 60 is gebragt, en zulks ook in de overige Departementen zal plaats hebben", zo konden ze lezen. Ook in het Nederlandse gebied zouden binnenkort maatregelen te verwachten zijn. Maar de schrijver stelde ze direct gerust: "Doch geloove ik niet dat UE iets zal te vreezen hebben, daar Zwolle, zo ik meene de Hoofdplaats van het Departement is, en het getal der drukkers zo zeer groot niet is".

In het archief van Tijl bevindt zich een stuk dat nader licht werpt op de Zwolse boekdrukkerij van die dagen. Het gaat hier om een concept-antwoordenlijst. Niet vermeld is op wiens verzoek deze is opgesteld. Vermoedelijk zal dat de prefekt zijn geweest, de hoogste bestuurder in het departement. De eerste vraag informeerde naar het aantal drukkerijen in Zwolle in 1806 en 1811. Uit het antwoord blijkt dat er in 1806 vier drukkerijen actief waren geweest, die van M. en H. Tijl (onderfirma van M. Tijl en zoon), F. Clement, J. de Vri en B. Idzinga. Deze drukkerijen waren er in 1811 nog steeds. In 1806 hadden vader en zoon Tijl acht werklieden in dienst gehad, in 1811 nog maar zes. Voor Clement lag dit getal op vier respectievelijk drie en voor De Vri op zes en vier. Idzinga had in 1806 één werkmans, "dat zijn zoon was" en zat nu zonder werkvolk.

Op de vraag hoeveel deze drukkerijen in 1806 en 1811 gedrukt hadden, luidde het antwoord: "De Drukkers van de drie groote drukkerijen kunnen deze vraag niet met geen mogelijkheid beantwoorden, alleen zoude van hun eenige verklaring op dezelve kunnen dienen dat zij in en voor 1806 ruim een derde meer arbeidsloonen in een rond jaar betaald hebben dan zij thans in een rond jaar doen, waarvan veelal de oorzaak is, dat te voren op hunne drukkerijen aanzienlijk veel besteld werk gedrukt wierd, en thans veel voor hun rekening moeten opleggen om hun werkvolk aan het werk te houden; waarmede zij, met groote schade blijven zitten". Op de vraag naar de aard der werkzaamheden bij de verschillende drukkerijen was het antwoord dat Tijl, naast de krant, smout- en boekwerk verzorgde, waarbij schoolboeken apart worden genoemd. De overige drukkers deden, uitgezonderd natuurlijk het

drukken van een krant, hetzelfde werk. De kleine drukkerij van Idzinga vervaardigde voornamelijk "Tabakspapier".

Niet lonend

Op de vraag naar de veranderingen door de jaren heen was het antwoord dat deze vooral in het teken hadden gestaan van achteruitgang. Met name de teruggang in het drukwerk voor het departementaal bestuur, "t welke in en voor 1806 op de drie groote drukkerijen zeer veel werk veroorzaakte", was hier aan debet. Tijl was er nog het beste uitgesprongen. Het drukwerk dat de prefektuur in 1811 had uitbesteed was geheel ten gunste van deze drukker gekomen. Maar dit werk was, nog steeds volgens de antwoordenlijst, gering, "omdat veele besluiten thans gratis in de Courant worden geplaatst en de overigen geschreven worden".

Een andere oorzaak van de slechte gang van zaken moest worden gezocht "in het van jaar tot jaar afneemen van den trek tot het koopen van boeken, waar door het drukken van boekwerk bijna niet meer kan worden ondernomen". Gevraagd naar de diepere redenen van deze veranderingen luidde het uitvoerige antwoord: "1e. Aan de tijdsomstandigheden, 2e. aan de schaarsheid van geld, 3e. aan het doen of laten schrijven van veele zaken, die te voren gedrukt wierden, 4e. aan de steeds afneemende leeslust, 5e. aan het menigvuldig drukken der boeken, wetten en rijkspapieren die thans aan de keizerlijke drukkerij te Amsterdam gedrukt worden, en waarvan zij verstoken zijn, 6e. aan het afneemen van den koophandel, 7e. aan de moeilijkheid en kostbaarheid der verzending, 8e. aan zoo veele moeilijke bepalingen waaraan de boekdrukkerijen inzonderheid onderworpen zijn en ten 9e om dat het drukken van boekwerk thans minder is dan voorheen, uithoofde van het bezwaarlijke, om naar het voormalig Zeeland, voormalige Bataafsche Brabant enz. eenige Hollandsche gedrukte werken te verzenden; het plekje grond waarop Hollandsche boeken moeten worden gedebiteerd zoo klein is, dat het in zeer veele gevallen de kosten niet kan opbrengen, om auteur, drukloon en papier te betalen, en om dat de Hollandsche taal in geen land, buiten ons vaderland wordt gelezen, dan

over de nieuwsbladen, trad op 9 april 1811 hier in werking. In elk departement mocht voortaan nog maar één staatkundig nieuwsblad verschijnen. Dit blad zou onder toezicht komen te staan van de prefect, die vooraf iedere uitgave moest goedkeuren. Ook zou hij een redacteur benoemen. Het was de Zwolsche Courant die voor het departement van de Monden van den IJssel werd aangewezen als staatkundig nieuwsblad. In een circulaire deelden de Tijds de abonnees mee dat zij met ingang van 1 augustus 1811 waren aangesteld als drukkers en uitgevers van het Staatkundig Dagblad van het departement van de Monden van den IJssel, "het eenigst Nieuwspapier het welk van den 1

Ook voor de kranten bracht de inlijving veranderingen met zich mee. Met name het keizerlijk decreet van 3 augustus 1810 was van belang. Dit decreet, dat handelde

Z E G T V O O R T.

gevoelen zyde by faterlylike lieden in deze Provincie, een Minne diert waar is, en af, maar kan goede voorzien, en liest iemand die getrouwt geweest is, en van den Protestantischen Godsdienst, gelieve zig toe te liever te adresceeren by de drukkers dezer.

It is voornemens om op Aftand den 4. January eerstkomende des morgens om tien uren aan den Wyden Raad te vergaderen, een party van circa honderd Zwaaſe NIKKEN BOOMEN, welke den Proceſſen by de andere zwaarte, en 4 Zwaarte ESDORNS en LINDIE BOOMEN, waaronder verſcheiden Eſdorps ſelf op of a wyen over 't kreek, A's mede 3 Perceelen AKKERMAALS HOUT. Altes Raande by den Hogen Raad, en de zwaarte van de zwaarte door een Jener.

Augustus aanstaande af in dit Departement zal mogen worden gedrukt". Uit die tijd zal ook het ongedateerde schrijven stammen waarin de Tijls de prefekt hun reactie gaven op een ontwerp-reglement van instructie. Het voortaan te plaatsen wapen van het Keizerrijk zouden ze zo snel mogelijk laten vervaardigen, "hoezeer het hun kostbaar is". Blijkbaar maakte het concept-reglement ook gewag van de kwaliteit van het drukwerk. De Tijls antwoordden: "Zij zullen alles wat mogelijk is doen, om de letter die zij thans voor hunnen Courant gebruiken, zuiver en duidelijk te drukken; doch zij kunnen daartoe vooralsnog geen nieuwe letter doen vervaardigen, om dat daarmee eene voor hun te zware kosten van ten minsten tusschen de zeven en achthonderd guldens gemoeid is". Wat betreft de kwaliteit van het papier, die was gelijk aan die van andere kranten. "Indien het debiet egter zodanig mocht aanwinnen", dan zou het gebruik van beter papier overwogen kunnen worden. Een ander punt betrof de Franse vertaling: "Het zal allermoeilijkst en voor de uitgevers genoegzaam onmogelijk zijn om iemand, die beide talen verstaande, te vinden", die als corrector wilde werken. Temeer daar hem slechts een laag loon kon worden geboden. De door de prefekt voorgestelde subsidie in deze vonden de Tijls onvoldoende, "daar dezelve, met eerbied gezegd, waarlijk in schijn, maar geenzins in de daad eenige aanwinst is". Voorgesteld werd het correctiewerk te laten uitvoeren door "den jongsten uitgever", Hendrikus Tijl, die dat tot dan toe steeds had gedaan. "Hoezeer de Fransche taal niet goed verstaand, doch die zich met alle vlijt zal toelagen en zich werkelijk toelegd om daardoor verder machtig zal worden". Aan de wens van de prefekt om officiële mededelingen gratis in het blad te plaatsen wilden ze wel voldoen, "wanneer de stukken niet zoo menigvuldig en uitgebreid zijn". Vader en zoon Tijl stelden voor een vierde voorpagina daarvoor te reserveren. De eis dat de krant vooraf door de prefekt zou moeten worden goedgekeurd was natuurlijk niet te negeren. Wel werd gevraagd deze autorisatie tijdig te geven. Dit met het oog op het halen van de postwagens en schepen. De

krant moest immers op tijd bij de abonnees zijn, omdat vertragingen "[...] eene dadelijke opzegging van een groot aantal zouden ten gevolge hebben". Het voorstel was dat de knecht die de krant naar de prefekt bracht, op de autorisatie zou mogen wachten. Ook in de wens dat de prefekt en de maire van Zwolle eerder een gedrukte krant zouden ontvangen dan de overige abonnees kon worden toegestemd. Voor de maires van de andere gemeenten was dat echter niet haalbaar.

Het voorstel de abonnementen niet meer op naam van de maires, maar op die van de gemeentebesturen te stellen, stuitte op bezwaar. De Tijls voorzagen dat alle leden van het gemeentebestuur "[...] en anderen die als bedienden of in anderen qualiteiten bij de Gemeente Besturen verkeerden", in dat geval hun abonnement zouden opzeggen. Dat zou dan weer inkomsten schelen. En hoe minder lezers, des te hoger de kosten. Nadrukkelijk moest vermeden worden dat de abonnementsgelden omhoog zouden moeten gaan. Martinus en Hendrik Tijl wisten "moreel zeker [...]" dat zoo dra de Courant maar slegts een enkele duit verhoogt werd in prijs, er dadelijk zoo veele zouden worden afgezegd, dat zij binnen weinige weken met het drukken en uitgeven en alzo met die souree van hun bestaan zich geheel genoodzaakt zijn uitscheiden en de Courant die nu zij "[...] met zware kosten en grote moeite hebben op den been gebragt, wederom zien te gronde gaan". Als voorbeeld gaven ze de duit porto die lezers van buiten Zwolle extra moesten betalen "sedert den nieuwe inrichting der Posterijen". Dat had hun maar liefst honderd opzeggingen opgeleverd. En het ging toch al niet best met de krant. Zo hadden nog onlangs zeer velen opgezegd, "om dat, zeggen zij, de Courant van hoe langer hoe minder belang voor Particulieren wordt". De in de ontwerp-instructie opgenomen plicht zich aan de aanwijzingen en verordeningen van de prefekt te houden vormde voor de Tijls geen probleem: "Na dit art. zullen de Uitgevers, even zoo als het alle burgers betaamd, zich met eerbied gedragen, daar onze Prefekt toch niets van ons vorderen zal, dan dat billijk is, en uitvoerlijk".

Advertentieblad

De krant stond nu dus onder toezicht van de prefekt. Daarnaast moest men ook rekening houden met G. van Lennep, de te Groningen gevestigde inspecteur voor de drukkerijen en de boekhandel in de departementen Wester Eems, de Monden van den IJssel, den Boven-IJssel en Vriesland. Een keizerlijk besluit van 26 september 1811 bracht verdere wijzigingen. Er werden voorschriften gegeven voor de zogeheten 'feuilles d'affiches, annonces et avis divers'. Het was de bedoeling dat de advertenties uit de nieuwsbladen zouden worden genomen en in een zelfstandig blad uitgegeven. Er zou voortaan dus sprake zijn van een staatkundig blad en een advertentieblad. Beide bladen mochten bovendien niet bij dezelfde uitgever verschijnen. Er was een lijst opgesteld van veertien Nederlandse steden waar een dergelijk advertentieblad gedrukt mocht worden. Zwolle werd daarbij niet genoemd.

Martinus en Hendrik maakten zich daarover ernstig zorgen. Ze waren bang dat het hun uiteindelijk zou worden verboden advertenties uit te geven en schreven hierover een brief aan de prefekt. Hoewel ongedateerd stamt de brief waarschijnlijk van januari 1812. In de brief schreven ze "dat zij ten hoogsten bedugt zijn dat dit Decreet ook zijne strekking tot hunne Courant mogte hebben". En verder: "Dat het hun vergunt zij hier bij met alle nederigheid aan de attentie van U mijnheer de Prefekt aan te bevelen, vooreerst, hunne huiselijke omstandigheden en het gedeeltelijk bestaan 't welk hun de Courant en voornamelijk de advertentien, na tweentwintigjarigen arbeid, oplevert, en ten anderen de nuttigheid, noodzakelijkheid en kennelijke behoefte van dezelve voor de ingezetenen van dit Departement en aangrenzende oorden, en welke Courant door bijna zoo veel duizend menschen gelezen wordt als er honderden worden gedebiteerd". De Tijls vroegen de prefekt hulp bij het zoeken van de weg, "[...] welke wij voor ons behoud zouden moeten inslaan". En tot slot: "Het is met een hart vol vertrouwen en oprechte eerbied dat wij ons derhalven tot U wenden, U smekende voor het behoud onzer Courant en inzonderheid der advertentien".

Maar de Tijls konden voorlopig gerust

zijn. De krantenuitgevers in de steden die niet op de lijst hadden gestaan, mochten doorgaan met het uitgeven van advertenties. Voorwaarde was wel dat deze op een apart blad bij de krant zouden worden gevoegd. Alles leek erop te wijzen dat de regeling voor deze laatste groep tijdelijk was en dat ook hier uiteindelijk de advertenties van het overige nieuws zouden worden gesplitst. Dit vooruitzicht bleef vader en zoon Tijl zwaar op de maag liggen. En niet ten onrechte, want de krant liep toch al niet zo goed. Dat komt naar voren uit hun brief aan de prefektuur van 3 februari 1812, waarin opgave werd gedaan van de oplage van de krant nu en vroeger, "met redenen van de vermindering derzelven". Aanvankelijk, "na eerst een reeks van jaren met een zeer onbestendig debiet geworsteld en vele schokken ondergaan te hebben, was het debiet van den jare 1795 af tot 1805 toe op eene bestendige voet". De krant had in die jaren gemiddeld 1000 abonnees. Zowel binnen als buiten Overijssel, schreven de Tijls vol trots, wist de krant zich een lezersschaar te verwerven. Voor al ook door de "zeer matige prijs". De krant kreeg een klap toen in 1806 de belasting op het zegel was ingevoerd. 9) Daardoor moest de prijs worden verhoogd wat leidde tot 250 opzeggingen. Van die tijd tot midden 1810, toen het op last van de directeur van politie verboden werd nieuws te halen uit buitenlandse correspondentie en kranten, verloren ze nog eens een hondertal klanten, en een herstel had zich tot heden nog niet ingezet.

Integendeel, want vanaf het begin van 1811 bestond de krant grotendeels uit mededelingen van de prefektuur. Bovendien veroorzaakte het voorschrift de berichten ook in de Franse taal te plaatsen een verdere achteruitgang van plaatsruimte. Dat had tot gevolg "dat wij aan de begeerte van het publiek minder konden voldoen en veele nieuwstijdingen moesten agterlaten". Opnieuw verloor de krant lezers zodat die nu nog slechts 500 abonnees kon tellen. Ook de losse verkoop aan "buitenlieden en onbestendige koopters" was in de laatste jaren aanzienlijk gedaald. Van de 100 exemplaren die daarvoor extra werden gedrukt, hield men nu vaak zo'n driekwart over. Om

JOURNAL POLITIQUE

DU DEPARTEMENT

DES BOUCHES DE L'ISSEL.

STAATKUNDIG DAGBLAD

VAN HET DEPARTEMENT

DER MONDEN VAN DEN YSSEL.

Jeudi le 31 Decembre 1812 (No. 79.) Donderdag den 31 December 1812.

I N T E R I E U R.

PREFECTURE DU DEPARTEMENT DES
BOUCHES DE L'ISSEL.

(No. 1.) 1re D I V I S I O N

L CHEVALIER DE L'EMPIRE, MEMBRE de la
LIGION D'HONNEUR, et de L'ORDRE IMPERIAL
de la REUNION. PREFET;
Prevoient les Incriminés que les Medecins vétérinaires admis dans
ce Département font,

Messieurs:

FRANS CAREL SCHULTE a Zwolle
JACOB VAN DER KLUIN a Ommer.
WOLTER JAN VAN CLEEF a Vollenhove.

et

JAN HENDRIK FERDINAND GOOSMAN a Delden.

Cet annonce se fait expressément, afin que les administrés
puissent les distinguer d'autres personnes non qualifiées et souvent
garantes.

Zwolle le 22 Decembre 1812.

Le Préfet
P. HOFSTED E.

DEPARTEMENT DES BOUCHES DE L'ISSEL.

Arrondissement de Zwolle.

L'AUDITEUR AU CONSEIL D'ETAT, SOUS-PRE-
FET;

Vouant régler définitivement l'organisation des Bureaux,
previent les administrés et généralement tous fonctionnaires ou
autres personnes qui sont ou seraient dans les cas d'avoir des ré-
clamations à faire, qu'à dater du 1er Janvier 1813, l'ordre suivant
sera établi à la Sous-Prefecture.

Les Bureaux seront ouverts tous les jours depuis huit heures
du matin jusqu'à quatre heures de relevée, exceptés les Diman-
ches et fêtes consacrées, après ces heures, on n'y recevra plus
personne.

Le Public aura entrée dans les Bureaux, les Lundi, Mardi et
Vendredi de chaque semaine, depuis dix heures du matin, jusqu'à
midi afin de prendre les renseignements dont il pourroit avoir be-
soin sur ce qui le concerne.

Les jours d'audience publique du Sous-Préfet sont fixés au
Mardi depuis une heure de relevée jusqu'à trois heures, et au
Vendredi depuis dix heures du matin jusqu'à midi. Les fonction-
naires publics, seront reçus en tout temps, lors qu'ils auront
des affaires à traiter avec le Sous-Préfet.

Les requêtes ou toutes autres pièces adressées au Sous-Préfet,
devront être mises dans une Boîte placée, à cet effet, à la porte
d'entrée de la Sous-Prefecture; cette porte sera Ouverte aux

BINNENLANDSCHE BERIGTEN.

PREFECTURE VAN HET DEPARTEMENT DER
MONDEN VAN DEN YSSEL.

(No. 1.) 1ste D I V I S I E.

D RYKS RIDDER, LID van het LEGIOEN van EER,
en van de KEIZERLYKE ORDE der REUNIE,
PREFEKT;

Prelopt ter kennis van een ieder dien zulks aangaat, dat de
echtig geadmiteerde Vee-Arsten in dit Departement zyn,

de Heeren:

FRANS CAREL SCHULTE te Zwolle.
JACOB VAN DER KLUIN te Ommer.
WOLTER JAN VAN CLEEF te Vollenhove.

en

JAN HENDRIK FERDINAND GOOSMAN te Delden.

Wardende deze geadmiteerde Vee-Arsten aldus bekend ge-
maakt, ten einde de Ingezetenen deselve van andere ongequali-
ficeerde en veeltyds onkundige personen kunnen onderscheiden.

Zwolle den 22 Decembre 1812.

De Préfet
P. HOFSTED E.

DEPARTEMENT DER MONDEN VAN DEN YSSEL.

Arrondissement van Zwolle.

De AUDITEUR by den STAATSRaad, ONDER-PRE-
FET van Zwolle

De organisatie zynere bureaux volkomen willende regelen, ver-
wiltigt zyne onderhoorlingen, en in 't algemeen alle Ambtenaren
of andere personen, die zyn of zouden zyn in 't geval van be-
trekkingen met hem te hebben, dat, te beginnen met den 1sten
January 1813, de navolgende orde in de Onder-Prefecture zal
worden in eedord.

De Bureaux zullen alle dagen van 's morgens ten ocht, tot
des namiddags ten vier uren open zyn, uitgezond id de Zon- en
behoedene Feestdagen; na dien tyd zal men er niemand meer
ontvangen.

Het Publiek zal toegang tot de Bureaux hebben des Maandags,
Dingsdags en Vrydags van elke Werk, van af des morgens ten
tien, tot des middags ten twaalf uren, ten einde de berigten te
nemen, die het zoude kunnen nodig hebben, wegens 't geen hun
betreft.

De openbare gehoorzagen van den Onder-Prefekt zyn bepaald
op Dinsdag, van een tot drie uren des namiddags, en op Vry-
dag, van 's morgens ten tien tot twaalf uren. — De publieke
Aanhoorlingen zullen ten afdryd ontvangen worden, wanneer
zy zekke met den Onder-Prefekt te behandelen hebben.

De Verzoekschriften (of Requesen) en alle andere aan den
Onder-Prefekt ginge stukken, zullen mede en worden gestoken
in de Bus, welke ten dien einde aan de voordr der Onder-

een verdere daling van het aantal lezers te voorkomen, vroegen de Tijls de prefekt de krant te laten zoals die nu was, "[...] en de advertentien er niet van te scheiden". Wanneer dat laatste toch zou gebeuren zagen ze de toekomst somber in "[...] en wij op den duur daarmede zullen vallen". Om de financiële positie wat te verbeteren, stelden ze aan de prefekt voor dat de bekendmakingen van verkopeningen, die nu via kerkespraak gebeurden, eerst in de krant zouden moeten worden gedaan. Pas dan "blijft er voor ons nog een straal van hoop dat dezelve in stand zal kunnen blijven".

En passant werd de prefekt ook nog gevraagd om een geldelijke bijdrage in de kosten "die wij wezenlijk en zonneklaar ten dienste van zijn H.E.Ed. Gest. hebben aangewend en waardoor al eene zeer aanmerkelijke somme voor druk of schrijfloonen heeft uitgewonnen". Het schrijven eindigde met gepaste nederigheid: "Vergeeft het ons WelEd. Gest. Heer! als wij somtijds door deze wat te langdradig mogte geweest zijn; - de menigvuldige ondervinding die wij hebben, dat UEG. ons belang steeds heeft behartigd en in ons lot hebt deelgenomen heeft ons aangespoord onze belangen bij dezen nog eens op nieuw met eerbied aan UEG. op te dragen".

Op 3 december 1813 verscheen er een speciale editie van het Dagblad van den Monden van den IJssel. Daarin vinden we onder meer een beschrijving van de feestelijkheden te Zwolle naar aanleiding van het einde van de Franse overheersing. De inhoud is als volgt: Zwolle den 2 december. Gisteren voorde middag werd alhier van de Puy van het Stadshuis de Proclamatie, (geplaatst in ons vorig No) onder eene groote toegeloeide menigte, plegtig afgekondigd; terwyl aan den Groeten Toren, van 's Lands Huis en van alle in de Haven leggende schepen de Oude Hollandsche Nationale Vlag waaide. Warme Vaderlands liefde openbaarde zich op een ieders gelaat, en weldra na het einde der Proclamatie weergalmde de lugt van het zoo lang door geweld onderdrukte VIVAT ORANJE; wanneer de Musiek het aloud beminde Vaderlandsche Volkslied; Wilhelmus van Nassauwen, met hetzelfde paarde - De eenparige deelneming van een ieder ingezetene in deze allerbelangrykste gebeurtenis vertoonde zich terstond door het eenparig dragen van oranje; den geheelen dag wierd met algemeene vreugde door alle de Ingezetenen zonder onderscheid doorgebracht, en de vermakelykheden met Musiek en Serenades tot laat in den nacht zonder eenige desordres geëindigd".

Aan het verzoek aangaande de aankondigingen bij kerkespraak werd voldaan. Vanaf 1 mei 1812 moesten alle verkopeningen, verhuur en pachtvoorwaarden voor onroerend goed eerst in de Courant van het departement der Monden van den IJssel worden geplaatst. Maar aan de gevreesde splitsing van het blad ontkwamen niet. Op last van de prefekt werd de courant per 1 april 1812 vervangen door een Staatkundig Dagblad en een Advertentieblad. Wel mocht het advertentieblad bij het staatkundig blad worden gevoegd. Het verbod deze beide bladen bij één uitgever te laten verschijnen, wist men te omzeilen door ook op naam van Hendrikus Tijl een brevet van drukker aan te vragen. Door de prefekt werd toen ook een redacteur benoemd, mr. A. Goudoever. Dat er wel degelijk op naleving van de advertentievoorschriften werd gelet, bewijst de brief die de inspecteur over de boekdrukkerijen en de boekhandel op 14 oktober 1813 aan Tijl schreef. Daarin heette het: "Gezien hebbende dat gij, van tijd tot tijd, in het Staatkundig Dagblad van uw Departement annonces van particulieren plaatst welke daarin niet behooren, vind ik mij verplicht u te waarschuwen zulks in het vervolg niet meer te doen".

Het einde van de Franse overheersing

Op deze voet bleef de firma Tijl tot november 1813 doorgaan met het uitgeven van hun krant. In die maand, op 11 november, verschenen de kozakken voor Zwolle. Al een dag eerder was de Franse administratie de stad ontvlucht. In het licht van deze gebeurtenissen richtten de Tijls zich op 12 november tot de prefekt: "Daar wij, zoo wel rechtstreeks als van ter zijden ontwaar worden, dat de leezers van ons Dagblad en Advertentieblad en in het algemeen de meeste Ingezetenen van deze stad en omliggende plaatzen van ons verwagten, dat die bladen voortaan alleen in de Hollandsche taal in het licht verschijnen, zonder dat de Fransche taal daarbij worde gedrukt". Nu zou Tijl dat maar al te graag willen, maar de instructies verboden dat nog steeds. En tegen de wet wilde men niet ingaan, "doch aan den anderen kant met zeer veel reele redenen vrezende de onaangename ge-

volgen zoo voor ons zelfen, als ook mogelijk voor de rust van deze stad, wanneer wij in het tegenwoordige tijdstip voortgaan de Fransche taal mede in onze publieke bladen te gebruiken". Graag zag men aanwijzingen van de prefekt tege- moet, "ten einde ons van onze niet onge- gronde vrees te ontheffen en om ons ten allen tijden te kunnen verantwoorden". De prefekt antwoordde echter dat hij niet meer in functie was en verwees naar de maire. Bij deze laatste diende men het verzoek in enkel de Nederlandse taal te gebruiken, de hierdoor ontstane ruimte met advertenties op te vullen, berichten op te nemen die tegen Frankrijk waren en bovendien de naam van de krant zo- nodig te veranderen. 10) De maire stemde toe, zodat op 16 november 1813 een vernieuwde krant het licht zag onder de naam Dagblad van de Monden van den IJssel.

Kort daarop werd Berend Hendrik van Bentinck tot Buckhorst als provisioneel gouverneur belast met de voorlopige uit- oefening van het bestuur van het departe- ment. Op 2 december 1813 ontvingen de Tijls van hem een schrijven waarin zij

werden "gemaintineerd" in het uitsluitend recht tot het drukken van het departe- mentale dagblad, zoals hun was verleend op 28 maart 1812. Ook redacteur Goudoever moest in zijn functie blijven. Sterker nog, men werd "gelast, en be- veeld dezen aangestelden Redacteur, en de voormelde boekdrukkers om met het drukken en uitgeven van het voorge. dag- blad provisioneel te blijven voortgaan op den voet en conditie als bij het voorge. besluit is bepaald, en daarbij tot hiertoe gebruikelijk was". Martinus en Hendrikus Tijl wilden natuurlijk niets liever. Het zo gehate aparte advertentieblad werd opge- heven. En om het verhaal helemaal een 'happy end' te geven: de krant heette vanaf 13 mei 1814 weer Overijsselsche Courant. Daarmee had het dus de naam terug die in 1795 met zoveel tegenzin was opgegeven. Deze naam zou de krant tot 1845 behouden. In dat jaar werd deze gewijzigd in Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, een benaming die precies honderd jaar dienst zou doen. Na 1945 keerde de naam Zwolsche Courant terug en zo heet de krant nu nog.

Verantwoording:

Dit artikel is grotendeels ge- schreven op basis van stukken uit het historisch archief van Tijl Krantenuitgeverij. Dit archief be- rust bij Tijl. Het betreffende archiefgedeelte is ongeinventari- seerd. Het was daarom niet mo- gelijk met noten naar de stukken te verwijzen. In de lopende tekst is daarom steeds zo mogelijk da- tum en aard van het onderhavi- ge stuk aangegeven. Daar waar ik gebruik heb gemaakt van an- dere informatie dan die uit de bovengenoemde stukken wordt wel verwezen naar noten. Voornamelijk gaat het hier om gegevens uit het jubileum- bijvoegsel van de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant van 6 juni 1890.

Geraadpleegde literatuur:

J. I. van Doorninck, 'De Provin- ciale Overijsselsche en Zwolsche Courant', in: *Bijdragen tot de*

Geschiedenis van Overijssel 4 (1878) 217-223 en 346-354.

Tijls Curiosa, luchtige rondgang in de schatkamer der herinne- ringen, 1777-1952. (Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Drukkerij en Uitgeverij van de Erven J.J. Tijl te Zwolle.)

Noten:

1. Zie: *Stamboom en acten be- treffende het geslacht Tijl (Groningen, Zwolle, Hasselt)* Stamboom ca. 1670-1927. Acten 1697-1805.
2. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant (POZC), 6 juni 1890.
3. Extract Resoluties Schepen en Raad der stad Zwolle, 28 mei 1795.
4. In de informatiekrant expo- sitie 200 jaar Zwolse Courant, uitgegeven door het POM in juni 1990, vinden we op pa- gina 7 de volgende ken-

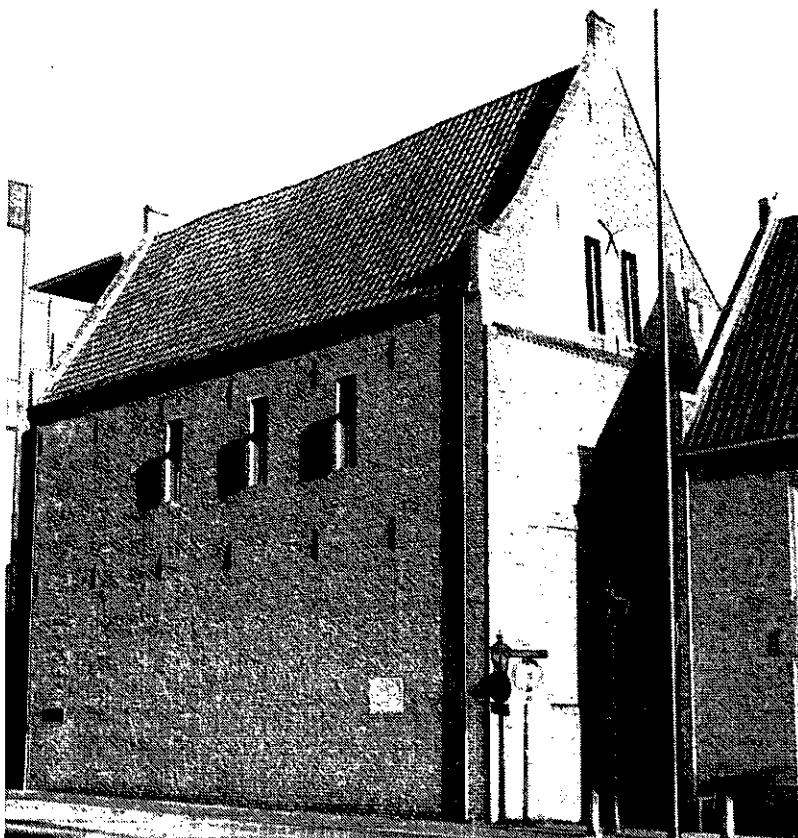
schets van de situatie: "Voor 1798 bestond een praktische persvrijheid zonder een theo- retische, na de totstandko- ming van de grondwet in 1798 was dat omgekeerd".

5. POZC, 6 juni 1890.
6. Besluit van 25 april 1807 Gedeputeerd Bestuur van Overijssel, door het stadsbe- stuur van Zwolle op 1 mei 1807 als resolutie aange- nomen.
7. Ingekomen stuk Tijl, 27 augustus 1809
8. Idem, in marge.
9. Dit zegel was op 1 januari 1806 ingevoerd. Een geboor- teadvertentie werd toen ge- schreven op een zegel van twee gulden, een overlij- densadvertentie kostte één gulden. Op overige adverten- ties werd 60 cent zegelgeld geheven. Het zegel werd pas in 1868 afgeschaft. POZC, 6 juni 1890.
10. POZC, 6 juni 1890.

Muurschilderingen in de Weeme, of de zin van het kopiëren

J.J. de Jong

Het gebouw De Weeme
aan de Lombardstraat.

Iedereen die in geschiedenis is geïnteresseerd, is verheugd als een bijzondere vondst wordt gedaan. Na de eerste opwindung beginnen de problemen zich echter meestal snel op te stapelen. Wat moet er gebeuren om de vondst te behouden? In Zwolle is al sinds 1925 sprake van een dergelijk probleem. In de Weeme, het gotische gebouw tussen het VVV-kantoor en het stadhuis, werd toen een aantal gotische muurschilderingen herontdekt, die zo bijzonder waren dat al direct voor behoud en herstel werd gepleit.

Nu, 65 jaar later, is het probleem alleen maar groter geworden. Er moest een moeilijke keuze worden gemaakt, want restauratie was noodzakelijk, maar niet meer mogelijk. Daarom is besloten de schilderingen te kopiëren. Een dergelijk besluit kan worden gekenmerkt als een laatste poging de thematiek en de vormgeving van oude schilderingen te bewaren, maar het staat bloot aan kritiek. Een kopie is niet oorspronkelijk, het resultaat is een 'namaak'schildering en bovenal klinkt het verwijt a-historisch bezig te zijn.

Geschiedenis

In de Lombardstraat bevindt zich een L-vormig huis dat vermoedelijk dateert uit het begin van de vijftiende eeuw. Het diende aanvankelijk als pastorie van de Grote Kerk. In 1636 werd het gebouw de Bank van Lening. Bij de opheffing van deze instelling in 1923 vond een ingrijpende aanpassing van het gebouw plaats ten behoeve van de huisvesting van het

Bureau van politie. Tijdens deze verbouwing zijn schilderijen in vier van de zes nissen van één van de binnenmuren ontdekt. In 1975 is het gebouw opnieuw grondig onder handen genomen. Toen heeft het de functie van vergaderruimte gekregen, behorend bij het stadhuis.

De muurschilderingen

In de noordelijke binnenmuur van de Weeme bevindt zich in spitsboogvormige nissen van anderhalve meter breed en vier meter hoog een viertal muurschilderingen. De schilderijen zaten achter metselwerk dat in één van de vorige eeuwen in de nissen is aangebracht. Toen de schilderijen in 1925 werden gevonden bleek bij nadere bestudering dat hier sprake was van laat-middeleeuwse schilderijen die, vermoedelijk dankzij het constante klimaat van hun omgeving, in redelijke staat verkeerden. Ze waren weliswaar vuil, maar de hechting aan de pleisterlaag was nog goed te noemen. Mede op verzoek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) is destijds besloten de schilderijen schoon te maken en waar nodig te herstellen. De uitvoering van dit werk was in handen van Jacob Por, die als restaurateur aan de Rijksdienst was verbonden. Volgens hem waren oorspronkelijk alle zes de nissen beschilderd, maar twee ervan heeft men in latere tijden opengebroken ten behoeve van ramen, waarbij de schilderijen verloren gingen.

De beschildering is op de kalklaag aangebracht en is een grisaille, dat wil zeggen dat er geen kleuren zijn gebruikt. Met donkergrijs of zwart zijn de contouren aangegeven en met een lichtere tint grijs zijn de schaduwen ingetekend.

In de vier beschilderde nissen zijn aan de bovenkant, in de spitsboogvormige boogtrommels, borstbeelden van profeten afgebeeld. Daaronder, in de rechthoekige nisvelden, zijn borstbeelden van apostelen te zien. De figuren lijken op het eerste gezicht anatomisch goed te zijn uitgewerkt, maar bij nadere bestudering is de weergave van de lichamen primitief. De kleding van de apostelen is zodanig geschilderd dat deze een transparante indruk geeft.

Gelet op de positie van de apostelen in het vlak is vermoedelijk niet de gehele

nis beschilderd geweest, maar was er sprake van een echte borstwering of van een getekende borstwering op ongeveer een meter hoogte. Bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie van 1975 heeft hierover geen uitsluitsel kunnen geven.

Beschrijving van de schilderijen

In de eerste nis links is alleen nog het borstbeeld van de profeet Jesaja overgebleven. Met zijn rechterhand wijst hij naar de spreukband waarop staat: "ecce virgo concipiet et pariet filium"; vocabeli-

Toestand van de schilderijen bij de herontdekking in 1924. Tweede nis van links, met daarin de profeet Amos in de boog en daaronder de apostelen Thomas (links) en Jacobus Alphaeus (rechts). (Foto: J. Por)

t(ur) no(men) ei(us) em(m)anuel". Volgens Jesaja 7:14: "Ziet, een maagd zal zwanger worden, en zij zal een zoon baren, en zijnen naam Emmanuel heten". De tussen haakjes geplaatste letters zijn tekstreconstructies.

In de tweede nis zien we het borstbeeld van de profeet Micha met de spreuk: "congregaciones congregabo Jac(ob), in unim scivi coduca(m)". Volgens Micha 2:12: "Ik zal Jacob samen vergaderen, ik zal U geheel tot één samenbrengen". Onder dit borstbeeld staan de apostelen

Thomas met zijn attriboot, de lans, en een spreuk uit het Credo en Jacobus Alphaeus met zijn attriboot, de staf, en een onleesbare spreuk.

In de derde nis is het borstbeeld van de profeet Amos met de spreuk: "qui edificat in celo asce(n)s(ionem); fasciculu(m) suu(m) terra(m) (fundavit)". Volgens Amos 9:6: "Zijn opgang bouwt Hij in de Hemel en op de aarde heeft Hij Zijn benden gevestigd". Hieronder zijn de apostelen Bartholomeus met zijn mes en een spreuk en Mattheus met zijn zwaard en een spreuk afgebeeld.

In de vierde nis tenslotte zien we het borstbeeld van de profeet Tobias met de spreuk: "benedictus d(e)us qui exaltavit eam et sit regnu(m) eius in s(e)c(u)la s(e)c(u)lo(rum) sup(er) ea(m)". Volgens Tobias 13: "Gezegend zij de Heer, die haar verhoogd heeft; blijf over haar Zijne heerschappij in alle eeuwigheid". Daaronder zijn de apostelen Simon Zelotus met een spreuk en Judas Thadeus met zijn hellebaard en een spreuk afgebeeld. Omdat de spreuken van de apostelen achter elkaar gelezen moeten worden staan ze hierbij als eenheid: "Descendit ad i(n)ferna; t(er)cia die ressurexit a mortuis (Thomas) ... (onleesbaar Jacob) Credo on spiritum sanctum (Barthelomeus) Sanctam ecclesiam catholicam sanct(am) com(m)unionem (Mattheus) carnis ressurectionem (Simon) et vitam eternam amen (Judas)".

Restauratie in 1924 en in 1975

De restauratie van 1924 heeft achteraf gezien veel schade aan de schilderijen toegebracht. De chemische middelen en het vernis waarmee ze te lijf zijn gegaan hebben een verstikkende uitwerking gehad op de schilderijen en de pleisterlaag.

In 1975 constateerde de Rijksdienst dat slechts weinig van het oude werk nog aanwezig was en dat een nieuwe restauratie nodig zou zijn om weer "... kleur te brengen in wat eens een bijzondere en artistiek hoogstaande schildering moet zijn geweest". In dat jaar startte een totale restauratie van het gebouw en van de schilderijen. De Zwolse kunstenaar Joop Eikenaar kreeg opdracht de schilderijen te herstellen en te retoucheren. Hij deed dit op zeer deskundige wijze.

De derde nis zoals in 1924 herontdekt met in de boog Micha en daaronder Bartholomeus en Mattheus. (Foto: J. Por)

In verband met de nieuwe functie van de ruimte werd verwarming aangebracht pal onder de nissen. De Rijksdienst waarschuwde toen al voor het gevaar van een hete luchtstroom langs de schilderijen: "Het is belangrijk de zaal zo bescheiden mogelijk te verwarmen. De bestaande neiging van de verf af te bladderen zal ook na restauratie mogelijk blijven voortbestaan. Verwarming is in dat proces een stimulerende factor". (RDMZ 25 juni 1975)

De situatie in 1988

In 1988 bleek de schrijver van bovenstaande regels gelijk te hebben gekregen. De afwerklaag bladderde hevig en delen van de kalklaag waren geheel losgeraakt van de ondergrond. De schade was niet alleen in de originele kalklagen, maar ook in de gerestaureerde delen terug te vinden. De combinatie van hete luchtstroom en de oppervlaktespanning in de pleisterlaag zorgde ervoor dat de schilderijen onrustbarend snel vervielen. Na een uitvoerig onderzoek kwam de Rijksdienst voor de Monumentenzorg tot de conclusie dat restauratie nauwelijks meer mogelijk was, omdat het alsmar verder uittreden van de zouten de schilderijen en de pleisterlaag onherroepelijk van de muur zou drukken. Omdat de verwarming zou blijven branden, zou het proces van het transport van zouten van het binnenste van de muur naar de oppervlakte alleen maar worden gestimuleerd. Er werd een onderzoek ingesteld naar een methode om de schilderijen te behouden. Hierbij passeerden vier mogelijkheden de revue.

De eerste optie was het opnieuw vastzetten van de oude en in 1975 gerestaureerde lagen. Hierbij was het echter twijfelachtig of alle kleine schilfertjes weer vastgezet konden worden en bovendien betekende dit dat iedere vijf jaar aan de schilderijen gewerkt moest worden omdat het probleem in de muur niet was verholpen. Bij dergelijke werkzaamheden treedt altijd materiaalverlies op, zodat er binnen afzienbare tijd geen origineel materiaal meer over zou zijn. Dit proces wordt dan het verhaal van de antieke bijl waar vader een nieuw blad en zoon een nieuwe steel opzet.

De tweede mogelijkheid was een kopie op de muur te schilderen. Dit zou tot ge-

volg hebben dat de originele schilderijen opgegeven werden. Ook hierbij zou op termijn weer een restauratie nodig zijn, zolang de problemen in de muur niet zijn verholpen.

Het chemisch bewerken van de muur en de schilderijen was de derde overweging. Hiervoor heeft de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Zwolle zich gewend tot DSM die de verschillende mogelijkheden tot conservering op een rijtje heeft gezet.

1. Impregneren. Dit moest tot op grote

De vierde nis zoals in 1924 herontdekt met in de boog Tobias en daaronder de apostelen Simon Zelotus en Judas Thadeus. (Foto: J. Por)

Joop Eikenaar tijdens het schilderen van de afbeeldingen in de tweede nis, 1989.

diepte, 2 mm, gebeuren, hetgeen niet mogelijk was. Daarna zouden de loszittende delen alsnog vastgezet moeten worden. Grootste nadeel was dat de vochtwerking en daarmee de oppervlaktespanning werden verergerd door de afsluitende laag. Totale "drooglegging" van de muur was niet mogelijk.

2. Bewerken met siliconen. Deze oplossing hield in dat een siliconenlaag op de schilderijen gespoten werd, sme-

ren was niet meer mogelijk. Dit zou een definitieve oplossing zijn, omdat er dan geen restauratiewerk meer mogelijk is. De schilderijen worden onbereikbaar. Tenslotte bestond het gevaar dat de siliconenlaag zou vergelen.

3. Acrylaat aanbrengen. Dit is een lichtecht produkt dat niet kan vergelen of anderszins verkleuren, maar het moet in een lage concentratie worden aangebracht. Het gevaar bestaat dan dat het niet diep genoeg in de muur dringt, zodat op termijn de schildering met grote plakken tegelijk los kan laten.

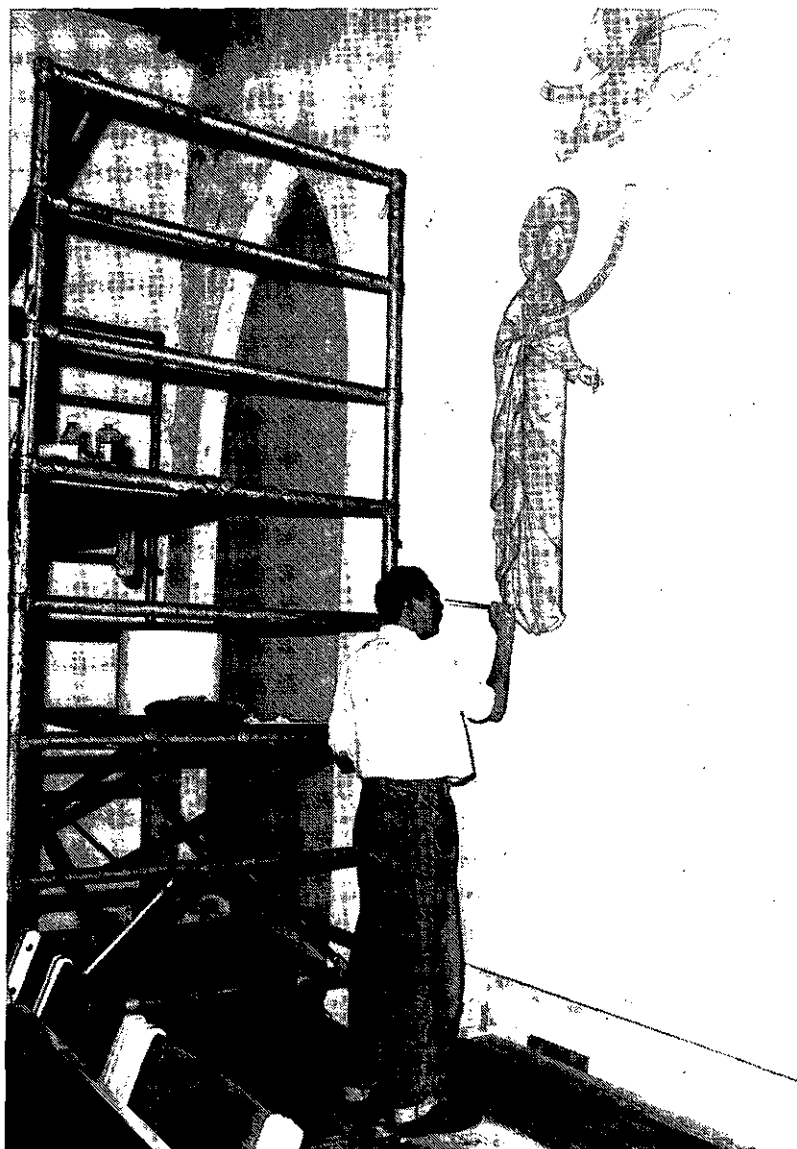
4. Fluorteren. Dit is een techniek die in fluorzuur oplosbare zouten omzet in onoplosbare zouten. De in de muur aanwezige zouten konden dan niet langer met het in de muur aanwezige vocht naar de oppervlakte worden getransporteerd. Hoewel dit op zich de beste oplossing was, zou het transport van zouten pas na enkele jaren gestopt zijn. Tegen die tijd zouden de schilderijen geheel verloren zijn gegaan.

De conclusie van DSM luidde dat de schilderijen met behulp van chemische middelen slechts tijdelijk voor verder verval konden worden behoeft. De vochtwerking achter de aangebrachte laag zou uiteindelijk tot akelige effecten leiden. Het leek daarom niet mogelijk op deze manier de schilderijen aan te pakken.

De vierde mogelijkheid was het opnieuw schilderen van de afbeeldingen op een nieuwe ondergrond van plaatmateriaal. Dit hield in dat in de nissen stevige, naadloze, platen werden geplaatst, waarop een ondergrond werd geschilderd die qua kleurstelling en structuur overeenkwam met pleisterwerk. Hierop zouden de schilderijen opnieuw worden getekend. Deze methode was ook bij de opgegeven schilderijen in de pastorie van de Grote Kerk te Leeuwarden met succes toegepast.

Discussie en besluit

De bovenstaande mogelijkheden hebben de nodige discussie opgeleverd. Het belang van de schilderijen was van dien aard dat een actie tot behoud gerechtvaardigd was. Hoe dat moest worden uitgevoerd was een andere zaak. Daarbij speelden diverse argumenten een rol.

- Wat restaureer je eigenlijk nog? Of: hoeveel oorspronkelijk materiaal is na de restauraties van 1924 en 1975 nog overgebleven?

- Gaat het hier om de nog aanwezige originaliteit van het materiaal of om de vormgeving, de thematiek en de gebruikte techniek, kortom de artistieke waarde?

- Wordt het restaureren van deze schilderijen een vijf- of tienjaarlijks terugkerend probleem met steeds weer kleine wijzigingen in materiaal en uitvoering? Of doen we het in één keer goed?

Uiteindelijk is gekozen voor de oplossing van het volledig kopiëren van de schilderijen op een nieuwe achtergrond. Daarbij gelden enkele voorwaarden. Bij het aanbrengen van de platen in de nissen moesten de originele schilderijen zoveel mogelijk worden ontzien. Deze moesten als het ware worden begraven achter de nieuwe platen. Een tweede voorwaarde was dat in de kopie de retouches van 1975 herkenbaar waren ten opzichte van de in 1925 gevonden schilderijen. Als derde voorwaarde werd geformuleerd dat de schilderijen nauwkeurig werden opgemeten, de coördinaten vastgelegd en de bestaande toestand gefotografeerd.

Uitvoering

De gemeenteraad van Zwolle stemde in met deze werkwijze en stelde een bedrag van f 36.000,- beschikbaar. Ook ditmaal is aan Joop Eikenaar gevraagd het werk uit te voeren, omdat hij de schilderijen goed kende en omdat van hem voortreffelijk resultaat te verwachten was, gezien zijn werk in 1975.

Als nieuwe ondergrond werd gekozen voor platen uit één stuk die in de nissen werden geplaatst met rondom een ruimte van anderhalve centimeter. Deze panelen werden ter plekke gemaakt en bestonden uit platen multiplex van 2 meter bij 18 mm, op elkaar gelijmd. Men heeft ze zó in de nissen bevestigd, dat de schilderijen niet doorboord werden ten behoeve van de ophanging van de platen. De gaten en sleuven zijn geplamuurd en uitgevlakt waarna de panelen werden bespannen met glasvlies in een alkydharslijm.

Met een acrylverf is de ondergrond op de juiste kleur gebracht. Om de eenheid in de ruimte te bewaren werden ook in de lege nissen panelen geplaatst.

De opmetingen en foto's van de schilderijen waren de basis voor het kopiëren waarbij Eikenaar als volgt te werk is gegaan. Op transparant kalkeerpapier zijn de schilderijen overgetrokken. Vervolgens is het papier omgekeerd en zijn de schilderijen op de achterzijde nogmaals overgetrokken. Daarna zijn de panelen in de nissen aangebracht. Tot slot is de achterzijde van het papier op de panelen gelegd en werd de voorzijde overgetrokken zodat een afdruk van de tekening op de panelen is gedrukt.

Met penselen en olieverf zijn vervolgens de lijnen stukje voor stukje uitgewerkt. Om een gelijkmatige structuur te krijgen zijn alle penseelstreken onzichtbaar gemaakt (uitgedast) en werd de nog natte verf met de kwast beklopt om het oppervlak gelijkmatig te maken (getamponeerd). In de overgangen van licht naar donker is getracht het effect van losse penseelstreken te vermijden.

Op grond van het documentatiemateriaal zijn zoveel mogelijk elementen teruggehaald. Zo is bijvoorbeeld een nimbus geschilderd op grond van de foto's uit 1924. Het is daarbij steeds een afweging geweest van wat wel en niet verantwoord is. Sommige reconstructies van Por uit 1924 zijn om die reden weggelaten. In de schilderijen zijn deze problemen nog zichtbaar, doordat het oude werk iets donkerder is weergegeven en de twintigste-eeuwse retouches en reconstructies iets lichter.

Wat uiteindelijk het oordeel over deze werkwijze ook moge zijn, zeker is dat een uniek stuk middeleeuwse schilderkunst in zijn vormtotaal en uitdrukkingskracht bewaard is gebleven. De schilderijen zijn dan wel geen kunstwerken van een meester als Giotto, die als prestigie-objecten met ongelimiteerde middelen kunnen worden vertroeteld. Wel zijn het nog maar weinig voorkomende werken van onbekende kunstenaars die uitdrukking hebben gegeven aan het geestelijk leven in een lang voorbijge tijd.

Jacobus Tichlerus (1604-1652): vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie

W.J. op 't Hof

Een eerder artikel over de Nadere Reformatie in Zwolle mondde uit in de constatering dat de eerste nadere reformator in de Overijsselse hoofdstad, Everhardus Schuttenius, piëtistisch geladen contacten had met diverse andere personen in Zwolle. Deze vaststelling leidde tot twee vragen. De eerste vraag was: vormde Schuttenius het middelpunt van een groep gelijkgezinden in Zwolle? De tweede vraag luidde: kunnen er wellicht nog meer Zwollenaren dan Schuttenius tot de bewuste groepering van de Nadere Reformatie worden gerekend? ¹⁾ In dit artikel wil ik ingaan op de tweede vraag. Tevens zullen dan flauwe contouren van het antwoord op de eerste vraag opdoemen.

Vooraf vraagt nog één punt om opheldering en wel de term 'vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie'. Hieronder versta ik iemand die door middel van één of meer door hem of haar in het Nederlands geschreven werken de idealen van de genoemde groepering heeft gepropageerd en als doelstelling heeft trachten te verwezenlijken. Dit houdt in dat het in aanmerking komende oeuvre van de desbetreffende persoon tijdens zijn of haar leven verschenen moet zijn. Van de in de laatste paragraaf van het vorige artikel genoemde personen komen er drie in aanmerking voor representant van de Nadere Reformatie: Wolterus ter Burgh, Zacharias Heyns en Jacobus Tichlerus. Aan deze laatste zal nu aandacht worden geschonken. ²⁾

Tichlerus' levensloop

Zoals Schuttenius' leven verweven was met Zwolle, zo was dat van Jacobus Tichlerus verbonden met Deventer. ³⁾ In deze stad werd Jacobus geboren en op 10 april 1604 gedoopt als zoon van Fenneken van Keizersweerd en de predikant van Olst, Rutgerus Tichlerus die in deze tijd wegens perikelen rond de pastorie te Olst in Deventer woonachtig was. ⁴⁾ Rutgerus was zelf in Deventer op 4 november 1574, terwijl hij in deze zelfde stad op 6 oktober 1601 Fenneken huwde. Hun huwelijk werd gezegend met drie kinderen: Truijken, Jacobus en Swenne.

Jacobus junior werd op 23 april 1623 als student in de theologie aan de universiteit te Franeker ⁵⁾ en op 11 september 1624 aan de Leidse universiteit ingeschreven. ⁶⁾ Het ligt in de lijn der redelijkheid om op grond van de dedicatie in de eerste druk van zijn boek aan te nemen dat hij op kosten van zijn vaderstad gestudeerd heeft.

Nadat Tichlerus in het voorjaar van 1626 in de classis Deventer het voorbereidend en het afsluitend examen met goed gevolg had afgelegd werd hij op 10 oktober 1626 te Wesepe beroepen. ⁷⁾ Hier werd hij door C. Bokelman, predikant te Wijhe, voorgesteld en door H. Weddeus, predikant te Bathmen, bevestigd. Hij had problemen met zijn kerkeraad over de slechte toestand van de pastorie. Eind mei 1630 volgde hij zijn overleden vader als predikant te Olst op, nadat hij daar door dezelfde predikanten als in zijn eerste gemeente was voorgesteld en bevestigd. Hij had in Olst dezelfde problemen als in Wesepe. In

1653 verwisselde hij Olst voor Elburg. Twee jaar later werd hij predikant te Zwolle. Halverwege het jaar 1637 werd hij als zodanig door Schuttenius, die ook deel van de beroepingscommissie had uitgemaakt, bevestigd. 8) Op 21 oktober 1641 kwamen uit Deventer onder andere de predikanten C. Sibelius en J. Ekelius een beroep naar deze plaats op Tichlerus uitbrengen. Zij vertelden de Zwolse kerkeraad dat Tichlerus hun zelfs reeds beloofd had dit beroep aan te nemen. Schoorvoetend liet de Zwolse kerkeraad hem gaan. 9)

Tichlerus heeft tot aan zijn dood in 1652 het ambt van predikant in zijn vaderstad uitgeoefend. Hij was één van de vier leden van de classicale commissie die in 1651 en 1652 binnen de classis Deventer de zorg voor de predikantensweduwen regelden via de instelling van een beurs. 10) Kenmerkend voor het gezag dat hij zich in deze jaren verworven had is dat hij in zijn sterfsjaar als correspondent van de synode van Overijssel de synode van Zuid-Holland bijwoonde, die van 15 juli tot en met 3 augustus te Gorinchem gehouden werd. 11)

In 1648 is Tichlerus een lange tijd van huis geweest om een aandeel te leveren in de reformatie van de Meierij van 's-Hertogenbosch. 12) Na de ratificatie van het traktaat van de Vrede van Münster op 4 april 1648, ontvingen de Staten-Generaal op 20 mei een rekest waarin de classis 's-Hertogenbosch verzocht zestien of achttien predikanten in de Meierij te mogen beroepen. Vijf dagen later namen de Staten-Generaal een resolutie aan waarbij de classis werd gemachtigd veertien predikanten aan te wijzen die voor de approbatie van hun beroep aan de Staten-Generaal gepresenteerd moesten worden. De classis zou zich echter in haar werkzaamheden moeten laten assisteren door de predikanten C. Triglandius uit 's-Gravenhage, H. Dibbetius uit Dordrecht, G. Udemannus uit Zierikzee, C. de Maets uit Utrecht, A. Hasius uit Leeuwarden, J. Tichlerus uit Deventer en W. Emmius uit Groningen, aan wie later nog J. Smetius uit Nijmegen en A. de Roy uit Zutphen werden toegevoegd.

Op 21 juli 1648 namen de werkzaamheden van de Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch een aanvang. Bij deze werkzaamheden valt het op dat men

Hiskia Oprechticheyt/

Gheleucken in sijn
Ghesondtheydt, Sieckte,

Ende
Ghenesinghe.

Doozgheselt in 18. Predication over
het 38. Capittel Elia.

Van
IACOBVS TICHLERVS, Predicant
binnen Elburgh.

2. Chron. 31. vers 20 / 21.

Alsoo dede Hiskia in den gantschen Iuda, ende dede wat goet, recht
ende waerachtich was voor den Heere sijnen Godt.
Ende in allen doen, dat hy begonde aen den dienste des Huys Godts, nae
de Wet, ende Gheboden, te soecken sijnen Godt, dat dede hy van
gantscher herten: Daerom hadde hy groot gheluck.

Tot CAMPEN,

By ROELOF DIRCKSEN WORST, Boeck-drucker, woon-
ende inde Nieuw-stract in't Fortuyn. Anno. 1636.

Tichlerus vaak heeft afgevaardigd naar 's-Gravenhage. Voorts werd hij samen met H. Conradi naar de classes van Deventer en van Vollenhove gezonden om de losmaking van de beroepen predikanten J. Cuchlinus te Hengelo en van H. Pijlius te Blankenham te bewerkstelligen. Deze missie konden zij uiteindelijk met succes afronden. Tichlerus bevestigde op 13 september zijn collega C. Costius te Helmond en op 27 september zijn collega Pijlius te

Hiskiae Oprechticheyt,
uitgave anno 1636.

ds Jacobus Tichler
(1604-1652),
schilder anoniem, 1641.
(part.coll., foto: Stichting
Iconografisch Bureau,
Den Haag)

Margaretha Nilant
(1607-1643),
schilder anoniem, 1641.
(part.coll., foto: Stichting
Iconografisch Bureau,
Den Haag)

Vucht. Daarna werd Tichlerus opnieuw naar de classis van Deventer gezonden, nu om te komen tot de losmaking van de beroepen predikant B. Pistorius. Dit keer was het resultaat negatief. Wel mocht hij op 17 november de proponent G. Tijlius aan de gemeente van Geffen verbinden en op 22 november de predikant C. Coenen te Dinther en Heeswijk bevestigen. In de laatste fase van de werkzaamheden heeft Tichlerus met succes pogingen in het werk gesteld om de beroepen predikant J. Grevenstein te Ens en Emmeloord naar Eersel en Duizel te krijgen. Op 15 december werd de Grote Vergadering ontbonden en keerde Tichlerus huiswaarts.

In Deventer behoorden de letterkundigen A. Sticke en R. Waninghs tot Tichlerus' vriendenkring. 14) Van Waninghs kwam in 1651 *Geestelycke kruyt-hof* uit, waarin een lofdicht van Tichlerus voorkomt. In een handschrift van Sticke treft men zowel een lijkklacht als een lijkkoffer naar aanleiding van het overlijden van Tichlerus aan. 15)

Op 24 september 1626 huwde Tichlerus te Deventer Margaretha Nilant, die 3 mei 1607 in deze stad gedoopt was. Zij was een dochter van Hendrik Nilant, doctor in de rechten, en van Marie van Boeckholt. Margaretha overleed op 28 september 1643. Twee jaar hiervoor hadden Tichlerus en zijn vrouw zich door een schilder laten

vereeuwigen. Op de pendantportretten zijn de wapens van beide families afgebeeld. Het is duidelijk dat beide portretten van één hand zijn, maar aan wie die hand toebehoorde, is onbekend.

Tichlerus hertrouwde op 30 november 1645 te Deventer met Helena Roeck, die als dochter van Derk Roeck en van Anna van der Leije op 15 augustus 1600 in diezelfde stad was gedoopt. Helena was de weduwe van burgemeester Derk Scharf, met wie zij op 2 februari 1619 te Deventer in het huwelijk was getreden en aan wie Tichlerus onder anderen de eerste editie van zijn prekenbundel had opgedragen.

Voor de bepaling van Tichlerus' sociale positie is het voorts van belang aandacht aan zijn kinderen te schenken. Uit het eerste huwelijk van Tichlerus zijn zes kinderen bekend: Johannes, Wilhelmus, Jenneken, Henricus, Rutger en Jacobus.

Johannes, die op 18 november 1627 te Deventer gedoopt werd en in 1672 te Wilp stierf, werd evenals zijn vader en grootvader predikant en huwde op 15 juni 1651 te Zutphen Elisabeth Damman, dochter van de Zutphense predikant Sebastiaan Damman en van Derksken op ten Noort.

Wilhelmus, die op 27 augustus 1629 te Deventer gedoopt werd en op 17 februari begraven werd, promoveerde in de beide rechten en werd in 1654 professor in de

rechtsgelerdheid aan het Atheneum te Deventer. In 1673 bekleedde hij het ambt van burgemeester. Op 15 juni 1662 was hij te Deventer getrouwd met Eva van Duren, dochter van burgemeester Johan van Duren en van Margrieta van Haexbergen.

Jenneken, die op 1 januari 1635 te Elburg gedoopt werd en op 11 november 1698 te Deventer begraven werd, huwde op 21 januari 1664 te Deventer jonker Gerhard van Warmelo, brouwer en gemeensman te Deventer.

Van Henricus is slechts bekend dat hij op 25 augustus 1639 te Zwolle gedoopt werd. Rutger, die op 13 september 1660 21 jaar was en op 8 augustus 1679 te Deventer begraven werd, behaalde het licentiaat in de beide rechten en was van 1665 tot 1675 secretaris van Deventer. Op 16 november 1662 huwde hij te Deventer Elisabeth Nilant, dochter van Jenneken Hagedoorn en de gemeensman en doctor in de beide rechten Gerhard Nilant.

Het jongste kind, Jacobus, was verstandelijk gehandicapt. Hij werd te Deventer op 7 november 1641 gedoopt en hier op 23 mei 1701 begraven.

Tichlerus' geschrift

In zijn Elburse periode schreef Tichlerus *Hiskiae Oprechticheyt/Ghebleecken in sijn Ghesondicheyt, Sieckte, Ende Ghenesinghe*. Dit werk zag in 1636 te Kampen het licht. De uitgave was kerkelijk geaprobeerd. De approbatie is ondertekend door J. Hanius, H. Fabritius, P. Verstege en G. Anthonii, respectievelijk predikant te Elburg, Oene, Nunspeet en Doornspijk.

Tichlerus dediceerde het geschrift aan de magistraat van Deventer, waarbij hij de namen noemt van de kameraars E. Rouse, J. Luloff, A. van Boeckholt, J. Nijlant, van de burgemeesters W. Marriemburch, G. Donckel, G. Hissinck, S. Rhemen, D. Scholliijr, J. Dapper, B. Jaspers, G. van Hemert, D. Scharff, J. Sticke, en van de secretarissen J. Condewijn, H. Gelinck, A. Strockel en â Brienen. Tezamen met dezen droeg hij zijn werk op aan jonker D. van Keppel en aan vrouw H. Gansnebbe ofwel Teghnaghel, echtgenote van de schout van Olst, W. Willekes.

De reden dat de schrijver dit boek aan het Deventer stadsbestuur opdraagt, is 'de over groote vrtendelijckheydt ende beleeftheydt ten allen tijden teghen my on-

waerdich betoont ende bewesen/ doe ick noch by u E. Achtb. als een Burgher ende Inwoonder in u E. Achtbare loffelijcke Stadt resideerde/ ende daerna/ als een nabuyrige Predicant/ te Wesop ende Olst met u E. Achtb. minnelijck converseerde ende omginck.'

Dat hij in zijn opdracht naast de magistraat van Deventer ook jonker van Keppel en vrouwe Gansnebbe betreft, heeft als achtergrond

'behalven alle uwe E.E. groote beneficien/ oock de vuyrige Iesde tot Godt ende sijn H. Ghemeynte/ want ick ende yder te Olst kan ende derff met de waerheydt segghen/ dat van u E.E. beyde weynige Predicaten/ ende alleen in hoochnoodighe beletselen/ versuymt sijn/ soo langhe ick by u E.E. den dienst des Goddelijcken woords betreden hebbe.'

Met opzet heeft hij zijn geschrift in het Nederlands opgesteld:

'Beneffens de eenvoudicheyt des stijls/ blijve ick oock by mijn Moederlijcke tale/ om dat u E. Achtbare huys-vrouwen hier uyt mede eenighe vrucht moghen scheppen/ als u E. Achtaerheydt in u E. Achtb. beroepinghe bestich is.'

Tichlerus schreef deze opdracht in Elburg op 1 juli 1636.

De dedicatie wordt gevolgd door een voorrede. Hierin maakt de auteur duidelijk dat hij de achttien preken waaruit *Hiskiae Oprechticheyt* bestaat eerst in Elburg heeft gehouden. Op aanraden van andere predikanten die zijn ambtbroeders zijn heeft hij de preken in druk laten verschijnen. Hierbij speelde een rol dat de ziekte van Hiskia - waarbij aan de pest gedacht moet worden - hand over hand toenam.

Tichlerus geeft zelf aan dat hij voor dit boek gebruik gemaakt heeft van vele schrijvers, die hij eerlijkheidshalve allen vermeldt. Het is een lijst van 120 auteurs. Van deze 120 mogen er 32 als piëtist beschouwd worden. Uiterst leerzaam is wat de schrijver in de laatste alinea over zijn wijze van ontleenen meedeelt:

'Niemandt gbelieve hem oock te belghen, dat ick uyt Pauselijcke Autheuren morale dinghen ghehaelt hebbe, want, ghelijck een voorsichtich ende verstandich man, vindende een costelijcke Peerle in slijckerighe grondt, die selue opneemt, schoonmaeckt, ende tot syne behoortijcke vercie-

ringhe brengt: Alsoo neem ick mede uyt den slijck der Pauselijcker dwalinghe, alle dat ons Christenen can tot salicheydt profytlich wesen, na de leere Pauli: Proeft alle dinck, ende behoudt het goede. 1. Thess. 5. vers 21. Paulus neemt oock veele spreucken uyt de Heydenen. De spreucke: In hem leven ende sweven wy. Neemt hy uyt Araio. De spreucke: Quade reden, verderven goede seden. Haelt hy uyt Menandro. De spreucke: De Cretensen syn altijd leughenachtig, quade Beesten, luye. Buycken schept hy uyt Epimenide. Gheleijck het volck Israels vande Egyptenaers Gouden ende Silveren vaten leenden ten ghe-

Hiskiae Oprechticheyt,
uitgave anno 1639.

Hiskiae Oprechticheyt,

Ghebleecken in sijn

GESONTHEYT, SIECKTE,

ENDE

GHENESINGE.

Woozgestelt in 18 Predicatieen ober
het 38 Capittel Esaia.

Door JACOBVS TICHLERS, Doe ter
tijdt Predicant binnen Elburch.

Waer by gedaen een Predicatie van den Toorn Godes, zijnde in de ordre, die vijftiende.

Den tweeden druck/ verbeterd/ ende ten derden-
deel ruym verniebert.

Rumpantur ut

Ilia Momi.

Tot Z W O L L E.

Gedruckt by Jan Gerriez Boeck-drucker/ woonende
in de Diefer-straet naest het Heylige Grest. 1639.

bruycke van haeren Gods-dienst. Exod. 12 vers 35, 36. Alsoo leene ick Gouden ende Silveren spreucken van Ghelooovighe ende On-ghelooovighe, ter eeren Gods, tot dienst ende stichtinghe der ghemeente. Vale.'

Dit citaat is kenmerkend voor het denken van de zeventiende eeuw. Men nam van andersdenkenden over wat men kon gebruiken zonder zich te bekommeren om het verband en de geestelijke achtergrond van het ontleende. Piëtisten voelden zich vooral wat de rooms-katholieke theologie betreft aangesproken door onderdelen van de moraaltheologie, al werd hun dit niet door iedere protestant in dank afgenomen.

De eigenlijke tekst van de achttien preken wordt voorafgegaan door een drempeldicht van een zekere L.H. De identiteit van de persoon die zich achter deze initialen verbergt heb ik helaas niet kunnen achterhalen.

De thematiek van de preken die handelen over de ziekte en over de genezing van koning Hizkia doet op zichzelf reeds piëtistisch aan. De uitwerking van de thematiek loopt weliswaar niet over van piëtistische trekken, maar vertoont hiervan toch zo veel dat die de kwalificatie piëtistisch wel verdient. Er wordt gehandeld over de zelfverloochening, over het zoeken van de hemel zonder een heilig leven, over de voorbereiding op de dood, over de consciëntie in het algemeen, over de merktekenen van een goede consciëntie, over de hypocrisie, over de noodzakelijkheid van de godzaligheid en van de heiligheid, over de vergeving der zonden na het kennen, het belijden en het vlieden der zonden. 16) Typisch piëtistische uitingen van geringere omvang zijn: in tegenstelling tot de voorreformatische tijd schaamt men zich er tegenwoordig voor dat een zoon predikant wordt, het is niet de naam, maar de daad die een mens christen doet zijn, mondchristenen, dit leven is een jammer- of tranendal, de Staat der Nederlanden zal tot de grond toe afgebroken worden, tenzij men dit met hete tranen der boetvaardigheid afbidt, de verschillen tussen ware gelovigen en hypocrieten, ouders moeten hun kinderen onderrichten in de waarheid Gods en tenslotte een klacht over verkeerd bidden. 17)

Tichlerus preken hebben een door en

door bijbels karakter. Niet alleen vormen bijbelteksten de stof van preken, maar ook worden zowel de uitleg van de tekst als de leringen die daaruit getrokken worden – waaronder bij Tichlerus ook de toepassing valt – grotendeels bepaald door bijbelstof en -teksten. De Elburgse predikant maakt zeer frequent gebruik van vergelijkingen en beelden, waardoor zijn preken begrijpelijk en levendig overkomen. Ook maakt de auteur vrijmoedig gebruik van schrijvers en verhalen uit de Oudheid. Zo wordt Ovidius niet minder dan zesmaal geciteerd. 18) Aristoteles wordt door Tichlerus zeer hoog geacht: viermaal wordt hij aangehaald, waarbij hij in de laatste twee citaten respectievelijk de voornaamste filosoof en de prins der filosofen wordt genoemd. 19)

Herhaaldelijk brengt Tichlerus in zijn predikaties gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis ter sprake. Tweemaal haalt hij iets aan van het sterfbed van Maurits. Hij vermeldt de staartkomeet uit 1618, het wonderlijke ingrijpen van God in 1574 bij het ontzet van Leiden, hetzelfde in 1588 met de Armada en in 1629 met de Spaanse inval op de Veluwe en de verovering van Wezel, de recente gebeurtenissen in 1636 met het fort Schenkenschans. 20)

Het verdient de aandacht dat de calvinist Tichlerus zich er niet voor schaamt om openlijk de middeleeuwse mysticus Tauler aan te halen. 21) Men late zich hierdoor niet verleiden om de zeventiende-eeuwse predikant buiten de werkelijkheid van zijn tijd te plaatsen. Hij geeft immers in zijn prekenbundel blijk van een culturele betrokkenheid. Vier bladzijden besteedt hij aan de lof des Heeren zoals deze voortgebracht wordt door de menselijke stem of door muziekinstrumenten. 22) Zijn positieve waardering van de muziek brengt hem in tegenstelling tot velen van zijn geestverwanten tot het standpunt dat het gebruik van muziekinstrumenten tijdens de eredienst geoorloofd is. Verder rept hij over de muzikant Timotheus Milesius en over de schilder Apelles en ontleent hij een opmerkelijk aantal vergelijkingen aan de wereld van de schilderkunst. 23) Aan het eind van *Hiskiae Oprechticheyt* vindt men een alfabetisch inhoudsregister.

In 1639 kwam van dit boek een tweede druk uit bij de Zwolse uitgever J. Gerritsz. Het woorwerk van deze editie ziet er heel

anders uit dan dat van de eerste uitgave. De opdracht aan de magistraat van Deventer is gewijzigd in een dedicatie aan het stadsbestuur van Zwolle, gedateerd 1-5-1639. Met name worden genoemd de kameraars P. Crans, D. Nykercke, R. van Haer, R. van der Beecke, de burgemeesters H. van Dedem, J. Tobias, H. Ewols, T. van der Lawick, O. Albertsz., H. Rouse, P. Schuyrman, F. van Braeckel, H. Crouse, A. Arentsz., J. Wijcherlinck, L. Vriese en de secretarissen T. Vriese, J. Holt en J. Buys.

In deze tweede druk heeft Tichlerus de tekst van de eerste uitgave niet alleen verbeterd maar ook met een derde vermeerderd. Hiertoe behoort onder meer een nieuwe preek die gaat over de toorn van God over de zonden. Volgens de titelpagina zou het de vijftiende van de nu in totaal negentien predikaties betreffen, maar in werkelijkheid gaat het hier om de veertiende preek. Uit de op de dedicatie volgende voorrede valt op te maken dat Tichlerus de toegevoegde stukken met tekens aangegeven heeft, dat hij de bijbelplaatsen vanuit de tekst naar de kantlijn getransponeerd heeft en dat het eerste gedeelte van het boek nog in de oude bijbelvertaling gesteld is omdat de Statenvertaling op dat moment nog niet uit was.

De uitbreiding bevat typisch piëtistische elementen zoals de zonden der Nederlanders vergiften de Nederlandse steden, dorpen en huizen, de godzaligen worden uitgescholden voor *vyse-hoofden/ precisianen/ werckheyligen ende Hypocrieten*, klacht over nalatigheid van veel predikanten in het ziekenbezoek, door de pest wordt men tegenwoordig opgeschrikt uit de slaap der zonde en der vleselijke gerustheid, klacht dat men de praktijk der godzaligheid verzuimt, klacht over de onbekeerlijkheid van de Nederlanden ondanks de zuivere prediking van het evangelie en ondanks allerlei straffen Gods, er zijn weinig echte christenen, afwijzing van comedies en tragedies, klacht over geen of slechte kerkgang, in welk verband gesproken wordt van feestchristenen, die slechts een-, twee- of driemaal per jaar naar de kerk gaan. 24)

Bovendien wordt in de toegevoegde gedeelten eenmaal nadrukkelijk de naam van Schuttenius als vertaler van *De practycke ofte Oeffeninghe der Godtzaligheyt* genoemd, wordt er tweemaal verwezen

naar de uitgave van een brief aan de Dordrechtse medicus J. van Beverwijck van de Utrechtse hoogleraar in de theologie en tevens de spil van de Nadere Reformatie G. Voetius, en wordt J. Cats op eervolle wijze aangehaald. 25) Blijkbaar sloeg de tweede druk in brede kringen aan, want in 1645 verscheen de derde druk bij de weduwe van uitgever E. Cloppenburg te Amsterdam. 26) Vooral via deze laatste druk zal Tichlerus' geschrift landelijke bekendheid gekregen hebben.

J. van der Haar kent aan Tichlerus nog een tweede geschrift toe: *De Vereischten van een recht geaarde regeering in eene Keurpredikatie over Spr. XXIX, 2*, Kampen 1786 80, Erven Aegidius Valkenier, 27) De Jacobus Tichlerus die dit werkje schreef, was echter van 1782 tot 1810 predikant te Kampen en kan derhalve onmogelijk de hier behandelde zeventiende-eeuwse persoon zijn.

Tichlerus als nadere reformator

Het voorgaande heeft uitgewezen dat Tichlerus weliswaar geen bijzonder uitgesproken, maar toch wel een onmiskenbare piëtist is geweest. Mag hij echter ook op grond van bepaalde contacten tot de groepering van de Nadere Reformatie gerekend worden? Het eerste dat in dit verband opvalt, is dat er onder de 120 auteurs die Tichlerus in de eerste druk van zijn prekenbundel vermeldt, drie primaire vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie zitten: Cornelius Udemans – met wie niemand anders dan Godefridus Udemans bedoeld kan zijn –, Everhardus Schuttenius en Wilhelmus Teelinck. 29) Dit gegeven kwam in 1636 het lezerspubliek onder ogen.

In het volgende jaar was Schuttenius lid van de commissie die het beroep dat de Zwolse gemeente had uitgebracht op Tichlerus in Elburg met succes trachtte te effectueren. Bovendien bevestigde de eerstgenoemde de laatstgenoemde als Zwols predikant. Hield het een en ander misschien verband met het feit dat Tichlerus zijn Zwolse collega openlijk in zijn geschrift vermeld had? In ieder geval was er tijdens het gemeenschappelijk verblijf van Schuttenius en Tichlerus in de Overijsselse hoofdstad sprake van een hechte piëtistische band tussen hen beiden. In de tweede druk van zijn geschrift, daterend van

1639, noemt Tichlerus Schuttenius nadrukkelijk als de vertaler van *De practycke ofte Oeffeninghe der Godtzaligheydt*, een werk van de Engelse piëtistische puritein L. Bayly. Heeft Schuttenius Tichlerus wellicht aangespoord tot het laten verschijnen van een tweede druk? Hoe het ook zij, Schuttenius nam in 1642 een lofdicht van Tichlerus op in zijn uitgave van *Contemplationes Sionis* van de Engelse piëtistische puritein J. Hall. Tichlerus noemt Schuttenius daar 'Mijn wel-gesinden ende waerden Collega'.

In de tweede druk van *Hiskiae Oprechticheyt* verwijst Tichlerus voorts tweemaal naar een werk van de centrale figuur der Nadere Reformatie: Voetius. 30)

Tenslotte heeft Tichlerus in het kader van de Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch in 1648 nauw samengewerkt met de voorzitter hiervan, de nadere reformator Udemans, en heeft hij als correspondent de Zuidhollandse synode van 1652 meegemaakt, die gepresideerd werd door de nadere reformator J. Spiljardus. 31)

Tichlerus' betekenis

Afgezien van classicale en provinciale werkzaamheden stijgt Tichlerus' betekenis in twee opzichten boven het lokale niveau uit. In de eerste plaats is hij de auteur van *Hiskiae Oprechticheyt*, dat drie drukken haalde. De uitgave-geschiedenis laat zien dat dit boek een – zij het beperkte – landelijke verspreiding heeft gekend. Gezien de uitgeversadressen van de eerste en de tweede druk zal Tichlerus' geschrift het meest in Overijssel gelezen zijn.

Met *Hiskiae Oprechticheyt* heeft Tichlerus zijn aandeel in de verbreiding van het Nederlandse Piëtisme geleverd. Er zijn geen aanwijzingen dat hij onder diepgaande geestelijke invloed van anderen heeft gestaan. Men mag derhalve aannemen dat hij min of meer zelfstandig tot een piëtistische ligging is gekomen. Zijn piëtisme is tijdens zijn Zwolse tijd – vrijwel zeker door zijn contacten met Schuttenius – geïntensiveerd. Wellicht heeft Schuttenius in Tichlerus een geestverwant herkend en heeft hij er daarom voor geijverd dat de Elburgse predikant naar Zwolle kwam. Klaarblijkelijk vond hij in hem een piëtistisch medestander en medestrijder.

Dit laatste, alsmede Tichlerus' bewuste aansluiting in geschrifte bij voormannen

van de Nadere Reformatie en zijn samenwerking met Udemans in de Meierij van 's-Hertogenbosch, vormen voldoende grond voor de stelling dat Tichlerus beschouwd mag worden als een primaire representant van de Nadere Reformatie. Zijn ene prekenbundel en zijn bepaald niet overvloedige piëtistische contacten met andere nadere reformatoren maken hem niet tot een voorman van de bedoelde groepering. Binnen de Nadere Reformatie neemt hij in de hoogste categorie een zeer bescheiden plaats in.

De tweede reden voor de bovenlokale betekenis van Tichlerus ligt in de door hem verrichte werkzaamheden ten behoeve van de reformatie der Meierij van 's-Hertogenbosch. Waaraan had hij zijn verkiezing tot de Grote Vergadering te danken? Aangezien de verkiezing uitging van de Staten-Generaal is de veronderstelling aannemelijk dat Tichlerus invloedrijke Overijsselse familieleden en/of vrienden in 's-Gravenhage had. Door zijn eerste huwelijk was Tichlerus geparenteerd aan zeer vooraanstaande Overijsselse politici. Zoals zo veel collega's in zijn tijd is Tichlerus er door zijn huwelijk met Margaretha Nilant sociaal gezien een stuk op vooruitgegaan. Zelf was hij gemeten naar de sociale stratificatie van G. Groenhuis 32) afkomstig uit klasse drie. Margaretha daarentegen behoorde door haar geboorte tot de top laag van de maatschappij in die tijd. Eenmaal deze groep binnengekomen heeft Tichlerus zijn verhoogde sociale status weten te handhaven. Dit blijkt zowel uit zijn tweede huwelijk als uit de maatschappelijke positie van zijn kinderen en van hun huwelijkspartners. Zijn enige dochter trouwde met een jonker. Van zijn drie zoons van wie in dit opzicht iets bekend is zat één in klasse drie en hoorden er twee in de topgroep thuis. De maatschappelijke afkomst van zijn drie schoondochters laat een identiek beeld zien.

Het zal wel met deze hoge sociale positie van Tichlerus en zijn verwevenheid met patriciërsfamilies verband houden dat hij de eerste twee drukken van zijn geschrift opdroeg aan de bestuurders van respectievelijk Deventer en Zwolle. Hieruit mag niet geconcludeerd worden dat hij willoos aan de leiband van de burgerlijke overheid gelopen heeft. Juist op het punt van de verhouding Staat-Kerk profileert zich

immers ook zijn nadere-reformatische opstelling. Zo houdt hij bijvoorbeeld in de zevende preek van *Hiskiae Oprechticheyt* de magistraat een calvinistisch-piëtistisch getinte theocratische spiegel voor.

De meeste betekenis heeft Tichlerus als plaatselijk predikant gehad. Zijn gezag als zodanig steeg met de plaatsen waar hij achtereenvolgens werkzaam was. Hier tekent zich onmiskenbaar een opgaande lijn af. Het beroep naar Zwolle was voor Tichlerus vererend en betekende voor hem promotie, maar vormde uiteindelijk slechts het laatste tussenstation voor zijn eindbestemming Deventer, de stad waar

Hiskiae Oprechticheyt,
uitgave anno 1645.

Hiskie Oprechticheydt /

Ghebleecken in zijn

GHESONTHEYDT, SIECKTE,

: Ende

GHENESINGHE.

Voor - ghestelt in 18 Predicationen, over
het 38. Capittel *Esaie*.

Door **JACOBUS TICHLERUS**, Doe ter
tijdt Predicant binnen Elburgh.

Waer by ghedaen is een Predicatie van den Toorn Gods
des; zijnde in de ordre, de vijftiende.

Den laetsten druck / verbeterd / ende ten derden
deel ruym vermeerderd.

AMSTERDAM.

Door de **WED VWE van Salig**: Everhard Cloppenburgh, op 't
Water / in de vergulde Wybel / Anno 1645.

hij het levenslicht had aanschouwd, waar hij zijn vrouw had getrouwd en die waarschijnlijk zijn studie bekostigd had. Hoewel Tichlerus slechts ruim vier jaar de hervormde gemeente van Zwolle heeft gediend was zijn verblijf en arbeid hier niet zonder betekenis. In hem kreeg de Over-

ijsselse hoofdstad na en naast Schuttenius een tweede primaire vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie die bovendien over zeer invloedrijke politieke relaties beschikte. Tevens liet hij in Zwolle de tweede druk van zijn stichtelijke prekenbundel verschijnen.

Noten:

1. W.J. op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius (1595-1655). De eerste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle', in: *Zwols Historisch Jaarboek* 5 (1988) 35-60.
2. Voor gegevens in dit artikel ben ik dank verschuldigd aan J.L. Admiraal te Hasselt, aan J. van Beek te Rotterdam en in hoge mate aan G.T. Hartong te Enschede.
3. De genealogische gegevens betreffende het geslacht Tichlerus zijn ontleend aan: H. Kronenberg, 'Het geslacht Tichler (Rauwertz Tichler)', in: *De Nederlandsche Leeuw* (1944) 104-115.
4. H. Biemans, T. Bovens, R. van der Hoek, F. Meurders, J. Mulder, G. Smit, C. Weijers, A. Wiggers en T. van Zon, *De Rooms-Katholieke en Nederduits-gereformeerde geestelijken in de classis Deventer 1579 -1651. Een prosopografisch onderzoek*. (Ongepubliceerde doctoraal scriptie Nieuwe Geschiedenis voor 1870, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1982) 81.
5. *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*, S.J. Fockema Andreae, T.J. Meijer (Franeker 1968) 71.
6. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, MDLXXV-MDCCCLXXV* (Hagae Comitum MDCCCLXXV) 181.
7. Zie voor deze alinea: H. Biemans, *De Rooms-katholieke en Nederduits-gereformeerde geestelijken*, 52-53.
8. Gemeentelijke archiefdienst Zwolle (GAZ), Acta hervormde kerkeraad 1621-1643 (AHK), 74.
9. GAZ, AHK, 89-90.
10. P.H.A.M. Abels, *De broeders van Twente. Een studie van de eerste Twentse dominees (1597-1678)* (Hengelo 1984) 39.
11. *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, W.P.C. Knuttel e.a., III (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie, VIII) ('s Gravenhage 1910) 291, 303, 322.
12. Zie voor deze alinea: P.H.A.M. Abels en A.P.F. Wouters ed, *Acta Conventu Sylvae-Ducensis Extraordinarii 1648*, twee delen ('s Hertogenbosch 1985), register onder Tichlerus, Jacobus.
13. G.T. Hartong, *Overijssel in Proza en Poëzie, I. Gelegenheidsgedichten tot 1900* (Borne 1983) X-XIII.
14. G.N. Visser, 'Over Roelof Waninghs Geestelycke Kruyt-Hof', in: *Driemaandelijke Bladen*, Nieuwe Serie (1971) 68-79.
15. Het door Hartong besproken handschrift: 199-204.
16. Jacobus Tichlerus, *Hiskiae Oprechticheyt/Ghebleeck en in sijn Ghesondtheyt, Sieckte, Ende Ghenesinghe* (Kampen 1636) resp. 8b-9b, 160; 36b-37a; 60a-61a, 254a [=249a]-254b, 96b-107a, 107a-110a; 123b-128a; 151b-161b; 358b-364a.
17. Ibidem, resp. 16; 37a; 38a; 61a, 200a, 342b; 87b; 376; 381; 390b.
18. Ibidem, resp. 102b; 227b; 231b; 232b; 269b; 371b.
19. Ibidem, resp. 259b; 311a; 367a; 402b.
20. Ibidem, resp. 84a, 112b; 22b; 210; 202b, 394b; 228a. Vooral de gebeurtenissen van 1629 hebben op Tichlerus een diepe indruk gemaakt. Hij noemt deze nog tweemaal afzonderlijk: 204 en 210b.
21. Ibidem, 190b.
22. Ibidem, 240a-243b.
23. Ibidem, resp. 9a en 125a; 125b, 173b, 192b, 268a, 269b, 327a, 377a, 381a. (Zwolle 1639)
24. Ibidem, 2e druk, Zwolle 1639; resp. 9b; 24a; 28; 75b; 177b; 203b-205b, vergelijk: 387b; 265a; 265a; 277b-279a.
25. Ibidem, resp. 177b; 60a, 61b; 282a.
26. Mij zijn drie exemplaren van de derde druk en één exemplaar van de tweede druk bekend. Vergelijking van het zetsel van deze vier exemplaren wees uit dat de katernen I-R in de tweede en de derde druk identiek zijn. Aangezien deze katernen ongeveer een vierde deel van de totale boekomvang uitmaken, mag gesproken worden van twee afzonderlijke drukken.
27. J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c.1600-c.1800)*. Bibliografisch onderzoek (Veenendaal 1987) 487.
28. P.J. Meertens, 'Godefridus Cornelisz Udemans', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie XXVIII (1936), 212-235; W. Fieret, *Udemans. Facetten uit zijn leven en werk* (Houten 1985).
29. W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck* (Amsterdam 1898); K. Exalto, 'Willem Teellinck (1759-1629)' in T. Brienens, K. Exalto, J. van Genderen, C. Graafland en W. van 't Spijker, *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s Gravenhage 1986) 17-47.
30. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, drie delen (Leiden 1897-1915); W. van 't Spijker, 'Gisbertus Voetius (1589-1676)' in: T. Brienens, *De Nadere Reformatie*, 49-84.
31. W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (Monografieën Gereformeerd Piëtisme) (Rotterdam 1987) 481-489.
32. G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor 1700* (Historische Studies, XXXIII) (Groningen 1977) 62-66.

Stationskap blijft behouden

M. Tillema

Het station van Zwolle heeft een van de mooiste negentiende-eeuwse kapconstructies in Nederland. De NS was echter van plan deze monumentale stationskap te slopen en te vervangen door een 'meer op de toekomst gerichte overkapping'.

Historie

In 1860, na het vaststellen van de Spoorwegwet, werd Zwolle aangewezen tot een belangrijke schakel in de verbinding tussen Midden- en Noord-Nederland. De Staat nam de aanleg van spoorwegen en stations ter hand. In 1863 werd begonnen met de bouw en de overkapping van het station van Zwolle. Dit Staatsspoorstation was een zogenaamd 'ontwerp Eerste Klasse' en daarmee geen standaardontwerp, zoals voor minder belangrijke stations gebruikelijk was.

Door de grote vlucht die het treinverkeer aan het einde van de negentiende eeuw

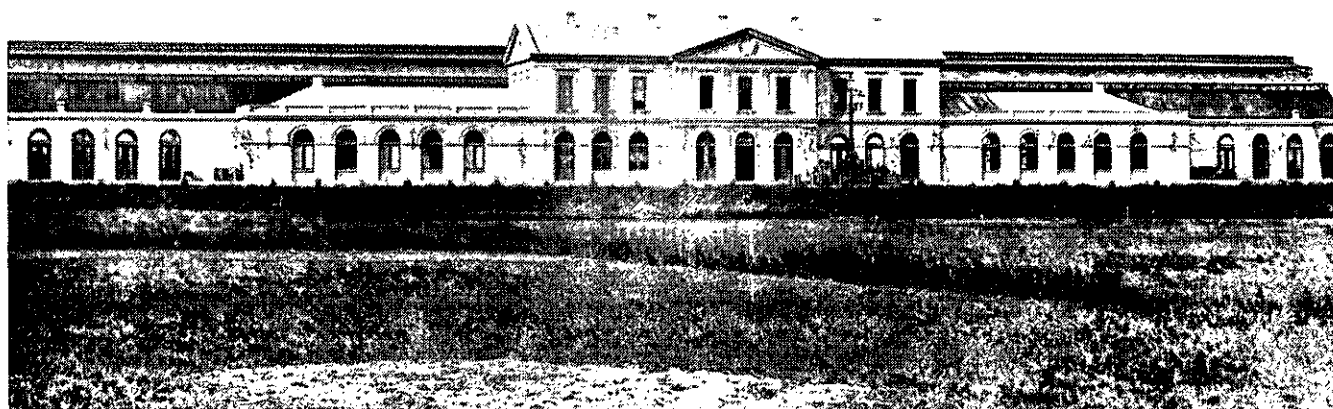
nam, werd het station uitgebreid met een centrale werkplaats, grote spoorwegemplacements en een voetgangersviaduct.

Sikkelspanten

Het stationsgebouw werd in een eclectische stijl ontworpen, hetgeen voor die tijd gebruikelijk was. Een gepleisterde gevel met rondbogen, pilasters en een hoog middengedeelte geven het gebouw grote allure. Voor de overkapping van de perrons kon men echter niet teruggrijpen op stijlen en constructies uit het verleden. Grote overspanningen werden echter wel, met giet- en smeedijzer, in Engeland gebouwd. Een constructie die daar gebruikt werd, was het sikkelspant. Dit spanttype bleek ook geschikt te zijn voor de grote overspanning in Zwolle.

Sikkelspanten zijn boogvormige vakwerkconstructies met gebogen onder- en bovenrand, die door middel van diagonale

Station in Zwolle
omstreeks 1900, voorgevel in
eclectische stijl. (Foto:
Rijksarchief in Overijssel)

staven met elkaar zijn verbonden.

Achtereenvolgens werden onder andere de stations Weesperpoort (1863 door M.R.Ordish), Amsterdam NRS (ca. 1864), Zwolle Staatsspoor (1868), Arnhem (1869, sterk gelijkend op een ontwerp van Turner), 's-Gravenhage (1869, eveneens sterk gelijkend op een ontwerp van Turner), Utrecht Maliebaan (1875) en Leeuwarder Staatsspoor (1891) met sikkelspanten gebouwd. Alleen de kap van Zwolle en die van Leeuwarden zijn nog over. Van die twee is die van Zwolle de oudste.

De stationskap heeft een overspanning van 20 meter en bestaat uit 19 spanten, die aan één zijde zijn opgelegd op muurdammen van het stationsgebouw en aan de andere zijde op gietijzeren kolommen. De bovenrand van het sikkelspant bestaat uit een bulb-profiel, een voorloper van het moderne IPE-profiel. De onderrand is van platijzer. De wandstaven, die onderen bovenrand met elkaar verbinden, zijn uitgevoerd in smeedijzer. De staven zijn met bouten en spieën bevestigd, waardoor typische scharnierverbindingen ontstaan. Door de ranke vormgeving en de bijzonder mooie detaillering van onderdelen is deze kap een van de mooiste negentiende-eeuwse constructies van Nederland.

Behoud goed mogelijk

Helaas zijn delen van de ijzerconstructie door gebrekkig onderhoud gaan corroderen. Vooral aan de bovenzijde kreeg de regen in deze eeuw vrij spel door het verwijderen van het rookkapje. Door de verwijdering van een gedeelte van het dakbeschot aan het begin van dit jaar, worden de spanten nog extra bedreigd. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft aan het tijdelijk verwijderen van het dakbeschot (een maatregel die vergunningsplichtig is in het kader van de Monumentenwet 1988) de eis verbonden dat nog in 1990 begonnen zou worden met een algehele restauratie van de kap, of dat tenminste het dakbeschot zou worden hersteld. Tot op heden zijn hiervoor echter nog geen maatregelen genomen.

Door het rookkapje en het dakbeschot terug te brengen, kan verder verval worden vermeden. Waar nodig kunnen wandstaven en verbindingen worden gerepareerd of vervangen door onderdelen met dezelfde vorm, maar van een betere kwaliteit. Van de gietijzeren kolommen zijn er enkele gescheurd of geroest, maar zonder veel moeite zijn replica's te maken. Dat deze kolommen in de weg zouden staan is onwaarschijnlijk: slechts een deel van het perron ligt onder de oude kap. Dat bij de stormen van het voorjaar

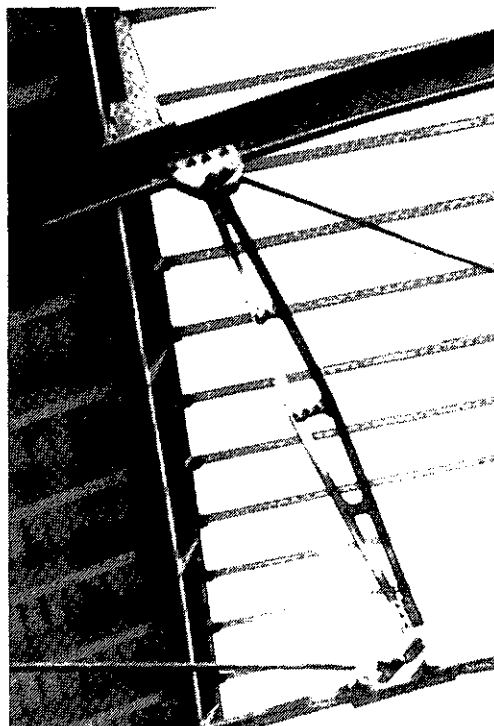

Station in Zwolle, de kap
in 1868 (links) en in 1990
(rechts). (Foto's: Rijksarchief
in Overijssel en M. Tillema)

van 1990 een aantal dakplaten is weg-
gewaaid, werd gebruikt om aan te tonen
dat de constructie niet veilig zou zijn en
dat de oude kap daarom moest worden
afgebroken. Over de honderden wegge-
waaide dakpannen en dakkapellen op
moderne gebouwen wordt met geen
woord gesproken: die voldoen blijkbaar
wel aan alle constructieve eisen!

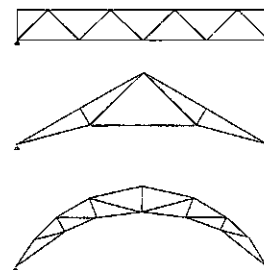
Door het nemen van de juiste voorzienin-
gen is het heel goed mogelijk deze waar-
devolle overkapping te behouden. De
overkapping is door zijn detaillering en
constructie namelijk uniek in Nederland.
Tezamen met het eclectische stationsge-
bouw en de bijzondere voetgangersbrug
vormt het een fraai negentiende-eeuws
industriële ensemble. Vervanging van de
kap door een 'replica', zoals de NS voor-
stelde, zou grote afbreuk aan de sfeer van
het station doen en Zwolle's monumen-
tenbestand met een belangrijk en beeld-
bepalend bezit verminderen.

Gelukkig raakte men binnen de Neder-
landse Spoorwegen ook steeds meer
overtuigd van de waarde van deze unieke
stationskap. Mogelijkheden voor construc-
tief herstel door middel van verdubbeling
van spanten of door het aanbrengen van
massa op specifieke plaatsen worden
binnenkort onderzocht.

Detaillering van de
spantconstructie.
(Foto: M. Tillema)

Tekening van
verschillende spantvormen.
Van boven naar beneden:
een vakwerkligger,
een polonceau-spant,
een sikkelspant.

Met dank aan de heer ir. G.G. Nieuwmeijer van de
afdeling bouwkunde van de Technische Universiteit
Delft voor de verstrekte gegevens.

Oproep.

Wie zich ver van huis begeeft, stelt familie en kennissen als regel op de hoogte van haar/zijn welstand en opgedane ervaringen in de nieuwe omgeving. Dit is zeker waar voor emigranten. Vooral in vroeger jaren, laten we zeggen voor de Eerste Wereldoorlog, was emigratie voor velen een hachelijke onderneming. Lange tijd was een brief de enige vorm van communicatie tussen emigranten en achtergeblevenen. Zo zijn er over en weer talloze brieven geschreven, die echter in de loop der jaren voor een aanzienlijk gedeelte zijn verloren gegaan. Toch moeten zulke waardevolle documenten hier en daar nog aanwezig zijn. Deze brieven zijn daarom zo waardevol omdat zij informatie uit de eerste hand bevatten en ideaal studiemateriaal vormen voor wie om welke reden ook in het historisch verschijnsel emigratie is geïnteresseerd. Ik denk bijvoorbeeld aan historici, theologen, sociologen, psychologen en taalkundigen. Er is dus alle reden om een poging te doen te redden wat nog over is. In samenwerking met dr H.J. Brinks, archivaris van Calvin College in Grand Rapids in de staat Michigan, probeer ik deze documenten op te sporen en te bewaren. Wij beperken ons daarbij tot correspondentie tussen Amerika en Nederland. Indien men zulke brieven bezit en deze tijdelijk af wil staan, of indien iemand mij op een spoor ervan kan brengen, zou ik dit zeer op prijs stellen. Van zo'n brief wordt een kopie gemaakt (het origineel krijgt men vrijwel per omgaande post terug). Deze kopie wordt gecatalogiseerd en veilig opgeborgen in het Archief van Calvin College voor eventueel toekomstig gebruik. Het gaat mij dus om brieven van of naar de Verenigde Staten of Canada uit het tijdperk 1840-1980. U kunt ervan op aan dat op geen enkele manier misbruik zal worden gemaakt van iemands privacy.

dr A. Bor,
Beatrixlaan 7,
6713 PR Ede.
tel. 08380-13695.

Bezorging van het Zwols Historisch Tijdschrift

De redactie van het Zwols Historisch Tijdschrift zoekt vrijwilligers die telkens een aantal tijdschriften in diverse wijken, waaronder de Aal-landen, willen bezorgen. Uw reactie kunt u kwijt bij R.T. Oost, telefoon 038 - 651 658.

recensie:

J. Hagedoorn, *Odeon in het nieuws*,
Zwolle 1989. Verkrijgbaar bij Odeon.

Alweer enige tijd geleden verscheen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van Odeon het boekje *Odeon in het nieuws*, geschreven door J. Hagedoorn. De auteur behandelt in het kort de geschiedenis van anderhalve eeuw Odeon. De nadruk hierbij valt op de aard van de voorstellingen, waarbij de commentaren in de Zwolse Courant als leidraad dienden.

Met de "plechtige" opening van het gebouw voor verenigingen en vermakelijkheden op 9 december 1839 laat men officieel de geschiedenis van Odeon (toen nog met een é) beginnen. Toch waren er al voor die tijd voorstellingen in Zwolle gegeven. Sinds 1814 vonden deze plaats in het voormalige Jufferen Convent in de Praubstraat, later Hof van Holland genaamd. De gezelschappen die hier optraden waren internationaal vermaard.

Door achterstallige betaling van de eigenaar van het Hof van Holland verloor cultuur minnend Zwolle in 1838 haar onderkomen. Dit was slechts van zeer tijdelijke duur want in hetzelfde jaar verwierf de vereniging in oprichting, die vestiging en instandhouding van een gebouw voor verenigingen en vermakelijkheden tot doel had, het onderhavige pand aan de Praubstraat. Toen één jaar later de garnizoensinfinnerie (militair hospitaal) gekocht werd kon men met de bouw van een groot complex beginnen. Eind 1839 concludeerde P.R. Feith met recht: "De tempel staat gereed [...]". De heer Graaff van Rechteren toastte bij die gelegenheid (9 december) op Z.M. de koning, Odeon, het 'schoone' geslacht en op de stad Zwolle".

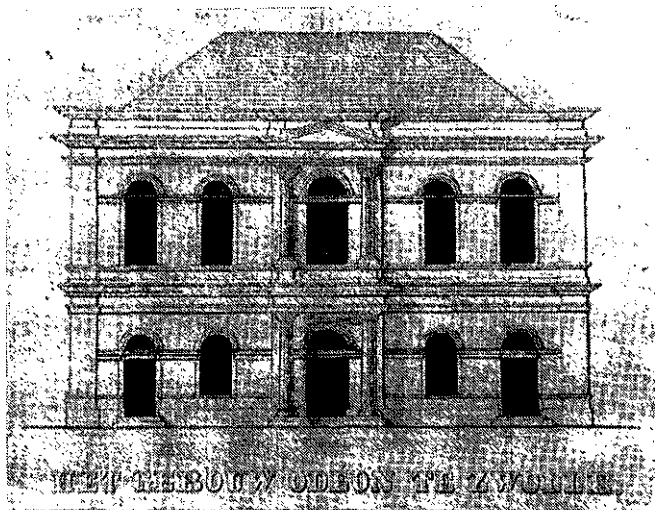
Opmerkelijk in de kleurrijke geschiedenis van de schouwburg is het multiculturele karakter van de activiteiten die er plaatsvonden. Naast muziek- en theatervoorstellingen bood Odeon ook gelegenheid tot vergaderingen, openbare verkopen, bijeenkomsten van arbeiders, filmvoorstellingen, modeshows, kerkdiensten en zelfs een paraplu-verkoop. De schrijver haalt een aantal in het oog springende activiteiten naar voren, waardoor een saai opsomming van voorstellingen en feiten wordt voorkomen.

Het Zwolse publiek blijkt in de negentiende eeuw een duidelijke voorkeur te hebben voor vrolijke theaterstukken, vaudevilles, zang- en operastukken. Zowel nationale als internationale gezelschappen werden uitgenodigd. Ook kon men de vereniging tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw enig commercieel denken niet ontzeggen. Dit blijkt onder andere uit de verhuur van zitplaatsen en de vele advertenties in de officiële schouwburggids.

De voorkeur van het Zwolse publiek voor de lach bleef tot na de Eerste Wereldoorlog bestaan, totdat een recensent klaagde over het gebrek aan serieuze stukken. Hij meende dat de smaak in Zwolle anders was dan in het westen van het land. Het is jammer dat de auteur op dit punt niet wat dieper ingaat op een vergelijking tussen de aard van de voorstellingen in Zwolle en die in West-Nederland. Wel wordt vermeld dat legendarische acteurs ook Zwolle aandedden. Helaas krijgt het programma-aanbod van de afgelopen 45 jaar vrij weinig aandacht. Toch een periode waarin veel veranderingen hebben plaatsgevonden; de toeschouwer werd kritischer en het aanbod veelzijdiger.

Gedurende de afgelopen 150 jaar is Odeon diverse malen aangepast aan de eisen van de tijd. Na de totstandkoming in 1839 volgden er verschillende grote en kleine verbouwingen, onder andere in 1868, 1909, 1959 en de grootschalige verbouwing van 1985/1986 waarbij vooral de fraaie voorgevel en de ruime foyer in het oog springen.

Dat de toegangsbewijzen de eerste honderd jaar in het bestaan van de schouwburg nauwelijks in prijs stegen, zal de huidige bezoeker

waarschijnlijk weinig kunnen schelen wanneer hij één van de vele culturele activiteiten bezoekt die Odeon nu nog steeds organiseert. *Odeon in het nieuws* is een interessant en plezierig lezend boekje over de geschiedenis van Odeon. De lay-out is overzichtelijk met een redelijk aantal illustraties waarvan sommige helaas wat te donker zijn uitgevallen. Een aanrader voor een ieder die belangstelling heeft voor het culturele verleden van de stad Zwolle.

recensies:

F.D. Zeiler, **Uit Zwolle's geschiedenis** (Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle 1990) ISBN 90.73429.03.X f 10,-
J.C. Streng, **De Zwolse kunstschilder Derk Jan van der Laan 1759-1829** (Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle 1990) ISBN 90.73429.04.8 f 12,50

Kort na elkaar verschenen deel drie en vier in de reeks POM uitgaven. Deel drie, geschreven door F.D. Zeiler, geeft een overzicht van een aantal aspecten uit de geschiedenis van Zwolle. Het is een mengeling van algemene informatie over geschiedenis in het algemeen en gedetailleerde informatie over de geschiedenis van Zwolle. Zo wordt eerst iets verteld over de indeling van het verleden in perioden en over de verschillende soorten bronnen die historici kunnen gebruiken om het verleden te reconstrueren. Daarna komen het bestuur en de handel aan de orde. Nadat in het kort is uitgelegd wat de Hanze is en wat gilden zijn, wordt de situatie in Zwolle beschreven.

Door deze werkwijze is het boekje bijzonder goed toegankelijk voor mensen die weinig of niets weten over de geschiedenis van Zwolle en er toch graag eens iets over zouden willen lezen. Het volgende hoofdstuk, over de ruimtelijke ontwikkeling, is volledig op Zwolle gericht, terwijl de beide laatste hoofdstukken over architectuur en cultuur weer een algemene inleiding en Zwolse bijzonderheden bevatten. Het boekje wordt afgesloten met een lijst van twaalf beroemde Zwollenaren, een literatuurlijstje en een aantal adressen waar men terecht kan voor verdere informatie over Zwolle

en Overijssel.

Al met al is deze publicatie, ondanks enkele onnauwkeurigheden (een oorkonde is geen wet maar een akte; onderscheid maken tussen Augustijner monniken en Moderne Devotie levert problemen op omdat het Bethlehemklooster en het klooster op de Agnietenberg ook tot de congregatie van Windesheim behoorden), zeer aan te bevelen voor diegenen die graag in kort bestek iets over de geschiedenis van Zwolle willen weten.

Het andere boekje, over de kunstschilder Derk Jan van der Laan, is de catalogus bij de tentoonstelling die van november 1990 tot januari 1991 in het POM te zien was. Het bevat een levensbeschrijving van de schilder, een poging tot een plaatsbepaling van zijn werk en het begin van een oeuvre-catalogus.

Derk Jan werd in 1759 geboren als jongste van zestien kinderen. Afgezien van een korte periode waarin hij in Leiden in de leer was bij de kunstschilder Hendrik Meijer, woonde hij zijn hele leven in Zwolle. Hij heeft nooit gekozen voor een bestaan als kunstenaar, omdat dat een te smalle financiële basis zou bieden. Naast zijn activiteiten op het gebied van de schilderkunst, bezat hij samen met een aangetrouwde neef een koffie-, thee- en glashandel. Verder was hij op politiek gebied actief. Na de Franse inval van 1795 werd hij in het nieuwe stedelijk bestuur gekozen en ook later vervulde hij allerlei stedelijke en provinciale openbare functies.

Van der Laan schilderde aanvankelijk genreschilderijen, maar al spoedig legde hij zich toe op stadsgezichten en landschappen. Hij liet zich daarbij beïnvloeden door de zeventiende-eeuwse meesters. Het werk van Derk Jan werd tijdens zijn leven niet uitgebreid geprezen. Toch moet hij wel een zekere bekendheid hebben gehad, gezien het feit dat de Teylers Stichting twee gewassen tekeningen van hem kocht voor het niet geringe bedrag van 210 gulden.

Na zijn dood raakte Van der Laan in de vergetelheid. In de negentiende eeuw stond slechts één van zijn schilderijen in de belangstelling. Dat was echter alleen omdat het werd toegeschreven aan Johannes Vermeer.

Het duurde nog tot 1990 voordat aan Van der Laan een tentoonstelling en een publicatie gewijd werden. Beide geven een goede indruk van het leven en het werk van deze 'vergeten' Zwolse kunstschilder.

'Bronstijdbewoning in Ittersumerbroek' in **Informatieblad monumentenzorg en archeologie in Zwolle**, 9. Uitgave van de gemeente Zwolle, sector Stadsontwikkeling. November 1990.

E.A. van Dijk
Een greep uit de collectie van het Provinciaal Overijssels Museum. Zwolle (P.O.M.) 1990. 24 pp.

Korte beschrijvingen van tien objecten.

Verkrijgbaar bij het museum. f 7,50.

'Het Eiland 1990' in **Informatieblad monumentenzorg en archeologie in Zwolle**, 11. Uitgave van de gemeente Zwolle, sector Stadsontwikkeling. November 1990.

'Een geelgieter in de Waterstraat' in **Informatieblad monumentenzorg en archeologie in Zwolle**, 10. Uitgave van de gemeente Zwolle, sector Stadsontwikkeling. November 1990.

Mildred Kolkman e.a.
"Het leven wordt verwisseld, niet weggenomen": een geschiedenis van het Rooms Katholieke Kerkhof te Zwolle (1841-1930). Zwolle 1990. 308 pp.

100 Jaar Leger des Heils in Zwolle, maart 1890-maart 1990.

Programmaboekje met een korte historische schets van het jubilerende Leger des Heils, afdeling Zwolle. 6 pp.

G. Luijten

'De triomf van de schilderkunst: een titeltekening van Gesina ter Borch en een toneelstuk' in **Bulletin van het Rijksmuseum**. Jaargang 36, nummer 4. 1988. p. 283-359

Muziekvereniging Kunst Na Arbeid IJtersum 60 jaar.

Zwolle (eigen beheer) 1988. 28 pp. Programmaboekje met de geschiedenis van de jubilerende vereniging.

Arnold Oldenbroek e.a.

De infrastructuur van Zwolle 1870-1900: de eenwording van Nederland. Zwolle 1990. 35 pp.

'G.G. Post een Zwolse Jugendstil architect' in **Informatieblad monumentenzorg en archeologie in Zwolle**. Uitgave van de gemeente Zwolle, sector Stadsontwikkeling. 1990. 8 pp.

Fred Prak

De IJsselwaterwaarden: uitlek natuurgebied. Zwolle (Natuur- en Milieufederatie) 1989. 34 pp.

J.J. Seekles

Inventaris van het familie-archief en collectie Gelderman. Zwolle (Waanders) 1990. 148 pp.

A. Smolders

De geschiedenis van de Overijsselse kanalen: geschiedenis van de N.V. Overijsselse kanalisatie maatschappij en haar rechtsopvolger de N.V. maatschappij Overijsselse kanalen (1850-1989). Den Haag (Ministerie van Verkeer en Waterstaat) 1989. 100 pp.

C.R. Smook

Grootouders bouwkunst in Overijssel. Zwolle (Waanders in samenwerking met Het Oversticht) 1990. 64 pp. ISBN 90.6630.225.9.

Een selectie uit de inventarisatie van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Overijssel.

H.A. Stalknecht

Uitgelezen kranten: een rondgang door twee eeuwen regionaal nieuws in de Zwolse Courant. Kampen (IJsselakademie) 1990. 106 pp.

J.C. Streng

De Zwolse kunstschilder Derk Jan van der Laan 1759-1829. Zwolle (P.O.M.) 1990. 62 pp. ISBN 90. 73429.04.8.

Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Provinciaal Overijssel Museum met een levensbericht en een beschrijving van de artistieke carrière van deze Zwolse schilder.

Zwolle Magazine.

Hanze special. Informatieblad van de gemeente Zwolle, 3. Juni 1990.

Tentoonstellingen

Provinciaal Overijssels Museum:

9 maart t/m 24 mei: 'Kolle, tover en 'kruiden', een tentoonstelling over heksen ('het Drostenhuis', Melkmarkt 41)

9 maart t/m 24 mei: Persfoto's Zwolle 1990 ('het Drostenhuis', Melkmarkt 41)

23 maart t/m 9 mei: 'Ik ben met Catootje', een tentoonstelling over markten in Overijssel ('de Gouden Kroon', Voorstraat 34)

24 mei t/m 17 juli: W.G. van Ulsen ('de Gouden Kroon', Voorstraat 34)

Dr W.J. op 't Hof (1947) studeerde theologie in Utrecht en werd predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk, waarbinnen hij thans de gemeente Ouddorp dient. Hij promoveerde op de studie *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*. Hij is redactiesecretaris van het *Documentatieblad Nadere Reformatie*.

Drs J.J. de Jong (1956) is afgestudeerd in de architectuur-geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen (1981). Sinds 1988 is hij werkzaam als chef monumentenzorg bij de gemeente Zwolle.

Drs H.A. Stalknecht (1959) heeft geschiedenis gestudeerd aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij is werkzaam als freelance historicus en als vrijwillig medewerker bij de IJsselakademie. In 1990 verzorgde hij in het kader van het 200-jarig bestaan van de Zwolse Courant een serie artikelen, die zijn gebundeld in het boek *Uitgelezen kranten*.

M. Tillema (1964) studeerde architectuur aan de Technische Universiteit van Delft, met als specialisatie restauratie. Momenteel werkt hij als zelfstandig bouwhistorisch onderzoeker, met projecten in onder andere Dordrecht en Batenburg.

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging:

voorzitter:
J. Hagedoorn,
Tyassenbelt 28,
8014 NW Zwolle.

secretaris:
E. Tijssen,
David Spanjarstraat 4,
8017 DD Zwolle.

penningmeester:
H. Brassien,
Thorbeckegracht 3c,
8011 VL Zwolle.

leden:
A. Bootsma-van Hulten, B.J.
Kam, R.T. Oost, I. Wormgoor.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:

Redactie-leden: J.H. Drentje,
J. Gelderman, H. Halbertsma,
J. ten Hove, W.A. Huijsmans,
I. Wormgoor, A. van der Wurff.
Adviseurs: N. Lettinck,
H.C.J. Wullink.

Redactie-adres:
Westerstraat 17,
8011 CD Zwolle.

Tekstverwerking en vormgeving:
Marinus Prins (bNO).
druk: drukkerij Werktuig.

Fotografie:
Tenzij anders is vermeld zijn de foto's afkomstig van de Gemeentelijke Fotodienst Zwolle (J.P. de Koning).

Secretariaat/ledenadministratie:
Postbus 1448, 8001 BK Zwolle.
(telefoon: 038 - 539 625)

Financiën:
girorekening Postbank: 5570775,
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging.

Tarieven lidmaatschap:
65+ (wonend binnen Zwolle),
jeugdleden, studenten f 25,00/jaar
overige leden f 35,00/jaar
huisleden f 7,50/jaar

© Zwolse Historische Vereniging 1991

Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

BERICHT, wegens de Uitgaave van een

OVERYS-
WEEK-

TOT NUT

Uitgegeven

SELSCH
BLAD,

VAN'T ALGE

den 22 May 1

wyl in de meeste Provincien van ons Gemeenebest
verschiedene Weekbladen, Couranten en andere
wspapieren worden uitgegeven; waar door de Natie
alleen genoegzaam word onderriicht van den ty-
ten toestand dezer Republyk, van derzelver voor-
te wetenswaardige voorvallen en gebeurtenissen,
aanmerkingswaardigste Nieuwstrydingen buiten ons
land en elders: — maar ook daar ieder In-
en door zodanige Publique Nieuwspapieren in-
gesteld word, door Bekentmakingen zyne Land-
radgenooten zyne Voornemens en belangen me-
deelen en publicq te doen worden.

wy ook by aanhoudenheid van veele goe-
ingezetenen van deeze Provincie niet alleen
zoegt, maar ook van andere begunstige Inge-
zen der Republyk aangespoord, TOT NUT VAN
GEMEEN een OVERYSSELSCH
E KBLAD uit te geaven.

ontbreekt toch de Ingezetenen van Overysfel
het behartigen van en belangstellen in den
handel, en zy zyn de minsten niet van de
drievende Ingezetenen der zeven Vereenigde
nien, maar wel ontbrekt aan haar handel zulke
uttig Weekblad. Waarom thans ieder Ingezet
r Provincie en in derzelver omliggende genootzaakt
meer iets wenscht Publicq te hebben, het zelve
groote kosten en moeite in de buiten onze Pro-
uikkomende Weekbladen en Nieuwspapieren te
Plaatsen, en de voornaamste gebeurtenissen de-

het Hoogduitsche Nieuws vroeger dan ande-
ten en Nieuwspapieren te kunnen mede dee-

Ten anderen, zo kan een ieder, zo w-
als buiten deeze Provincie door middel va
Weekblad gelegenheid hebben, bekend te m-

Ten eersten, Het uitkomen van Nieuwe
kleinere Geschriften, en het Bekendm
Verkopingen van Boeken enz. als ook O
Obligatiën, Koopmanschappen van wat
zelve ook zouden mogen zyn, te v
hebbende, in dit blad dan kunnen plaatse

Ten tweeden, iemand Huizen, Tuinen
ryen en wat dies meerder zy, willend
of verkoopen, huuren of verhuuren;
Solders, Kamers, Pakhuizen en Kelders
huuren of verhuuren enz. door dit Bla
doet worden,

Ten derden, Dienstboden en Ambagts O
zig willende verhuuren, of zo iemand de
huuren, zo kunnen dezelve hunne voorn
mede door dit Weekblad doen bekend w-

Ten vierden, de genen welke iets van belan-
ten verloren, ofte iets gevonden hebben,
door instaat het zelve bekend te maken
den regten eigenaar wederom ter hand t-
stellen:

En zo word een ieder hier door gelegenhe-

er betaald worden drie stuivers.
en eenige Bekentmakingen gelie-
its dat dezelve voor den eersten
s deezes.

GELYKHEID, V
ZWOLSCH

No. 1. Zatur

HET TWEDE JAA

N E D E R L A N D E

Brief uit 'sHAGE van den 29 December 1

MEDEBURGER!

G y weet, Vriend! dat het oog en de w-
N & linds Braaven reeds lang op het
eener Nationale Conventie gevestigd was
Provincie door het maanlyk nemen der Conclusi
van den Burger Jorden zo zeer uitgeblonden heeft
dat de Stad Zwolle onder alle in Overysfel hee-
om de in deeze zo notige spoor byzettingen, hier
geenoodzaakt om U datelyk, zo veel my voor als
lyk is, een verhaal toegezonden: hoe Overysfel
daad een vernietiging dier genomene Conclusie ha-
te bewerken, en op wat wyze men in deeze da-
werk gegat.

Heeft het Vaderlandlievend Zwolle daarin h w-
of zy d'zels Braaven overstemd of verstrikt? —
lyden, dat Gy my schryven publicq maakt, op a-
fel, op dat Zwolle, voormaals steeds beke d,
heilighede plaats, waar de Vryh it een schoolplaats
thans op'nyk haaren zetel verliet, zig van dat
onthoef, als of derzelver Ingezetenen voor b
Aristocratis gewillig bukten, of voor derz-ivar
werkzel bezweek! — Zie daar wat ik U mede
maakt 'er het nodig gebruik van.

Gistet kwam dan weder by H. H. Mog. h
Nationale Conventie op het tapyt, doordien de
Rapporten van onderscheiden Provincien deswege
overgelegd. Overysfel bracht zyn Rapport uit door
G-committeerde s — Ik zeg door één, waot
er twee of drie G committeerden namens Overy
H. Mog Vergadering waren, so hoe die eige
die in deeze het woord voerde, weet ik niet
dat hy van wegens h't platte land en wel van
daar floegs 10 of 12 huisgezinnen zyn en hy S
gens moet leezen, is gecommitteerd. Deze B
zeker in last gehad hebbende om dat Rapport in
heeft zulks niet alleen wonder wel gedien, ma
door hem ongemak advys over dit R poort d
heid. De R. d'eer van de Vergadering, het z-
de

Zwols Historisch Tijdschrift

8e jaargang

1991, nr.2

f 9,50

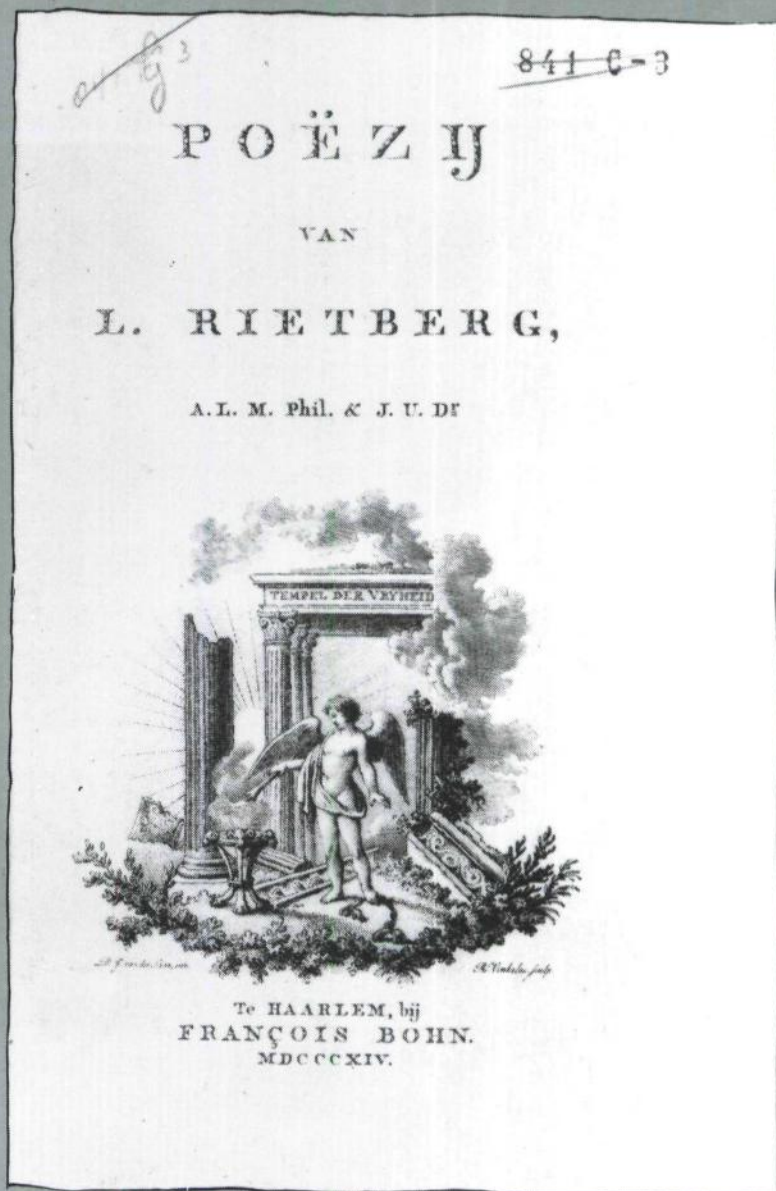
uitgave van de Zwolse Historische Vereniging

men,

Uens loor,
leklimmen.

mijn Moederstad
beschoren!
R. Feith.

De Zwolse dichter
Lubbertus Rietberg
(1783-1826)

Op de omslag:
De bijdrage van R. Feith in
het Album Amicorum van
Rietberg.
Omslag *Poëzij*.

Op pagina 38:
Postkantoor aan de Nieuwe
Markt.

Op pagina 39:
De bijdrage van W.J.
Schmidt in het Album
Amicorum van L. Rietberg.
Oude Vismarkt 13.

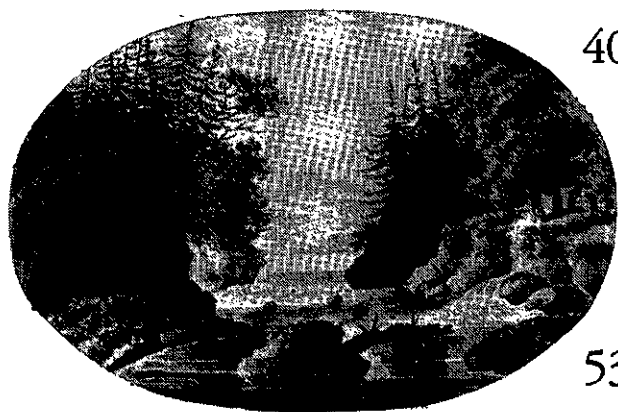
Het derde nummer van het Zwols Historisch Tijdschrift is weer een afspiegeling van de lange Zwolse geschiedenis. V.T. van Vilsteren beschrijft in zijn artikel over gruit een aspect van het middeleeuwse verleden. Gruit heeft twee betekenissen: het is een ingrediënt van bier, en het is tegelijkertijd het woord dat het recht om gruit te verkopen omschrijft. Zeker een geestrijk onderwerp.

In een artikel van J.C. Streng komt de nieuwe geschiedenis aan bod. In zijn bijdrage beschrijft hij het leven van Lubbertus Rietberg (1783-1826), een Zwols schrijver die al snel na zijn dood in de vergetelheid raakte. Streng gaat na in welke mate de belangrijke geestelijke stromingen van zijn tijd in zijn werk zijn terug te vinden.

De geschiedenis van deze eeuw komt aan bod in het artikel van J. Erdsieck over Hendrik Hoonhorst (1854-1933). Hendrik Hoonhorst was één van de oprichters van de Christelijke Gereformeerde Kerk in Zwolle. Erdsieck beschrijft hoe Hoonhorst jarenlang zijn stempel op deze geloofs-gemeenschap heeft gedrukt.

Het vervolgartikel van J.W. van Beusekom over de Jongere Bouwkunst beschrijft een stukje levend verleden. Hij neemt ons aan de hand door de binnenstad van Zwolle. Van vele gebouwen laat hij ons kennismaken met de vele (kunst)historische bijzonderheden.

Dit jaar bestaat de Vereniging van Archivarissen in Nederland honderd jaar. Ter gelegenheid hiervan wordt op zaterdag 12 oktober de Open Archieven Dag gehouden. Op deze dag wordt ook het Zwols Gemeentearchief voor het publiek opengesteld. Op de Open Archieven Dag kan de bezoeker van het Gemeentearchief delen van het archief bezoeken die normaal niet voor het publiek toegankelijk zijn. In verband met de Open Archieven Dag zal het Zwols Historisch Tijdschrift in een themanummer nader ingaan op het Zwols Gemeentearchief. Om zijn actualiteit niet te verliezen, zal dit themanummer iets later - pas vlak voor de twaalfde oktober - verschijnen.

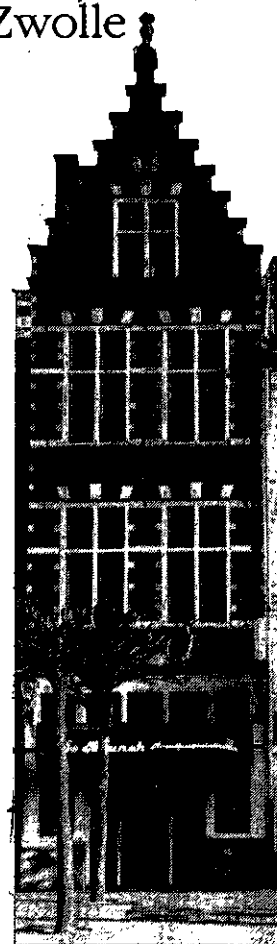

- 40 De Zwolse dichter Lubbertus Rietberg
(1783-1826) J.C. Streng

- 53 Hendrik Hoonhorst (1854-1933),
grondlegger van de Christelijke
Gereformeerde Kerk te Zwolle
J. Erdtsieck

- 58 Niet meer dan een
stampe of twe ...
V.T. van Vilsteren

- 63 Jongere bouwkunst in
Zwolle, 1850-1940
(deel 2)
Jan Willem van Beusekom

- 68 Literatuur
70 Agenda
71 Personalia

De Zwolse dichter Lubbertus Rietberg (1783-1826)

J.C. Streng

*"Hoe juicht mijn Kunstmin thans, daar ik mijn
Moederstad Geluk wens met den roem, haar in uw
roem beschoren!"*

Met bovenstaand citaat prees Rhijnvis Feith zijn geboorteplaats Zwolle met de eveneens in Zwolle geboren dichter Lubbertus Rietberg. Feith overdreef. Lubbertus' roem was zeker niet zo groot als Feith suggereerde en bovendien van korte duur.

Lubbertus Rietberg publiceerde tijdens zijn leven vier dichtbundels en een aantal losse gedichten. In 1868 werd een aantal van zijn gedichten opgenomen in de zeer ruim bemeten bloemlezing van Nederlandse dichters uit de negentiende eeuw, samengesteld door J. van Vloten en negen jaar later weer in de bloemlezing van J.P. de Keyser. Het was respectievelijk de eerste en de laatste keer dat werk van hem na zijn dood in een nationale context werd gepresenteerd. Rietberg leek daarna nog slechts interessant voor regionale cultuurhistorici. Hij was echter zo weinig bekend dat zelfs in een artikel over de Zwolse literatuur zijn naam niet voorkomt. 1)

Dit opstel is geen daad van rechtvaardiging voor een miskend dichter. De reden om aandacht aan Rietberg te besteden is om na te gaan in welke mate belangrijke geestelijke stromingen van zijn tijd terug te vinden zijn in zijn werk. Na een korte biografie volgt een paragraaf met de belang-

rijkste thema's uit zijn werk. Het opstel wordt afgesloten met een overzicht van de waardering die het dichtwerk van Lubbertus in zijn tijd en later genoot. Als bijlagen zijn een bibliografie en een lijst met vindplaatsen van zijn brieven toegevoegd.

Biografie

De familie Rietberg zat aanvankelijk in de handel en de kleine industrie. De grootvader van Lubbertus (1734-1809), ook Lubbertus geheten, was houthandelaar en legde de grondslag van het familiekapitaal. Hij was gehuwd met Anna Sophia Stenvers (1736-1769) en was eigenaar van twee zaagmolens te Zwolle. Hij werd getypeerd als "een geschikt mensch". 2) Een dochter van hem, Johanna Geertruid, was gehuwd met de factor, koopman en tabaksfabrikant, Jan Everhard Hendrik Thorbecke.

Deze grootvader was in 1787 lid van de Zwolse patriottische magistraat geweest. In dit slechts zeven maanden durend bestuur, had ook Rhijnvis Feith zitting. Na de Bataafse omwenteling in 1795 was grootvader Lubbertus in februari 1795 lid van de Provisionele Representanten. Maar hij weigerde enige maanden later om zitting te nemen in het stadsbestuur vanwege de in zijn ogen zeer gebrekkige nieuwe regeringsvorm. 3) Herman (1761-1823), de enige zoon van

Lubbertus die volwassen was geworden, koos voor een ambtelijke functie. Onder het Bataafse bewind werd hij controleur der directe belastingen. Hij stierf als rentenier. Herman Rietberg huwde in 1782 Johanna van Loo (1764-1832). Hun eerste kind was Lubbertus, de latere dichter. Hij was geboren op 6 augustus 1783 en werd de volgende dag gedoopt. Van de na hem geboren acht kinderen bereikten twee broers en drie zusters de volwassen leeftijd. Een van hen, Everdina, huwde na weduwe te zijn geworden van Johannes Dumpel, in 1837 met Everhard Eisso Christoffel Feith, een zoon van Rhijnvis Feith.

Lubbertus bezocht slechts een korte periode de Zwolse Latijnse school. Hij staat als leerling ingeschreven in 1794. In 1795 staat vermeld dat hij van de vijfde naar de vierde klas werd bevorderd. Kort daarna werd Lubbertus door zijn ouders van de Zwolse Latijnse school gehaald en op een instituut voor opvoeding en onderwijs in Beverwijk geplaatst. Het instituut stond onder leiding van dominee Joannes Wigeri (1750-1818). Hij leidde leerlingen op voor de universiteit. 4) Dominee Wigeri was een prominent lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De opvoeding van Wigeri maakte diepe indruk op Lubbertus.

Aan de Latijnse school dacht Rietberg later met genoegen terug. Het was de tijd waarin hij "in 't letterperk" wel eens een prijs won die hij trots thuis bracht. 5) Het onderwijs in de Latijnse taal en in de geschiedenis van de klassieke oudheid hebben duidelijke sporen nagelaten in zijn latere dichtwerk. Het is niet duidelijk of dominee Wigeri zo ver ging om Romeinse en Griekse figuren als modellen van burgerdeugd aan zijn leerlingen voor te stellen. Onwaarschijnlijk is het niet want onder het Bataafse bewind spiegelde men zich graag aan klassieke helden. Lubbertus kreeg, al of niet onder invloed van Wigeri, tijdens de schoolvertalingen van *De excellentibus ducibus* (Beroemde aanvoerders) van de Romeinse historicus Cornelius Nepos grote bewondering voor de daden die Kimon en Epaminondas voor hun vaderland verrichtten. Op latere leeftijd schreef hij nog gedichten over de beide helden. Uit zuivere literaire bewondering maakte hij bewerkingen van

de verhalen over Pyramus en Thisbe en over Cefalus en Procris uit de *Metamorphoses* van Ovidius. Bovendien maakte hij een geslaagde parafrase van het 'Vita mare est' (Het leven is als de zee) van de neo-Latijnse dichter Sidronius Hosschius. 6)

Sinds 1799 was Lubbertus in het bezit van een *Album Amicorum*. 7) De laatste opdracht uit Beverwijk, van dominee Wigeri, dateert van 16 juli 1800. Twee maanden later, op 17 september 1800, liet Lubbertus zich als student aan de Groningse universiteit inschrijven.

De opleiding van dominee Wigeri, voorzover die erop gericht was zijn leerlingen op te voeden tot maatschappelijk nuttige burgers, sloot goed aan bij een nieuwe mentaliteit op de universiteiten. Aan het einde van de achttiende eeuw vond daar een heroriëntatie plaats over de positie van de wetenschap en haar verhouding tot de samenleving. Meer dan voorheen was men er van overtuigd dat de wetenschap moest dienen tot nut van de maatschappij. In het eerste kwart van de negentiende eeuw was dit ideaal aan de Groningse universiteit nog ongebroken aanwezig. 8) De beide dissertaties die Rietberg schreef, bevestigden dat.

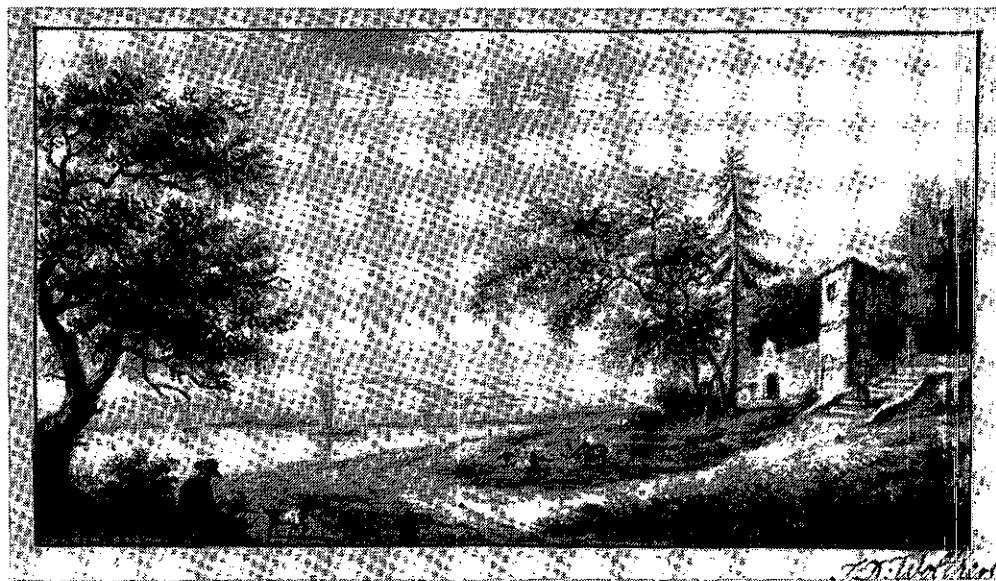
De eerste dissertatie verdedigde Rietberg op 21 september 1803. De keuze van het onderwerp, natuurkundige waarnemingen, speciaal over elektriciteit, kan enige verwondering wekken voor iemand met literaire aspiraties. Het past echter in die tijd met zijn grote belangstelling voor de natuurwetenschappen. Studerend in Beverwijk zal Rietberg zeker het nabijgelegen centrum van de natuurwetenschap, Teylers Fundatie in Haarlem, bezocht hebben. Mogelijk werd daar zijn belangstelling voor natuurkunde gewekt of bevorderd. De promotie op dit onderwerp lijkt toch een modieuze gril: Rietberg heeft zich daarna nooit meer met de natuurwetenschappen bezig gehouden. Na de verdediging van zijn eerste proefschrift kon hij zich sieren met de wijldopige titel van Artium Liberalium Magister Philosophiae Doctor (A.L.M. Phil. Dr.). 9) Omdat een promotie op een natuurkundig onderwerp toen weinig maatschappelijke perspectieven bood, zwaaide hij om naar een faculteit met meer vooruitzichten. Het werd rechten.

Op 24 mei 1806 promoveerde Rietberg tot *Juris Utriusque Doctor* (J.U.Dr.). 10) Bij de juridische faculteit kwam de veranderde wetenschappelijk benadering tot uitdrukking doordat niet meer gekozen werd voor het Romeinse recht als onderwerp van een dissertatie maar voor een contemporair juridisch probleem. Het proefschrift van Rietberg gaat over het juridisch belang van de boekhouding van kooplieden. Het proefschrift werd zeer geprezen niet alleen omdat het een heel doorwrocht werkstuk was, maar vooral omdat het betrekking had op een aspect van 'Hedendaagsche Regtsgeleerdheid'. Rietberg pleit in dit proefschrift voor vrije handel. In een voorrede benadrukt hij het belang van de handel voor Nederland en hij noemt vijf voorwaarden voor haar bloei: achtung voor handwerk en koophandel naast kennis van de zeevaart, vrijheid van godsdienst, spaarzaamheid, het belang van voorraden grondstoffen voor de verwerking tot goederen en goede faciliteiten tot de uitrusting van koopvaardischepen. Dit zijn bepaald oude denkbeelden. Rietberg - en velen met hem - beschouwde de nieuwe Bataafse Republiek in economisch opzicht als een voortzetting van de handeldrijvende Verenigde Republiek. Het belangrijkste deel van de dissertatie gaat over de juridische aspecten van de

boekhouding van de koopman. In dit gedeelte verwerkte hij de nieuwste Duitse literatuur. Rietberg is in zijn stellingen iemand met verlichte en optimistische denkbeelden. Een stelling is dat volkeren, al gaat het langzaam, uiteindelijk toch wel beschaafd worden. In een andere stelling pleit hij voor het inenten van koeien met koepokstof op initiatief van de overheid.

11) Rietberg was met deze combinatie van twee titels na zes jaar studeren vrijwel uniek in Nederland. Een paar weken na zijn promotie in de rechten vestigde hij zich als advocaat te Zwolle. 12) Hij trad ook op als procureur. In 1812 opende hij een notariskantoor.

Lubbertus dichtte al tijdens zijn schooljaren. Met zijn Beverwijkse studievriend, de in het *Album Amicorum* voorkomende Haarlemmer Johan Enschedé (1785-1866), bezocht hij op 21 juli 1801 het Haarlemse dichtgenootschap 'Democriet'. Dit dichtgenootschap was genoemd naar de Griekse filosoof Democritus van Abdera, de "lachende filosoof". Het genootschap had tot doel de waarheid eenvoudig en geestig onder woorden te brengen en "de aankweking van een tevreden gemoed, dat alles gepaard met kleine dichterlijke oefeningen". Het dichtgenootschap gaf aan haar vaste leden en eenmalige gasten de naam van een beroemde of

Bijdrage van J.D. Wolthers in het *Album Amicorum*.

minder beroemde vaderlandse dichter als pseudoniem. Lubbertus kreeg tijdens zijn bezoek de naam 'Lucas Pater' en Johan de naam 'Kornelis van Dulkenraad'. 13) Tijdens zijn studie in Groningen maakte Rietberg een aantal traditionele gelegenhedsgedichten voor diverse promoties. In Zwolle bleef niet onbekend dat Lubbertus zich met poëzie bezighield. Want ondanks zijn studie te Groningen nam hij volop deel aan het Zwolse gezelschap-leven. In het eerste decennium van de negentiende eeuw werden op avonden van de zelfstandige Zwolse Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voordrachten gehouden. Rhijnvis Feith schreef in deze tijd drie nutslezingen die hij zeker in Zwolle zal hebben voorgedragen omdat hij lid was van het Zwolse Nut. 14) De Nutsavonden werden gehouden in de Bethlehemse kerk. Naast lezingen werden er ook concerten gegeven of uitvoeringen met combinaties van lezingen en concerten. 15) Lubbertus bezocht deze bijeenkomsten graag omdat bij die gelegenheden de "schone kunne" aanwezig was. De Nutsavondjes waren in zijn ogen een van de aangenaamste en nuttigste uitspanningen in het "wintersaizon". 16) In juni 1806 reciteerde Rietberg op een Zwolse Nutsavond zijn eigen gedicht 'De eierzucht'. Deze voordracht werd afgewisseld met muziek gespeeld door twee Kamper muzikanten. 17) Door de Franse bezetting kreeg ook Rietberg te maken met censuur. Hij was daardoor genoodzaakt geweest de voorbeelden van eierzucht in de klassieke oudheid te zoeken terwijl hij liever uit de nieuwste geschiedenis had gekozen. Uiteraard werd hier Napoleon bedoeld. Dezelfde censuur was de reden dat het gedicht pas in 1814 werd opgenomen in zijn bundel *Poëzij*. Op een Nutsavond in 1807 droeg Lubbertus opnieuw een lang eigen gedicht voor. Het was getiteld 'Het geluk der liefde'. Hij hoopte dat het vooral het vrouwelijk publiek zou bekoren. Deze tekst, politiek niet relevant, werd in 1810 als boekje onder dezelfde titel uitgegeven. Rietberg was bijzonder ingenomen met de zelfstandige Zwolse Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hij was een zeer actief lid. Vanaf 1809, en misschien al eerder, was hij tot de opheffing op 23 januari 1814 secretaris van het Zwolse

Nut. In 1806 maakte hij met andere leden van het Nut deel uit van het plaatselijk schoolbestuur. 18) Toen het Zwolse Nut in januari 1814 werd opgeheven was hij diep teleurgesteld. In het voorwoord van *Poëzij*, tien jaar later, is hij er nog bitter over gestemd. Ruim anderhalf jaar later werd de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen - verder het Nut genoemd - heropgericht. Nu niet als zelfstandige maatschappij maar als departement van de landelijke organisatie. 19) Op 4 juli 1816 werd hij na ballotage tot lid aangenomen. Maar het ware enthousiasme was verdwenen, hij vervulde geen bestuurlijke functie meer. In hetzelfde jaar weigerde hij nog om niet nader toegelichte "moverende redenen" in de schoolcommissie van het Nut zitting te nemen. Wel nam hij financiële risico's door het kopen van aandelen in de "negotie des departements". 20)

Naast het Nut was er in Zwolle nog een vereniging om tegemoet te komen aan de sterke behoefte aan sociabiliteit die in de eerste helft van de negentiende eeuw bestond. Dat was de deftige en dure Groote Societeit. De gelegenheid in Zwolle waar de plaatselijke elite, uiteraard ook hier na ballotage, elkaar ontmoette. Lubbertus was vanaf 1806 lid. 21) Had het Nut hoge maatschappelijke doelstellingen, de Groote Societeit was louter een gezelligheidsclub. De Groote Societeit had dan ook aanmerkelijk meer leden dan het Nut. Het verenigingslokaal was de plaats om met elkaar te kouten. Zeker zal het gesprek gegaan zijn over "een fijne flesch en eene lekkere pastij". Onderwerpen waar volgens Rhijnvis Feith "Zwolsche heeren" beter over wisten te oordelen dan over literatuur. 22) Rietberg bleef tot aan zijn dood lid van de Groote Societeit.

Rietberg, Jan Coenraad Pruimers en Jan Assuarus Doijer 23), "Zwolsche jongelieden, die aan het verzenmaken deden", waren grote bewonderaars van hun beroemde stadgenoot Rhijnvis Feith. 24) Rietberg adoreerde Feith. Volgens Vopiscus Horatius Acker, met wie Lubbertus ook vriendschappelijke banden onderhield, zag Rietberg tegen Feith op als een kind tot zijn vader. 25) Vanaf zijn jeugd stond Lubbertus in contact met Feith. In het 'Voorbericht' van *Lente-*

loveren put hij zich uit in bewondering voor zijn leermeester en vriend die hem als knaap het eerst naar Apollo's altaar leidde om aan de Muze der poëzie te offeren. Het was Lubbertus' overtuiging dat alleen door ondersteuning van een ouder en groter dichter de dichtkunst zou kunnen bloeien. Door dagelijkse omgang met Feith had Lubbertus geleerd dat jeugdige verbeeldingskracht getemperd diende te worden door 'Natuur' en "waar gevoel". Als er iets goeds in deze bundel staat, aldus Rietberg, dan is dat te danken aan de wijze lessen van Feith.

Lubbertus viel de eer te beurt om op 4 april 1817 een gedicht in de 'Vriendenrol' van Rhijnvis Feith te schrijven. 26) Rhijnvis schreef op 10 april 1817 - de laatste gedateerde bijdrage - een gedichtje in het *Album Amicorum* van Lubbertus. Behalve zijn vriendschap voor Rietberg prijst Feith Zwolle met de geciteerde regels aan het begin van dit opstel, en vooral zijn eigen uitgekomen inzichten met betrekking tot de dichterlijke talenten van Rietberg. Rhijnvis zal bij die gelegenheid aan Lubbertus trots de aantekening van de Duitse dichter F.G. Klopstock in zijn 'Vriendenrol' hebben laten zien. 27) De vriendschap blijkt ook uit de emoties die Feith in aanwezigheid van Rietberg toonde als zijn "ontvlamde geest zich aan de stof onttoog". 28) Lubbertus' bewondering voor Feith resulteerde in vier gelegenheidsgedichten. 29) Bovendien komen in de gedichten van Lubbertus expliciete verwijzingen naar werken van Feith voor. Vooral in zijn eerste bundel *Het geluk der liefde*. In dit gedicht leest, als toppunt van huiselijk geluk, een echtgenoot voor uit Feiths *Ouderdom*. Dit was het werk van Feith dat naast *Het Graf* in het eerste kwart van de negentiende eeuw bijzonder gewaardeerd werd.

Het tweede boek van Rietberg, een bundel gedichten onder de titel *Lente-loveren*, kwam uit in 1810. De jaren 1812 en 1813 waren onder de Franse overheersing een politiek, economisch en cultureel dieptepunt in Nederland. Lubbertus trok zich in zijn vrije tijd terug in zijn "boekenkluis" om daar te schrijven. Ofschoon hij uit verzet tegen de censuur besloten had geen verzen te publiceren, wees hij in 1813 een verzoek van H.W. Tydeman en N.G. van Kampen om bij-

dragen in hun op te richten tijdschrift *Mnemosyne*, niet af. 30) Rietberg schreef in deze jaren naar aanleiding van de Franse militaire successen en vooral de debâcles een serie gelegenheidsgedichten. Ze werden voornamelijk afgedrukt in de bundel *Poezif*, uitgebracht in het jaar van de bevrijding, 1814. De titelpagina van *Poezif* heeft een vignet ontworpen door Derk Jan van der Laan. Het stelt Europa's "schutgeest" voor die naast de vervallen Tempel der Vrijheid zijn uitgedoofde toorts weer aansteekt. Het prentje symboliseert de gedachte van waaruit de bundel in hoofdzaak is samengesteld: de hoop op cultureel, vooral literair, herstel van Nederland. De meeste gedichten in de bundel gaan over de bevrijding van het Franse juk. Ze waren geschreven "als troost voor de rampen der mensheid en het vaderland". Chronologisch gerangschikt is het eerste gedicht een hekeldicht op de oorlogen van Napoleon en het laatste een gedicht op de tranen die Napoleon zou hebben geschreid "toen hij van den troon vervallen verklaard was". In het 'Voorberigt' van *Dichtbloemen* uit 1825 blijkt dat Rietberg in de bevrijding van de Fransen een overeenkomst ziet met de bevrijding van de Spanjaarden in de zeventiende eeuw. Beide keren werd er, conform de oude vaderlandse mythe 31), gevochten voor de edele "vrijheid van gemoed".

Rietberg is in zijn gedichten veel minder fel tegen de Fransen dan Adriaan Loosjes, Cornelis Loots en Jan Frederik Helmers. Maar ook na de bevrijding, in de Oranje euforie, komt er maar één gedicht in de bundel *Poezif* voor Willem I uit zijn pen. Of dit een zaak is van een karakter- of een generatieverschil, is niet duidelijk. Vermoedelijk van beide. Rietberg was in zijn *Dichtbloemen* van 1825, tien jaar na de bevrijding, al weer zeer vergevingsgezind ten opzicht van de Fransen. Rietberg bewandelde in een gedicht wel eens een zijpad; de opmerking over zijn gelukkige jeugd was er een. In zijn gedicht 'Het geweten', opgenomen in *Dichtbloemen*, refereert hij aan de acteur Ward Bingley (1757-1818). Hij was diep onder de indruk geraakt van het spel van Bingley omdat deze zo prachtig diverse emoties kon uitbeelden. Hij had de acteur in 1815 tijdens de jaarmarkt in juli in de

nieuwe Zwolse schouwburg zien optreden. 32) Een enkele keer hield Rietberg een voordracht. Op 15 oktober 1819 werden in een buitengewone vergadering door het Nut drie beloningen uitgereikt aan drie personen die drenkelingen van de verdrinkingsdood gered hadden. Lubbertus droeg bij die gelegenheid een gedicht voor over 'Menschlievendheid'. In datzelfde maand reisde hij naar Amsterdam om op 27 oktober het gedicht 'Het geweten' voor te dragen in de maatschappij Felix Meritis. 33) De beide gedichten werden opgenomen in zijn bundel *Dichtbloemen*. De door Rietberg zo gewenste ontplooiing van het literaire leven liet niet lang op zich wachten. In 1815 werden de in 1813 opgestuurde gedichten in het eerste nummer van het nieuwe letterkundige tijdschrift *Mnemosyne* geplaatst. Lang hield de enthousiast aangevangen relatie tussen Rietberg en de beide redacteurs H.W. Tydeman en N.G. van Kampen niet stand. Van Kampen wenste in 1817 het gedicht 'Aan Molly' niet te plaatsen omdat het te "lubriek" zou zijn. 34) Daarop wendde Lubbertus zich voor plaatsing tot de uitgever J. Immerzeel jr. Immerzeel was in 1819 begonnen met het uitgeven van de *Muzen Almanak*. Het waren kleine precieuze jaarboekjes. Niet alleen was de almanak gevuld met gedichten van de contemporaine fine fleur van de Nederlandse dichtwereld maar de almanak was ook verfraaid met portretten en prentjes, goud op snee, en voorzien van een cassette. Het werd het smaakbepalende tijdschrift van die tijd. 35) Immerzeel had al in 1818 een verzoek aan Lubbertus gedaan om enige dichtstukjes voor de *Muzen Almanak* in te leveren. Aan dit verzoek werd met het insturen van 'Aan Molly' voldaan. 36) Na plaatsing in 1819 van het door Van Kampen gewraakte gedicht, dat overigens in hetzelfde jaar toch nog in *Mnemosyne* geplaatst werd, publiceerde hij tot zijn dood jaarlijks een of meerdere gedichten in de *Muzen Almanak*. Rietberg was opgenomen in het koor van de vaderlandse poëten. In juli 1822 stuurde hij kopij voor de bundel *Dichtbloemen* op naar Immerzeel, die hij al eerder over een uitgave van zijn gedichten had gepolst. In een bijgesloten

brief maakte Lubbertus zijn wensen kenbaar over zijn honorarium - twintig exemplaren van de uitgave - de titel en de uitvoering van het boek. Drie jaar later, in 1825, kwam de bundel uit conform de wensen van de schrijver. Rietberg vond alleen dat het vignet in zijn bundel te veel leek op een vignet dat voor de *Poezij* van Tollens was gebruikt. 37) Het vignet was ontworpen en uitgevoerd door J.C. Bendorp, die ook de vignetten maakte voor de *Muzen Almanak*.

Op 8 februari 1824 stierf Rhijnvis Feith. Al tijdens het ziekbed van Feith waren de dichters Hendrik Tollens, J.L. Nierstrasz en Willem Hendrik Warnsinck van plan om met de voornaamste dichters en vrienden van Feith de dichter na zijn dood te eren met een dichterlijke gedenkzuil uit te geven door G.T.N Suringer te Leeuwarden. 38) Rietberg werd gevraagd een bijdrage te leveren. In februari 1824, in dezelfde maand dat Feith gestorven was, had hij zijn gedicht klaar. Rietberg was van mening dat het gedicht een van zijn beste was omdat hij het "con amore" had gemaakt. 39) Het duurde nog een jaar vóór hij zijn bijdrage instuurde. De oorzaak van de vertraging was dat een commissie in Zwolle ook aan een uitgave met gelegenheidsgedichten dacht en Rietberg om een bijdrage had gevraagd. Het was een verzoek dat hij als stadgenoot niet kon weigeren. De Zwolse plannen resulteerden echter niet in een boek - daar werd vanaf gezien juist met het oog op de uitgave van Suringer - maar in de oprichting van een stenen gedenkzuil voor Feith. 40) Lubbertus stuurde daarop zijn bijdrage naar Suringer. 41) Het boek, *Gedenkzuil voor Mr. Rhijnvis Feith*, kwam uit in 1825.

Het gedicht van Rietberg was nog voor het in druk verscheen onderwerp van discussie. Plaatselijk kinnesinde zal de reden zijn geweest, want de Zwolse dichters stonden te dringen om hun gedichten over Feith gedrukt te krijgen. 42) De reeds genoemde vriend van Rietberg, Acker, vond het in ieder geval nodig Lubbertus in het openbaar te steunen. In 1824 nam Acker het in een ingewikkeld Latijns gedicht op voor het toen nog ongepubliceerde gedicht van Rietberg. Acker prees het gedicht in het bijzonder maar meer nog de literatuur in het al-

gemeen: het werk der poëten is het enige dat onder de voortgang van de eeuwen nooit zal bezwijken en mensen blijvend beroemd maakt. De trots van een malle wereld, zoals die tot uitdrukking komt in uitbundige grafmonumenten, zal dat niet kunnen. Die dienen slechts om een waanzinnig plebs vol bewondering te laten gapen. 43)

Ondertussen waren de werkzaamheden aan het monument voor Feith begonnen. De houding van Rietberg en Acker ten opzichte van dit monument was dubbelzinnig. In de gedichten van Rietberg komen regelmatig opmerkingen voor over de relatieve waarde en het nutteloze van uiterlijke eerbewijzen. Het zijn slechts daden die iemand beroemd maken. Maar nu het om Feith ging stapte hij over zijn bezwaren heen en was dit grafmonument een eerbewijs van warme erkenning van het nageslacht. 44) En het was Acker die ondanks breedsprakig dedain voor een marmeren monument, de Latijnse vertaling van het grafschrift op de zuil voor zijn rekening nam. De onthulling van het monument vond plaats op 26 oktober 1825. 45)

Rond 1820 woonde Lubbertus aan het plein bij het (voormalige) binnengasthuis, in het huis van "de dames Van Deventer"

46) In 1823 legde hij zijn notarisambt neer en verhuisde hij naar een andere woning. Zijn rentenierende vader was in mei van dat jaar gestorven en mogelijk stelde de erfenis hem in staat met het notariaat op te houden. Ongetwijfeld zag Rietberg nog een lange tijd gewijd aan de literatuur in het verschiet. Hij stierf echter, ongehuwd, nog geen twee jaar later op 14 maart 1826 na een "langdurige verzwakking" 8

47) in zijn woning staande voor de Sassenpoort. De al zeer bejaarde Acker schreef een kort 'Epitaphium' voor Lubbertus en er verscheen een kort redactioneel bericht in de *Algemeene Konst- en Letterbode*. 48)

Twee maanden na de dood van Rietberg adverteerde de Zwolse boekhandelaar M. Tijl en Zoon, met de aankondiging dat hij dat jaar weer een aanzienlijke verkoping van boeken zal houden die nagelaten waren door Dr. Lubbertus Rietberg. De aankondiging ging vergezeld van een uitnodiging aan het publiek om voor deze veiling boeken in te brengen. Het

duurde nog tot 27 december voor de veiling plaats vond. Een catalogus was gratis te verkrijgen. 49) Over de inhoud van de bibliotheek is bijna niets bekend. Rietberg was een geregelde klant bij de Zwolse boekhandelaar Tijl, maar kocht voornamelijk materiaal voor het uitvoeren van zijn notarisambt en slechts zeer zelden literatuur. Dat hij vier gulden en zestien stuivers neertelde voor twee exemplaren van zijn eigen *Lenteloveren*, was niet bijzonder. Wel bijzonder was dat hij enige Middelnederlandse werken kocht. 50)

De thema's in het werk van Rietberg

Na de bovenstaande levensbeschrijving zal het niemand verwonderen dat Rietberg onderwerpen voor zijn dichtwerken koos die nauw aansloten bij het gedachtegoed van het Nut en Rhijnvis Feith. Het is niet altijd mogelijk de beide invloeden inhoudelijk te scheiden. Feith had reeds lang afstand genomen van zijn sentimentele werken waarbij de romanfiguren zich overgaven aan hun gevoel, en erkende de sociale verplichtingen van de mens en de dichter. Hij was van mening dat het de taak van een dichter was de deugd uit te dragen en de ondeugd te bestrijden. De beste poëzie was moralistisch en religieus. 51) Het beste middel om deze hooggestemde gedachten uit te dragen was het leerdicht. Daarover bestond tussen Feith en het Nut geen verschil van mening. De algemene secretaris van het Nut, G. Brender à Brandis, vertaalde in 1783 een Frans traktaat over het leerdicht. Rietberg werd bovendien door zijn grote voorbeeld Feith, die een grote kennis bezat op het terrein van de literaire theorie, leerrijk onderhouden over dit genre. 52) Rietberg was een oplettende leerling, het grootste deel van zijn dichtwerk bestaat uit leerdichten en zijn verhalen zijn moraliserend. Wat had hij zijn lezers mee te delen?

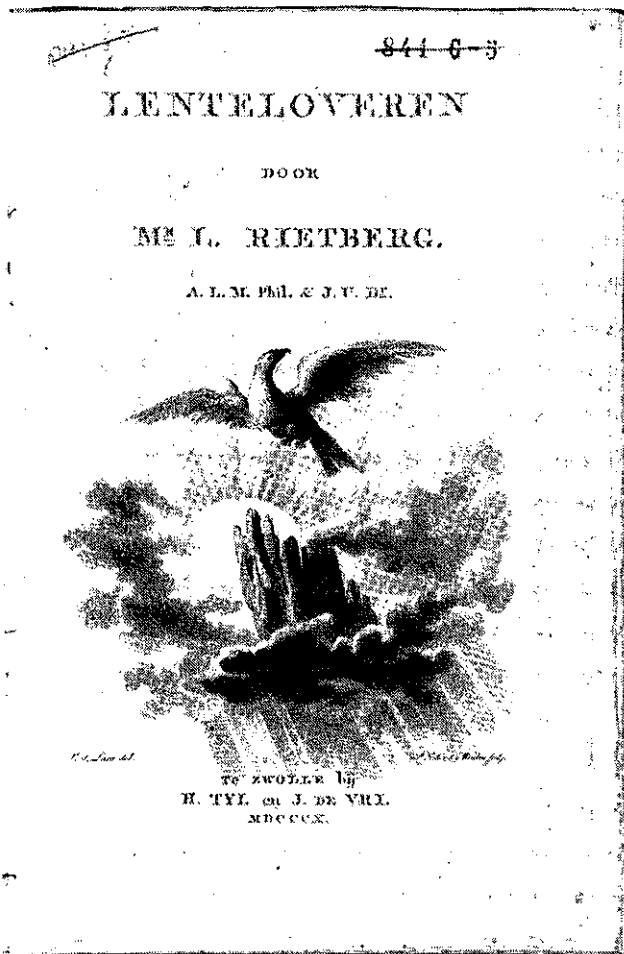
Rietberg was religieus maar niet orthodox protestant. Hij lijkt het meest op gehad te hebben met die contemporaine stroming die tegenwoordig wordt aangeduid met de term 'christelijke verlichting'. Het was een stroming die rede en openbaring met elkaar trachtte te verzoenen. De ethiek werd daarbij belangrijker geacht dan de leerstellingheid. Eind achttiende eeuw was

de 'christelijke verlichting' in Nederland onder vooruitstrevende kringen wijd verbreid. 53) Bij Rietberg wordt dit theologisch amalgaam van rede en schrift, uitgebreid met Leibniz' 'keten der wezens', als volgt verwoord. De plaats van de mens in de schepping is die van een stip in het heelal maar voorzien van een ziel die eeuwig voortduren zal. De mens is "Een tusschen goed en kwaad ellendig midden-ding" in de keten der wezens. 54) De ziel is slechts gelukkig als ze aan de stoffelijke wereld onttrokken wordt. De ziel staat boven de stof en het doel is niet het streven naar aardse roem maar naar "volmaakbaarheid". Al het menselijk deugdzzaam handelen vindt zijn bekroning in een hiernamaals, in God. God had naast de openbaring aan ieder mens de rede gegeven om als kompas te dienen voor het streven naar perfectabiliteit. De term "volmaakbaarheid" wordt regelmatig door Rietberg gebruikt en het streven om dat doel te bereiken was voor hem het grootste scheppingsideaal. 55) Al tijdens zijn studententijd moet het begrip onderwerp van disputen zijn geweest want in een gelegenheidsgedicht bij zijn promotie in 1803, werd hij door een medestudent nog nadrukkelijk aangemaand: "Streef naar volmaaktheid!". 56) Mogelijk was het dominee Wigeri in Beverwijk geweest die Rietberg voor het eerst in aanraking bracht met dit begrip. Ook in Nutskringen leefde sterk de overtuiging dat het christelijk geloof de mens kon vervolmaken. 57)

Lubbertus schreef twee grote gedichten over huwelijk en gezin. In de gedichten wordt het huwelijk uitgebreid beschreven in huiselijke taferelen. De eerste dichtbundel *Het geluk der liefde* betreft één lang gedicht over het belang en de grote voordelen van een gelukkige huwelijk. Over hetzelfde onderwerp handelt 'Het huiselijk geluk' in *Poëzief*. Het gezin werd niet alleen beschouwd als het non plus ultra van persoonlijk geluk en liefde 58) maar ook als de kern van de samenleving en het uitgangspunt voor maatschappelijke verbetering. Aan het begin van de negentiende eeuw was propaganda voor het gezin een geliefd onderwerp in Nutskringen. 59) Het is daarom niet verwonderlijk dat Lubbert *Het geluk der liefde* juist op een Nutsavond voordroeg.

Het gedicht is een fraai voorbeeld van huiselijkheidspoëzie. 60) Rietberg beschrijft zijn tijdgenoten een idylle over een gelukkig, rondom de open haard verzameld zeventiende-eeuws huisgezin. Vooral als echtgenote en moeder werd de vrouw door Lubbertus hoog gewaardeerd: "De hoop van het vaderland zijn de teerste moeders". Alleen dit "meesterstuk der scheppende natuur" is in staat de wilde man te temmen. Als ideaal type van de vrouw fungeerde Maria Reigersberg, de trouwe echtgenote van Hugo de Groot. Deze visie en toont de gestegen waardering voor vrouwen zoals die op het einde van de achttiende eeuw was ontstaan. 61) Het hoogste geluk voor echtparen was in spirituele vereniging doordringen tot God. De huwelijksband zou na de dood bekroond worden met een duurzame vereniging in het hiernamaals. In de gedichten van Rietberg komt maar zelden erotiek in het huwelijk voor. Als geslachtsgemeenschap één keer nadrukkelijk gesuggereerd wordt - "Voldoe, voldoe den lust!" - volgt meteen de moraliserende opmerking dat "zin-genot alleen" het mannelijk hart niet boeien kan. Het ware geluk in het huwelijk blijft "beproefde deugd en reine trouw". Helaas was daar volgens Rietberg in zijn tijd geen sprake meer van. 62)

Lubbertus schreef in het bijzonder aan de armen het vermogen tot deugd en geluk toe. Naarmate de maatschappelijke positie slechter werd, werd het geluk steeds groter: het geluk woonde volgens hem in hutten en niet in paleizen. Het was bij de hard werkende arbeider waar de echtgenote met een eenvoudige maaltijd liefdevol haar man opwachtte, waarna zij samen bij de open haard de avond doorbrachten. 's Nachts sliep de arme geruster in zijn hut dan de rijke in zijn "slaapsalet". Geluk was speciaal weggelegd voor de "landman" en de "schaapherder". Al deze literaire gemeenplaatsen weken af van de in Nutskringen bestaande oordelen over de arme bevolking. Daar heerste honger terwijl er aan alcohol geen gebrek was - domheid en slechte manieren vermeerderd met andere ellende. Het Nut beschouwde het als haar taak juist deze mensen maatschappelijk te verheffen. 63) In het gedicht 'Gelijkheid' in de bundel *Dichtbloemen* gaat Rietberg in op de be-

Omslag *Lenteloveren*.

staande standenmaatschappij. Voor hem moest er vastgehouden worden aan deze maatschappelijke ordening zolang "wij nog in 't stof verkeren". Met deze zienswijze liep hij in de pas met de maatschappijbeschouwingen van het Nut. 64) Bij Rietberg was de motivatie als volgt. De Franse Revolutie was het bewijs dat de ene na de andere ramp de mensheid treft als het volk zich de gelijke van de vorst waant. Volledige gelijkheid maakte de meeste mensen tot slaven van hun driften. Hier stond tegenover dat de rede echter leerde dat aan gelijkheid niet te ontkomen viel. Hoe kon nu een maatschappij gebaseerd op gelijkheid stand houden zonder dat daaruit chaos ontstond? Lubbertus loste dit op met twee eenvoudige uitgangspunten. De gelijkheid

moest niet overdreven worden - een gedachte die al eerder door Gerrit Paape en Cornelis Zillesen was uitgedragen 65) - en de maatschappij moest niet gebaseerd zijn op sociale standen zoals in het Ancien Régime. De ongelijkheid mocht alleen gebaseerd zijn op persoonlijke verdienste. De opstand van de bevolking verklaarde Lubbertus echter niet, zoals na het bovenstaande te verwachten zou zijn, uit de sociale ongelijkheid zoals die tijdens het Ancien Régime had bestaan. Hij had een psychologische verklaring. De oorzaak van de opstand van het volk was de eerezucht van de mens. Deze monocausale verklaring lag Rietberg na aan het hart. Hij maakte twee gedichten over dit onderwerp.

In de bundel *Dichtbloemen* staat een lang hekeldicht over 'De Eerezucht'. In de bundel *Lenteloveren* staat een lang gedicht met als titel 'Gevoel van eigen-waarde beschouwd als bron van zedelijk geluk'. Ze lijken elkaars tegenpool maar ze zijn pendanten. In beide gedichten wordt betoogd dat eerezucht en zelfbelang de gesel van de mensheid waren. Daartegenover stelde Rietberg het gevoel van eigen-waarde, een geschenk van God, als bron van zedelijk geluk. Rietberg geeft geen duidelijke definitie wat hij onder eigen-waarde verstaat. Eigenwaarde was vooral standvastigheid om weerstand te bieden aan wereldse verleidingen en een deugdzzaam, voor het mensdom nuttig leven te leiden. 66)

Het onderwerp van het gedicht 'Het geweten' is duidelijk. Een deel van het gedicht handelt over de ellende die veroorzaakt wordt door een kwaad geweten. Het andere deel gaat over de genoegens van een zuiver geweten. Iedereen - christen, jood, heiden of moslim - veronderstelde Rietberg optimistisch, heeft een innerlijke stem die leert het goede te minnen en het kwade te verachten. Iemand met een slecht geweten kent geen huise-lijk geluk en heeft wroeging. Het geweten straft het kwaad in hoge en lage kringen en voor God blijft niets verborgen. Mensen met een zuiver geweten laten zich leiden door de rede, zijn gelukkig in hun gezinsleven, zijn niet ambitieus en streven niet naar een ordelint, rang of marmere grafsieraden.

Rietberg was een groot voorstander van

verdraagzaamheid. In het 'Voorberigt' van de bundel *Dichtbloemen* ging hij daar iets dieper op in omdat hij vreesde dat niet iedereen het met zijn gedicht 'Verdraagzaamheid' eens zal zijn. Het gedicht is een "ernstige bespiegeling over de dwaasheid der menschen, die elkander verachten, haten, ja te vuur en te zwaard dikwijls vervolgen om Godsdienstige leerstellingen". De 'wijsgeer' schaamt zich wanneer hij leest welke gruwelen er gepleegd zijn sinds het ontstaan van het christendom. Hoewel het gedicht een beschouwing over verdraagzaamheid in het algemeen wil zijn, was Lubbertus nog zoveel protestant en Nederlander dat hij de voorbeelden van onverdraagzaamheid ontleende aan de katholieke inquisitie, de bloedraad, de plakkasten en 'snoode Filips'. In het gedicht keert hij zich tegen dogma's en priesters. Niet zonder aanleiding; in Nederland bestond over de toenemende katholieke invloed op het openbare leven in Frankrijk onder het bewind van Karel X, grote bezorgdheid. Lubbertus stelde alle godsdiensten gelijk omdat elk volk volgens eigen zeden het hoogste Wezen vereert. Juist dit laatste zal hem niet in dank zijn afgenomen omdat nog steeds het merendeel van de gelovige christenen meende dat het christendom de redelijkste en de beste godsdienst was. 67)

Receptie van het werk

Rietberg twijfelde nogal aan de kwaliteit van zijn eigen werk en hij vreesde de "kunstrechters". In zijn voorwoord van de uitgave van *Het geluk der liefde* bekent hij al blij te zijn als het gedicht niet geheel verworpen zou worden. De kritiek was echter lovend en daarom durfde hij in 1810 een tweede bundel uit te geven. In zijn laatste bundel *Dichtbloemen* is Rietberg minder bevreesd. Hij dicht, naar eigen zeggen, naar zijn luim en wat zijn hart hem ingeeft zonder zich aan anderen te storen en vertrouwend op zijn Muze, "hetzij zij dartelen of ernstig wezen wil". 68)

Waardering voor het werk van Rietberg was er zeker. Tydeman, Van Kampen en Immerzeel vroegen hem om bijdragen voor plaatsing in hun tijdschriften. Zelfs Willem Bilderdijk prees een enkel gedicht van hem. 69) De waardering die Rietberg

in zijn tijd genoot is vooral te lezen in de kritieken die naar aanleiding van zijn bundels verschenen in de *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen*. Enthousiast werd de eerste bundel ontvangen. De keuze van het onderwerp en de beschrijving werden geprezen. De recensent vraagt zich zelfs af of hij zich in zijn enthousiasme niet al te zeer heeft laten misleiden door de hoge waarde van het onderwerp. De recentie naar aanleiding van de bundel *Lenteloveren* is veel kritischer van toon. De onbekende schrijver vindt zich nogal op over Lubbertus' inzicht dat er alleen goede poëzie gemaakt kan worden onder leiding van een groot leraar. Waarom de recensent dat vindt, wordt duidelijk door de opmerking dat de invloed van Feith veel te nadrukkelijk in het werk van Rietberg aanwezig is. Naast "overfraaije" beschrijvingen geroemd te hebben worden de vermeende gebreken behandeld. Schoolmeesterachtig worden de taal- en spelfouten aangewezen. Inderdaad was Rietberg voor een dichter zijn hele leven opvallend slordig wat de spelling betreft. In bijna elke brief verzoekt hij de uitgever zijn werk van spelfouten te zuiveren en aan het nieuwe "Siegenbekiaansche stelsel" 70) aan te passen. Ernstiger is het gebrek aan poëtisch vermogen dat de recensent vervolgens vaststelt. Er is gebrek aan "vinding" terwijl de vele vergelijkingen "bijzonder stijf voorgesteld" worden. De geconstateerde gebreken worden weer geweten aan te weinig invloed van Feith. Rietberg weet, volgens de recensent, in zijn gedichten die in de klassieke oudheid spelen niet de juiste sfeer te treffen. Die is veel te modern. In 'De jeugd van Cimon', als Rietberg weer een zijweg inslaat, wordt het verhaal zelfs onderbroken met een modern pleidooi voor borstvoeding door de moeder van het kind. 71) De kritische toon neemt toe in de recensies naar aanleiding van de bundels *Poëzij* en *Dichtbloemen*. Ironie en negatieve kritiek komen in de plaats van positieve opmerkingen.

In de kritieken van 1814 en 1825 tracht de recensent een algemeen beeld te geven van Rietbergs dichtkunst. Hij is van mening dat de kracht van Rietberg niet ligt in het lierdicht maar in het leerdicht. De beschrijvingen in de gedichten zijn beter dan de gevoelsuitingen. De recen-

cent beschouwt Rietberg als een dichter die meer door langdurig oefenen dan door een natuurlijke aanleg dichter is geworden. De denkbeelden van Rietberg vindt de recensent meer prozaïsch dan poëtisch van aard. 72)

Rietberg schreef zijn gedichten voor de sociale klasse waar hij als notaris zelf toebehoorde. Vooral de leden van het Nut waren zijn publiek. Heel direct bij zijn spreekbeurten en indirect via zijn bundels. Rietberg heeft nooit een poging ondernomen om in het "beschavings-offensief" van het Nut voor de lagere sociale standen te schrijven. Hij wenste dat zijn boeken er typografisch fraai uitzagen, met prent en in groot octavo. Hierdoor waren zijn boeken niet goedkoop. Niemand uit de noodlijdende klasse kon 2 gulden en acht stuivers neertellen voor *Lenteloveren*.

Immerzeel had rond 1830 nog twee bundels van Rietberg in zijn fonds. In 1830 schreef hij in een van zijn jaarlijks terugkerende beschouwingen over recent gestorven dichters in de *Muzen Almanak* een korte necrologie over Rietberg. Immerzeel ging voorbij aan de kritieken en maakte van de prozaïsche nood een deugd en noemde de gedichten zonder verdere toelichting "zinrijk en gespierd". Hij voegde daar aan toe dat Rietberg in zijn gedichten smaakvol zijn geleerdheid toonde. Over de receptie van Rietberg na Immerzeel werd aan het begin van dit opstel al geschreven. In de negentiende eeuw namen alle samenstellers van biografische woordenboeken en bloemlezingen Immerzeels beschouwing impliciet of expliciet over. 73)

Tegenwoordig is er geen enkele waardering meer voor Rietberg. P. Buijnsters noemde hem streng een slippendrager van Feith en hij rekende Rietberg tot die groep dichters die met hun laffe gedichten het zicht op Feith ontnemen. 74) Mis-

schien is het verschil van mening tussen Buijnsters en Rietberg niet eens zo groot. Rietberg was een groot bewonderaar van Rhijnvis Feith en zijn dichtwerk terwijl hij zich over zijn eigen werk altijd zeer bescheiden uitliet. Het ontbrak Rietberg niet aan zelfkennis. In een brief aan Immerzeel schrijft hij naar aanleiding van de dood van Feith dat dit verlies niet eenvoudig te herstellen zal zijn "en door menigte der jongere dichters niet vergoed kan worden". 75) De onderstreeping is van Lubbertus en het is niet onmogelijk dat hij zichzelf ook tot deze menigte rekende.

Samenvatting

Zijn hele literaire oeuvre overziend kan niet gesteld worden dat de Muze van Lubbertus Rietberg zeer dartel was. Zijn meeste en belangrijkste werk is zeer ernstig van aard. De maatschappelijke en religieuze postulaten die hij in zijn leerdichten behandelde had Rietberg niet zelf bedacht. De thema's vond hij in het algemeen bij het Nut of ze werden hem specifiek aangereikt door Feith. Veel van wat Rietberg verwoordde - en bepaald zijn kijk op de religie - is te vinden in *De Ouderdom* van Rhijnvis Feith. 76) Tot in alle consequenties uitgesponnen redenties over religie en maatschappij zijn het al evenmin. Dat kon moeilijk anders, een leerdicht was een literair genre, geen filosofisch betoog. Rietberg was een moralist. Het kwaad in de wereld werd dan ook niet veroorzaakt door verkeerde maatschappelijke structuren maar door psychologische defecten bij de mens. Hij preekte tevredenheid, verdraagzaamheid en huiselijkheid en het handhaven van de bestaande maatschappelijke orde. Het zou met de wereld wel goed gaan als iedereen door het gebruik van de rede naar "volmaakbaarheid" streefde. Met als uiteindelijk individuele beloning: opneming van de ziel in het hiernamaals.

Noten:

1. J. van Vloten, 'Lubbertus Rietberg', in: J. van Vloten, *Bloemlezing uit de Nederlandsche dichters II*, Deventer 1868, 16-28. J.P. de Keyser, *Neerland's letterkunde in de negentiende eeuw*.

Bloemlezing, ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde, Tweede deel, 's-Gravenhage 1877, 346-349. J.W. Schoutman, 'Zwolle en de literatuur', in: *Overijssel. Jaarboek voor cultuur en historie*, 16 (1962), 65-86.

2. P.J. Trooster, 'De drie houtzagerijen te Zwolle, 1662-1810', in: *Zwols Historisch Jaarboek* 1989, 84-86. [J.] V[an] D[oor]n[inck], 'Zwolle's regering 1787-1812', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 2 (1875), 18.

3. P.J. Lettinga, 'Zwolle', in: M.A.M. Franken en R.M. Kemperink (red.), 'Herstel, hervorming of behoud? Tien Overijsselse steden in de Patriottentijd, 1780-1787', *Overijsselse Historische Bijdragen* 99 (1984), 47-68. J.

- Theunisz, 'De regering van de Provisionele Burger-representanten van Zwolle (30 januari - 3 mei 1795)', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 55 (1940), 254-271.
4. Zwolle, [Gemeente] A[rchief], Album studiosae iuventutis Scholae Swollanae, i.l. P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW), Leiden 1911-1937, 4, 1456.
 5. *Dichtbloemen*, viii. *Poezij*, 102.
 6. 'De jeugd van Cimon, zoon van Miltiades, den Atheniëns', in: *Dichtbloemen*, 1-32. 'Epimanondes' in: *Dichtbloemen*, 94-112. 'Cefalus en Procijs, van verre gevolgd naar het latijn van Ovidius' in: *Poezij*, 162-171. 'Pyramus en Thisbe', in: *Dichtbloemen* 183-202. 'Navolging der eerste elegie van Sidroniu Hosscius', in: *Dichtbloemen*, 113-117.
 7. Zwolle, GA, een kopie van het album: Z kw 269. Met dank aan de heer W.A. Huijsmans die mij op het album attent maakte. Het origineel berust bij mevrouw drs. A.M. Kutsch Lojenga-Rietberg te Doesburg.
 8. J. Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914', in: J. Huizinga, *Verzamelde werken*, Haarlem 1951, deel 8, 85-87.
 9. L. Rietberg, *Sylloge observationum physicarum*, Groningen 1803. Recenties verschenen in de *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oeffeningen* (AVLO) 1804, 410-411 en in de *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek* 1804, 451-452. De titel betekent: meester in de vrije kunsten en doctor in de filosofie.
 10. L. Rietberg, *Dissertatio iuridica inauguralis De vi ac efficacia librorum mercatoriorum*, Groningen 1806.
 11. Een recentie verscheen in de *Algemeene Konst- en Letterbode* (AKLB) 1806, 264-268. Aan deze recentie ontleende ik de inhoud van de dissertatie. De titel betekent: doctor in de beide rechten.
 12. Zwolle GA, Patentregister 18-06-1806, 2.
 13. Voor Johan Enschedé, zie: NNBW 4, 573-574. W.P.J. Overmeer, 'Het dichtlievend genootschap Democriet te Haarlem', in: *De Navorscher* 54 (1904), 260-279, 457-458.
 14. H.G. ten Bruggencate, *Mr. Rhijnvis Feith. Een bijdrage tot de kennis van zijn werken en persoonlijkheid*, Wageningen 1911, 134-136.
 15. J.H. Drentje, *Minnaars der deugdbevordering*. De maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Zwolle van 1789 tot 1814. Onuitgegeven scriptie van de Christelijke lerarenopleiding, Zwolle 1986. 40. W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1973, 177-178.
 16. *Het geluk der Liefde*, voorwoord. Over de populariteit van voordrachten: W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: M. Spies (red.), *Historische letterkunde*, facetten van vakbeoefening, Spektator Cahiers 3, Groningen [1984], 151-170.
 17. Zwolle GA, VA005 Ontvangst- en uitgaven van het Dept. Zwolle der Maatschappij T.N.V.H.A. 1799 en de Zwolsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1800-1814, 2-12-1807.
 18. Zwolle GA, RA001 113, 22-23.
 19. M. Voorhorst, "De deugd der Weldadigheid". De Maatschappij tot Nut van het Algemeen in Zwolle', in: *Zwols Historisch Jaarboek* 1989, 25-56.
 20. Zwolle GA, VA005, Boek der notulen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Zwolle, dd. 6-6-1816, 4-7-1816, 5-9-1816, 5-12-1822.
 21. Zwolle GA, VA001 212, passim.
 22. J.A.F.L. Baron van Heeckeren, 'Iets over Rhijnvis Feith', in: *Taal en Letteren* 4 (1894), 152.
 23. Over Pruimers: Th. de Vries, *Enkele rijmen van J.C. Pruimers*, Zwolle 1966. Van Vloten, o.c., 234-235. Doyer was boekhandelaar in Zwolle en schreef gelegenheidsgedichten, zie: W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1973, 12, 195, 121.
 24. Baron van Heeckeren, o.c. 152.
 25. V.H. Acker komt voor in het *Album amicorum* van Lubbertus. V.H. Acker, 'Epitaphium V. Cl. Lubberti Rietbergii Poetae vernaculi', in: *AKLB* 1828, 196. Voor Acker zie: NNBW, 10, 7. Met dank aan Dr. C.A. Bos die dit Latijnse gedicht, en een volgend, zonder te aarzelen vertaalde.
 26. P.J. Buijnsters, 'De Vriendenrol van Rhijnvis Feith', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* (1973), 3-15.
 27. 'Hulde aan de nagedachtenis van Mr. Rhijnvis Feith', 234.
 28. Idem, 238.
 29. 'Aan Mr. Rhijnvis Feith' in *Lentaloveren*. 'Aan Mr. R. Feith, bij den ontvangst van het vijfde deel zijner oden en gedichten', en 'In de vriendenrol van Mr. R. Feith', het gedicht dat hij in de 'Vriendenrol' van Feith had geschreven, werden opgenomen in *Dichtbloemen*. Tenslotte nog 'Hulde aan de nagedachtenis van Mr. Rhijnvis Feith'.
 30. Brief dd. 09-10-1813.
 31. I. Schöffner, 'The Batavian Myth during the Sixteenth and Seventeenth Centurie', in: *Britain and the Netherlands*, volume V, The Hague 1975, 79., 101.
 32. [Van] D[oorninck], J., 'Het toneel te Zwolle', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 5 (1879), 275-277.
 33. M. van Hattum, *Lezingen en verhandelingen in 'Concordia et Libertate' (1769-1806) en 'Felix Meritis' (Dep. letterk.) (1769-1808, 1810-1832, 1865-1873)*, Amstelveen 1983.
 34. Brief dd. 05-05-1819.
 35. E. de la Fontaine Verwey, *De illustratie van letterkundige werken in de XVIIIe eeuw*, Bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandse boek, Amsterdam 1934, 126-128.
 36. Brief dd. 12-01-1818.
 37. Brieven dd. 26-07-1822, 13-07-1823, 19-07-1824, 20-03-1825.
 38. G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij*, Een biografie en een tijdsbeeld. Rotterdam / 's-Gravenhage 1972, 191.
 39. Brief dd. 23-03-1823.
 40. *Hulde aan Mr. Rhijnvis Feith, ter gelegenheid der inwijding van deszelfs gedenksteen*, vooraafgegaan door een verslag van de commissie, met de daarstelling van hetzelfde belast geweest, Zwolle 1826, 8-9.
 41. Brieven, dd. 04-03-1824, 09-04-1824.
 42. Gedichten van de Zwollenaren H. As. Doyer, P.L. de Beer en V.H. Acker werden opgenomen in de in noot 46 genoemde bundel. De Zwollenaren J.A. Oostkamp, A. Wispelweij en A.H.E. Bourdeau publiceerden al in 1824: *Hulde aan de nagedachtenis van Mr. Rhijnvis Feith, Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, Lid van het Koninklijk Instituut enz. enz.*, Zwolle 1824.
 43. In lessum funebrem viri Cl. L. Rietbergii D.M. Rhynvis Fethii consecratum', in: *AKLB* 1824, 247-248. Mogelijk was Acker ook de schrijver van de Latijnse gedichten die al eerder naar aanleiding van de dood van Feith waren verschenen in de *AKLB* 1824, 115, 130-131.
 44. Negatief: *Dichtbloemen* 55; *Poezij* 113. Postief: 'Hulde aan de nagedachtenis', 239.
 45. *AKLB* 1825, 294-295.
 46. Elberts, o.c. 128.
 47. *Overijsselsche Courant* 17-3-1826, 24-3-1826.
 48. *AKLB*, 1826, 178-179. V.H. Acker, 'Epitaphium V. Cl. Lubberti Rietbergii, Poetae vernaculi', in: *AKLB*, 1826, 195-196.
 49. *Overijsselsche Courant* 9-5-1826, 12-5-1826, 16-5-1826, 19-5-1826, 15-12-1826, 22-12-1826.
 50. Zwolle GA, Firma Tijl, Grootboek 03-01-1819, 14-11-1821 en 7-12-1821, 03-01-1819. Voor de belangstelling voor Middelnederlandse literatuur zie: H. de Buck, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*, Groningen/Den Haag 1930. Rietberg kocht: *Historie van Blansefloer*, *Historie van de schone Helena*, *Historie van Jan van Parijs*, *Historie van Valetien en Orson* en de *Historie van de Ridder met de Zwaan*.
 51. Baron van Heeckeren, o. c. 249-263.
 52. P.J. Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het graf'*, Assen 1963, 102-122.
 53. W.W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning', in: *Figuren en figuraties*. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman, Groningen [1979], 1-25.

54. *Het geluk der liefde*, 26. In de literatuur had deze theorie blijkbaar nog een poëtische functie ofschoon ze wetenschappelijk onder grote druk stond, zie: T. Jongenelen, 'De Hollandsche Maatschappij en de "Trapsgewijze opkliming"', in: *Utrechtse Historische Cahiers* 2 (1981) No. 2, 39-54.
55. *Lenteloveren*, 66.
56. D. François, 'Aan mijnen veel waardigen vriend L. Rietberg, bij gelegenheid zijner promotie in de wijsbegeerte', in: L. Rietberg, *Sylloge*, zonder paginanummer. Dit bevestigt nog eens de stelling van Hanou dat het streven naar perfectabiliteit een brede geestelijk stroming was. A.J. Hanou, *Sluiers van Isis I*, Deventer 1988, 458.
57. A. de Groot, "God wil het waar geluk van 't algemeen". Nutspublikaties van de eerste vijftig jaar over godsdienst en zede", in W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984*, Edam 1984, 231-246, esp. 236. Overigens was deze gedachte niet alleen in Nutskringen bekend. De conservatieve H. van Alphen vond: dat ook, zie: P.J. Buijnsters, *Hieronymus van Alphen (1746-1803)*, Assen 1973, 184.
58. D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18e eeuw*, Utrecht 1985, 140. J. de Gier, 'Het beperkte geluk van Abraham Blankaart', in: *De Nieuwe Taalgids* 77 (1984), 424-436.
59. B. Kruithof, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', in: *Symposium* 2 (1980), 28-30.
60. Haks, o.c., 20, 152.
61. Haks, o.c., 152.
62. Poëzij, 145.
63. Kruithof, o.c., 26. H.F.J.M. van Eerenbeemt, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975), 468-500, passim.
64. Kruithof, o.c., 26. Van Eerenbeemt, o.c., 475.
65. E.O.G. Haitsma Mulier, 'De receptie van de Franse Revolutie in Nederland. Contemporaine reacties en geschiedschrijving', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989), 460, 463.
66. Poëzij, 133.
67. Inderdaad was niet iedereen het met Rietberg eens. In de inleiding van zijn lemma 'Rietberg' maakt Van Vloten, o.c., melding dat dit gedicht uit de door hem geraadpleegde bundel is gescheurd.
68. *Het geluk der liefde*, Voorwoord. *Dichtbloemen*, Voorberigt. Brief dd. 31-05-1818.
69. H.W.T. Tydeman, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de boogleraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman. Gedurende de jaren 1807 tot 1831*, Tweede deel, Sneek 1867, 129.
70. Brieven dd. 09-10-1813, 31-05-1818, 05-05-1819, 18-05-1824, 19-07-1824.
71. *Dichtbloemen*, 6. Borstvoeding door de moeder werd o.a. bepleit door: Y. van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde der achttiende eeuw*, Amsterdam 1791, 171.
72. AVLO (1808), 523-525. Idem (1811), 89-93. Idem (1815), 519-528. Idem (1825), 605-610.
73. *Muzen Almanak* 1830, 230-231. Zie de biografische woordenboeken van: A.J. van der Aa; P.G. Witsen Geysbeek; J.C. Kobus en W. de Rivecourt; J.G. Frederiks en F.J. van den Branden en het *Supplement op Feller's Geschiedkundig woordenboek*.
74. Buijnsters, *Twee werelden*, 273, 274.
75. Brief dd. 18-05-1824.
76. H.G. ten Bruggencate, o.c., 98-105. P.J. Buijnsters, *Twee werelden*, 201, 220, 247.

Bijlage 1: bibliografie

a. Bundels.

Het geluk der liefde door L. Rietberg, A.L.M. Phil. & J.U.Dr. Te Haarlem, bij A. Loosjes, Pz. 1808.

Lenteloveren door Mr. L. Rietberg, A.L.M. Phil. & J.U.Dr. Te Zwolle bij H. Tyl en J. de Vri. MDCCCX.

Titelvignet van D.J. van der Laan.

Poëzij van L. Rietberg, A.L.M. Phil. & J.U.Dr. Te Haarlem, bij François Bohm. MDCCCXIV.

Titelvignet van D.J. van der Laan.

Dichtbloemen van L. Rietberg, A.L.M. & J.U.Dr. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, junior. MDCCCXXV.

Titelvignet van J.C. Bendorp. Amsterdam, UB sign. 400 C 33 met de oorspronkelijke tekening voor de titelprent.

b. Losse gedichten (zonder aanspraak op volledigheid).

'Aan mijnen vriend J.C. Scharp, bij zijne bevordering tot meester in de beide rechten', in: J.C. Scharp, *Specimen juridicum inaugurale, de vi et effectu conditionum*, [...], Groningen 1804.

'Aan mijnen vriend G. Nilant Bannier, bij zijne bevordering tot meester in de beide rechten', in: G. Nilant Bannier, *Specimen juridicum inaugurale, continens explicationem legis 55. D. de Reg. juris*, [...], Groningae 1804.

'Aan mijnen vriend C.M.F. von Bönninghausen, bij zijn bevordering tot meester in de beide regten', in: C.M.F. de Bönninghausen, *Specimen iuridicum inaugurale, de iure venandi*, [...], Groningen 1806.

'Aan mijnen waarden vriend Mr. A. van Goudoever, bij gelegenheid van de openbare verdediging zijner letterkundige verhandeling, over Polijbius als historicus beschouwd', in: A. van Goudoever, *Disputatio philologica de historicis Polybii laudibus*, [...], Utrecht 1809, 133-136.

'De lente, aan Elize', in: *Mnemosyne* 1 (1815), 287-289.

'Aan Eucharis', in: *Mnemosyne* 1

(1815), 290-292.

'Op den dood van J.F. Helmers+', in: *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1815).

'Aan Mollij', in: *Muzen Almanak* 1819, 120-121. Ibidem, in: *Mnemosyne* 7 (1819), 318-320.

'Gedachten bij een graf-gewelf+', in: *Muzen Almanak* 1820, 191-194.

'Raad' en 'Aan Carus+', in: *Muzen Almanak* 1821, 24, 63-64.

'De Schaapherder+', in: *Muzen Almanak* 1822, 102-103.

'Aan Aristus+', in: *Muzen Almanak* 1823, 3.

'De leeuwerik+', in: *Muzen Almanak* 1823, 63-64.

'Het spinnend moedertje', in: *Muzen Almanak* 1824, 118-121.

'Het hutje in het veld', in: *Muzen Almanak* 1825, 94-96.

's Levens gasmaal', in: *Muzen Almanak* 1826, 25-34.

'Hulde aan de nagedachtenis van Mr. Rhijnvis Feith', in: *Gedenkszuil voor Mr. Rhijnvis Feith*, Leeuwarden, bij G.T.N. Suringer. MDCCCXXV.

+ Opgenomen in de bundel *Poëzij*.

++ Opgenomen in de bundel *Dichtbloemen*.

Bijlage 2: brieven van Rietberg

Eén brief aan H.W. Tydeman dd. 9-10-1813; Leiden Gemeente-archief, Tydeman-archief inv. nr. 311.

Zeven brieven aan I. Immerzeel dd. 20-8-1814, 12-1-1818, 31-5-1818, 5-5-1819, 13-7-1823, 19-7-1824, 20-3-1825; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, sign. 133 C 11.

Eén brief aan I. Immerzeel dd. 26-07-1822. Den Haag, Nederlands Letterkundig Museum, sign. R 492.

Drie brieven aan G.T.N. Suringer dd. 23-3-1823, 4-3-1824, 20-3-1825; Amsterdam, Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Suringerarchief, sign. BSu 49-82, BSu 49-83, BSu 49-84.

Hendrik Hoonhorst (1854-1933), grondlegger van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Zwolle

J. Erdtsieck

Op 7 juni 1895 kwamen Albertus te Kieft, een 55-jarige timmermans-knecht, Hendrik Hoonhorst, een 41-jarige winkelier, en Andries Najer, een 52-jarige timmerman en jaloezie-maker bijeen. Zij stelden toen een verklaring op, die op 12 oktober 1895 medeondertekend werd door nog enige leden van de toenmalige Christelijke Gereformeerde Gemeente (Plantagekerk). Hierin verklaarden zij Christelijk Gereformeerd te blijven en niet te kunnen meegaan met de voorgenomen 'vereniging met de Nederduits Gereformeerde Kerk (Oosterkerk)'. 1)

De naam van deze Hendrik Hoonhorst blijft vanaf die tijd tot 1929 voorkomen. Naar mijn mening was deze Hoonhorst jaren lang de informele en charismatische leider van de toen nog betrekkelijk kleine gemeente aan de Thorbeckegracht. Zijn leven weerspiegelt een tijdsbeeld. Daarom construeerde ik uit allerlei fragmenten en gegevens zijn levensloop, hoewel natuurlijk niet alles te achterhalen viel.

Zijn bevindelijke achtergrond

Hendrik Hoonhorst werd geboren op 17 januari 1854 te Nijkerk in een gezin, dat tot de zogenaamde Christelijke Afgescheiden Gemeente behoorde: een groep mensen die in 1834 uit de grote Hervormde Kerk was gestapt. Op de Veluwe, en zeker in Nijkerk, heerste een

zogenaamde bevindelijke traditie. Dit betekende dat men minder waarde hechte aan geloofskennis, maar vooral aandacht had voor wat het christelijk geloof in het leven betekende en hoe ver men al was in de groei naar de ware Godskennis.

Zoals zovelen van zijn tijdgenoten op het platteland was Hendrik bestemd om landarbeider te worden. We vinden hem dan later terug in Oldebroek, waar hij tot 12 augustus 1889 woonde. 2) Hij was gehuwd met Christina Würsten en zijn enige dochter Maria werd in 1887 geboren.

De reden van zijn verhuizing naar Zwolle is niet moeilijk te raden. Van circa 1880 tot 1895 heerste er in ons land een grote crisis in de landbouw. 3) De boeren konden niet meer op tegen de import van goedkope granen uit Amerika en onder de landarbeiders heerste grote werkloosheid. Ondersteuning was er nauwelijks en op het platteland was niets te verdienen. De trek naar de steden kwam op gang. In Zwolle, een plaats zonder industrie of grote havens, was echter ook geen droog brood te verdienen. Er zat dus niets anders op dan een klein winkeltje te beginnen in het arbeidersbuurtje, dat omstreeks 1870 ontstaan was op de plaats van het huidige parkeerterrein aan de Zamenhofsingel. 4) Met zijn ongetwijfeld vele 'pofklanten' zal Hoonhorst aanvankelijk niet een ruim bestaan hebben gehad, maar hij had klandizie van zijn geloofsgenoten. Het winkeltje heeft tot 1929 bestaan. Later zag hij zelfs nog kans om geld aan de kerk uit te lenen!

Kerkelijk sloot hij zich aan bij de Christelijke Gereformeerde Gemeente, die in 1869 ontstaan was uit drie afzonderlijke kerkgemeenschappen en sinds 1875 een fors kerkgebouw bezat aan de huidige Ter Pelkwijkstraat (de Plantagekerk).

Onrust in de kerk

Enkele jaren na zijn komst in Zwolle ontstond er grote onrust op het Gereformeerde kerkelijk erf. 5) In 1887 was een nieuwe Kerk ontstaan, de Nederduits Gereformeerde Kerk (de Oosterkerk). In 1892 hadden de synodes van de Christelijke Gereformeerde en de Nederduits Gereformeerde Kerken, zonder raadpleging van de plaatselijke gemeentes, besloten tot een vereniging van beide Kerken. De plaatselijke eenheid moest na 1892 nog besproken worden. Reeds in oktober 1892 begonnen de eerste ontmoetingen en in november 1893 was men al zo ver, dat de plannen bekend gemaakt konden worden en de lidmaten zich hier over konden uitspreken. De naam van de Christelijke Gereformeerde Kerk was al veranderd in Gereformeerde Kerk A in tegenstelling tot de andere partij die de 'B' achter de naam plaatste.

Nu kwam Hendrik Hoonhorst in het geweer. Op 15 oktober 1894 stelde hij een brief op, die door elf anderen medeondertekend werd. Deze twaalf verklaarden geen vrede te hebben met de voorgenomen vereniging. Ze riepen de kerkeraad op om de reeds gelegde banden te verbreken, de gemeenschap met de Gereformeerde Kerk op te zeggen en weer als aparte Christelijke Gereformeerde Gemeente op te treden.

Met leedwezen nam de kerkeraad hiervan kennis en die riep de briefschrijvers op voor een bespreking. Tien ervan bleven echter in hun standpunt volharden. De kerkeraad ging toch door en de voorgenomen fusie kwam op 10 april 1897 tot stand.

Hendrik Hoonhorst had zo zijn eigen mening over de Gereformeerde Kerk B (de Oosterkerk). Hij zag met schrik het tijdstip tegemoet dat die kerk de zijne zou overheersen. Hij voelde instinctief aan, dat hij zich daar niet thuis zou voelen. De leidende figuren waren mensen die veel aandacht hadden voor een machtspositie van hun kerk in de samenleving. Hij

vond daar niets terug van de bevindelijke vroomheid die hij altijd had beleden; een vroomheid die niet uit was op macht, maar uitsluitend de verhouding van de mens tot God centraal stelde.

En zo kwam het, dat hij samen met de drie andere mannen (later kwam er nog een vierde bij) de grondslag legde voor een hernieuwde kerk. 6) Op 1 oktober 1895 konden zij de hand leggen op een lokaal in de Bitterstraat, nabij het huidige winkelcentrum. De naam van de nieuwe kerk werd 'Christelijke Gereformeerde Kerk'. Deze was tenslotte door de Gereformeerde Kerk A verlaten en het Ministerie van Justitie erkende hem dan ook direct.

Deze daad heeft Hendrik Hoonhorst waarschijnlijk heel wat klanten in zijn winkeltje gekost, maar, zoals eerder opgemerkt is stond maatschappelijke groei niet hoog in zijn vaandel geschreven.

Een charismatisch leider

Uit alles blijkt dat voor Hoonhorst een leidende rol was weggelegd. In de loop der jaren verkreeg hij zelfs een dominerende positie. Veel opleiding had hij niet. Toen hij na de komst van de eerste predikant het scribaat ging voeren, vinden we vele stijl- en spelfouten in zijn verslagen. Zijn verslagen waren ook meer eigen interpretaties dan correcte weergaven van de gesprekken. Zelden was hij door ziekte of werkzaamheden verhinderd. Hij was er altijd bij. Hij waakte voortdurend over zijn kerkje, waarvoor hij eigenhandig met de timmermans knecht Te Kieft, de andere oprichter van zijn kerk, de banken (zonder leuning) getimmerd had.

Vijf jaar lang was Hoonhorst de voor naamste man in het kleine kerkje. Niet alleen waren er weinig mannen - van de dertig leden was het merendeel vrouw - maar hij kon als kleine zelfstandige ook de meeste tijd erin steken. Zijn vrouw nam de winkel dan waar.

Het was voor het kleine gezelschap erg moeilijk om een predikant te vinden: er was weinig aanbod in de jonge kerkgemeenschap. Men kon financieel ook weinig bieden. Dit paste echter wel in de filosofie van Hoonhorst. Een hoog traktement was niet nodig. De predikant naar zijn hart moest het met God wagen. Toen

dan eindelijk in 1899 de eerste predikant, ds G.A. Gezelle Meerburg, zijn intrede deed, wisselde Hoonhorst het voorzitterschap van de kerkeraad in voor het secretariaat. Voorzitter werd uiteraard de nieuwe predikant en de timmermans-knecht te Kieste was blij dat hij zijn functie kon overdragen. Bovendien had Hoonhorst als secretaris nog meer invloed.

Predikantenwisselingen en vacatures

Deze invloed is in de notulen en in de loop van de verdere ontwikkeling van de kerk duidelijk te merken. Het feit doet zich namelijk voor dat er tot 1922 vijf predikanten geweest zijn, die gemiddeld 3,7 jaar zijn gebleven. Tussendoor waren er vijf vacature-perioden die gemiddeld ruim een jaar duurden.

Gemiddeld moesten er vier beroepen worden uitgebracht (met uitschieters van zeven- en negenmaal) alvorens de plaats weer vervuld was. Soms moesten er heel

wat materiële voordelen worden geboden voordat een predikant het beroep toezegde. Toen echter in 1922 ds L. Bruyne zijn intrede deed en de rol van Hoonhorst bijna was uitgespeeld (1923) zien we deze predikant tot 1940 aanblijven!

Dankzij de vrij subjectieve verslaglegging van Hoonhorst merken we duidelijk dat zijn waardering voor de vijf predikanten nogal uiteenliep. De eerste predikant, ds Gezelle Meerburg, was duidelijk een man naar zijn hart. Deze volgens anderen zachtmoedige, wijze en ruimhartige man kon in zijn ogen geen kwaad doen. Herhaaldelijk notuleerde hij woorden van de 'geliefde leeraar' en vol verontwaardiging schreef hij: "hoe durft iemand een leeraar die 28 jaar met zegen en vrucht heeft gearbeid voor onbijbels te verklaren". 7)

Van zijn opvolger, de vrij jonge kandidaat Koomans, die na de plotselinge dood van Gezelle Meerburg in 1903 zijn intrede deed, lezen we nauwelijks lovende woorden en van zijn afscheid in 1908 wordt bijna geen gewag gemaakt. Ook over ds De Bruin, die ruim een jaar later aantrad en vermoedelijk na een konflikt met een kerkeraadslid in 1912 weer verdween, lezen we geen uitbundige zinnen. Tekenend is dat in de volgende twee jaar negenmaal een beroep moest worden uitgebracht, alvorens de plaats vervuld werd.

De Christelijke Gereformeerde gemeenschap was maar klein en er was een tekort aan predikanten. Er is weinig fantasie voor nodig om te begrijpen, dat men niet zat te wachten op een beroep naar Zwolle met zijn lastige scriba. En bovendien nog een scriba die veel tijd in het kerkelijk bedrijf kon steken. Behalve zijn vrouw kon zijn inmiddels 26-jarige dochter ook in het winkeltje helpen, en reken maar dat er heel wat kerkelijke zaken besproken werden tijdens het boodschappen doen.

Maar uiteindelijk kwam er weer een predikant, die de goedkeuring van Hoonhorst kon wegdragen: ds A.M. Berkhoff. Er was Hoonhorst zoveel aan zijn komst gelegen, dat hij zijn principes van soberheid even aan de kant zette. Het traktement moest verhoogd worden. Verder moest er een goed huis aangekocht worden, in de winter zou de predikant vrijgesteld worden van huis-

Christelijke Gereformeerde
Kerk.

bezoek en op woensdag zou hij geen predikaties hoeven te houden. Pas toen liet de predikant weten dat "de Heere de begeerte zijns harten vervuld heeft". Berkhoff wist bij de gemeente, en zeker bij Hoonhorst de juiste snaar te treffen. Herhaaldelijk komt weer het woord "geliefde leeraar" in de notulen voor, iets wat we bij de twee voorgangers gemist hebben. Hoonhorst had nu zelfs zoveel vertrouwen in de goede voortgang van de gemeente, dat hij sprak over aftreden. Zijn confraters haalden hem echter over dit niet te doen. Men kon hem nog niet missen. Het is natuurlijk heel goed mogelijk, dat dit maar een pose van hem was om zijn onmisbaarheid te bevestigen, maar dit blijft een vermoeden. Hij zal in ieder geval geen spijt gehad hebben van zijn beslissing nog aan te blijven, want reeds in 1918 vertrok Berkhoff naar Utrecht. Toen hij zijn voornemen bekend maakte "ging er een schok door de gemeente", zoals de scriba in het notulenboek schreef. Een half jaar later was er alweer een andere predikant, ds Bijdemast, die na bijna drie jaar vertrok. Ook over hem lezen we geen lofuitingen. Alleen toen een echtpaar voor de kerkeraad bekende, dat zij zoveel aan de prediking van deze predikant gehad hadden schreef hij: "het doet goed zo iets te vernemen in deze afvallige tijd".

Kentering van het getij

In 1921 ging het in de ogen van Hoonhorst de verkeerde kant uit met de gemeente. Daarvoor noem ik verschillende oorzaken. De gemeente groeide weliswaar niet snel, maar toch gestadig. In 1899 werd het kleine lokaal aan de Bitterstraat verlaten en vond men een ruimer onderkomen in een pand aan de Thorbeckegracht. Het onderste gedeelte werd ingericht voor kerkelijk gebruik. Erboven was een woning die aanvankelijk als pastorie dienst deed en na 1914 als kosterswoning. In 1910 werd het geheel vergroot door aan de achterkant een uitbreiding te realiseren, zodat er al iets van een echte kerk ontstond.

Toen deze ruimte in de jaren twintig alweer te klein bleek (de gemeente telde inmiddels ruim 500 zielen) verzette Hoonhorst zich nadrukkelijk tegen een nieuwe uitbreiding. Hij vond kennelijk de gemeente te groot worden. Alles moest eenvoudig blijven en een te sterke groei zou de greep op de mensen doen verliezen. De tijdsomstandigheden lieten immers hun invloed ook gelden. Er kwamen al minder trouwe leden in de gemeente voor en er waren zelfs ambtsdragers, die zonder kennisgeving de zondagse dienst verzuimden. Ook werden er gemeenteleden zondags op de fiets gesignaleerd. Met alle macht vocht Hoonhorst tegen

Gedenkplaat van het
Christelijk Gereformeerde
Kerkgebouw.

deze 'uitwassen'. Hij wond zich erover op toen de vrouw van een kerkeraadslid een bijeenkomst in een 'lokaal' bezocht: "Kan hier dan maar alles?" Hoonhorst wilde de gemeente overzichtelijk houden. Hij had nog zoveel invloed dat hij de kerkbouw aanzienlijk kon vertragen, want hij hoefde maar even met zijn portefeuille te zwaaien of de kerkeraad gaf toe.

Met de komst van ds L. de Bruyne, die tot 1940 in de gemeente zou blijven, moest hij echter bakzeil halen. Deze predikant, die in korte tijd veel gezag kreeg, maakte zich sterk voor de uitbreiding van de kerk. Hier kwam nog bij, dat langzamerhand jongere en beter opgeleide mensen in de kerkeraad kwamen. Hoonhorst kon hier niet meer tegenop en bedankte in 1923 als scriba. Bij wijze van erkentelijkheid werd hij toen benoemd tot "ouderling voor het leven met adviserende stem". In die rol beperkte hij zich ertoe om allerlei afwijkend gedrag te signaleren en te ageren tegen de voorgenomen kerkbouw. Hij liet zich bij de eerste steenlegging van de nieuwe kerk echter wel op de voorste rij fotograferen! 8)

In maart 1926 lezen we zijn naam voor het laatst in het notulenboek. Hij vorderde toen schriftelijk f 500 terug die hij aan de kerk geleend had in een periode, dat de penningmeester krap bij kas zat.

Hoewel de meningen in de gemeente nogal verdeeld waren over de noodzaak de kerk te verbouwen en te vergroten, werd uiteindelijk in 1927 een commissie benoemd die de zaak moest onderzoeken. Dit resulteerde in de verwerkelijking van de plannen en op 13 januari 1929 was de (ver)bouw voltooid. De schulden waren inmiddels opgelopen tot f 63.000. Korte tijd daarna, op 29 januari, vertrok Hoonhorst naar zijn geboorteplaats Nijkerk, samen met zijn dochter, die hem verzorgde. Hij was in

1921 weduwnaar geworden.

In zijn nieuwe woonplaats zal hij zeker vernomen hebben, dat mede door de inmiddels uitgebroken economische crisis, de gemeente in ernstige moeilijkheden kwam te verkeren. Hij zal ongetwijfeld over zijn 'gelijk' hebben nagedacht. Een geslaagde sanering van de financiën in 1935 heeft hij niet meer mogen meemaken. Hij stierf in februari 1933. Bij zijn graf getuigde ds De Bruyne van hetgeen Hoonhorst voor de kerk had gedaan en waarvoor men hem dankbaar behoorde te zijn.

Terugblik

Hendrik Hoonhorst was een boerenarbeider uit Oldebroek, die geheel leefde in de bevindelijke traditie van de Afscheiding in 1834. Door de economische omstandigheden gedwongen, vestigde hij zich als winkelier in Zwolle. Tot zijn grote schrik zag hij zijn kerk, de Christelijke Gereformeerde Gemeente opgaan in de veel militantere Gereformeerde Kerk uit de Doleantie van 1884. Vergeefs tekende hij protest aan en toen daaraan geen gehoor werd gegeven, verzamelde hij enkele getrouwen om zich heen en legde zo een grondslag voor de huidige Christelijke Gereformeerde Kerk te Zwolle. Hij identificeerde zich zo met zijn kerk, dat zijn inzichten de toon aangaven. Hierdoor verdween een aantal predikanten voortijdig naar elders. Toen na de Eerste Wereldoorlog een veranderde mentaliteit geen halt hield voor de deuren van zijn kerk en hij de gemeente, mede door haar groei en emancipatie, niet helemaal meer onder controle kon houden, liet hij het afweten en vertrok weer naar zijn geboorteplaats Nijkerk. Hij is het klassieke voorbeeld van een charismatische leider, die niet tijdig terug kan treden.

Noten:

1. De gegevens zijn afkomstig uit: Gemeentearchief Zwolle (GAZ). Kerkelijke archieven 067, inv.nrs. 001-007, notulen van de kerkeraad.
2. Bevolkingsregister van de gemeente Zwolle (GAZ) 1860-1940. blz. H 289 b.
3. I.J. Brugmans, *Paardekracht en mensenkracht, Sociaal-economische geschiedenis*

van Nederland. 1795-1940 (Den Haag 1976) 289.

4. W.A. Elberts, *Historische wandelingen rondom Zwolle* (Herdruk 1973, Zwolle) 266.

5. Zie mijn boekje *Gelijk een luttel onder de doornen. Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk Zwolle van 1869-1945* (Uitgave in eigen beheer, Zwolle 1989).

6. zie 1: (001)

7. zie 1: (002)

8. Drayer e.a., *En toch niet vertoerd* (Kampen 1982) 31.

Een volledig overzicht van de Christelijke Gereformeerde Kerk wordt beschreven in *Van lokaal tot kerk* (Uitgave in eigen beheer, Zwolle 1990).

Niet meer dan een stampe off twe ...

V.T. van Vilsteren

afb. 1: Een middeleeuwse brouwerij in vol bedrijf (1462). Afbeelding uit het 'Decretum Dominorum' van Kampen. (Foto: Fotostudio Woning, Kampen)

In de middeleeuwen was bier de volksdrank bij uitstek. Vóórdat in het begin van de veertiende eeuw de hop geïntroduceerd werd, kruidde men het bier met gruit, een mengsel van verschillende kruiden. Via de distributie en verkoop van gruit werd tevens een soort belasting op het bier geheven. Over de produktie en verkoop van gruit in het middeleeuwse steden Zwolle, Deventer en Kampen handelt de navolgende bijdrage.

Hoe en waar het bier werd uitgevonden is niet geheel duidelijk. Al ver vóór onze jaartelling werd in het rijk van de Egyptische farao's bier gebrouwen. Bij opgravingen gevonden modellen van brouwerijen geven daarover informatie. Hoewel duidelijk is dat de kennis van het brouwen door de Romeinen is overgenomen, waren zij toch geen echte liefhebbers. Wijn had bij hen veruit de voorkeur. Dat gold niet voor de Germanen. De Romeinse geschiedschrijver Tacitus zegt hierover: "Zij hebben een soort drank uit gerst of een andere graansoort gebrouwen tot iets, dat op wijn lijkt." 1) Waarschijnlijk werd bier toen per huis-

houden gebrouwen in relatief kleine hoeveelheden.

Een aanzet tot grotere produktie vindt pas in de Karolingische tijd (achtste-negende eeuw) plaats onder invloed van de kloosters. Zo laat de plattegrond van het bekende kloostercomplex St. Gallen in Zwitserland uit het begin van de negende eeuw al twee brouwerijen zien. In deze religieuze gemeenschappen werd de brouwtechniek sterk verbeterd. Daardoor werd voor het bier de weg bereid om ook buiten de kloosters aan populariteit te winnen.

Het gruitrecht

De landsheren hadden een scherp oog voor deze ontwikkelingen en zagen tegelijk het financiële belang ervan. Teneinde greep te krijgen op de produktie werd het recht om één der grondstoffen, de gruit, te bereiden en te verkopen tot een landsheerlijk monopolie verheven. Zo zien we voor het eerst in 999 dat keizer Otto III de gruit te Bommel aan de St. Martinuskerk te Utrecht schenkt. Door middel van de verkoop van gruit werd zo een belasting geheven op het brouwen van bier (gruit is dus zowel de benaming voor het mengsel van kruiden als voor het recht om dit te mogen bereiden en verkopen).

Aanvankelijk had de gruit weinig relatie met de steden, omdat er nog nauwelijks stedelijke agglomeraties waren. We vernemen later, in de veertiende en vijftiende eeuw, dan ook over een (toen rudimentaire) gruit in dorpjes als Vriezenkoop en Schonendorp in het graafschap Holland, in Yde en Ruinen in Drenthe en over de gruit in Stellingwerf (Friesland). 2)

De opkomst van steden met een belangrijke groep consumenten leidde er toe dat ook daar het gruitrecht verleend werd. Te Kampen komen we voor het eerst de gruit tegen in 1313, in Zwolle in 1328 en in Deventer in 1339. 3) In het algemeen geven de eerste vermeldingen van een gruit het moment weer waarop de landsheer (in dit geval de bisschop van Utrecht) als eigenaar voor het eerst het recht met de inkomsten ervan verpacht, veelal aan een stad. Het was dus niet het begin van de gruit ter plekke. Die bestond al lang daarvoor.

De financiële problemen van de diverse landsheren hebben er vaak toe geleid dat de pacht niet ingelost kon worden en verlengd werd. Waarschijnlijk is het in Zwolle ook zo gegaan. Uit 1341 is een oorkonde bekend, waaruit blijkt dat de schepenen van Zwolle aan de bisschop geld hebben betaald, onder meer voor de gruit. 4) In 1404 geeft Frederik van Blankenheim aan de stad de gruit in erfpacht. 5) De oorkonde daarvan vermeldt enige interessante bijzonderheden. De bisschop beklaagt zich over het "hopenbyer, dat men gemeenlike dryncket in onsen lande, daer onse gruyten (...) seer mede afgegaen, ende verniyelt syn". De inkomsten waren dus sterk achteruit gegaan door het steeds populairder wordende hopenbier. Dit was de reden dat "onse Stat van Zwolle, sittende (...) in die Gruyt voer hondert pont syaers (...) nyet meer van gegeven en hebben" want "die Gruyt te Zwolle (...) die voirs(chreven) pacht nyet doen en mach". Al eerder had de stad van een voorganger van Frederik van Blankenheim het recht verworven op "den Assijs (=accijns) van Hoppenbier dat sy in oerre Stat brouwen, als dien tot oerre Stat behoeff te hebben". 6)

Het kruiden van bier met hop in plaats van gruit is in de Noordelijke Nederlanden omstreeks 1320 begonnen 7), waarschijnlijk als imitatie van het smaakvolle, maar door zware importheffingen dure Hamburgse bier dat toen al langer met hop bereid werd. Al spoedig werd gruit als grondstof verdrongen, zij het dat zeker tot het begin van de vijftiende eeuw ook nog gruitbier geproduceerd werd. De accijns op het brouwen van hopenbier compenseerde voor de overheid het verlies aan inkomsten van de gruitver-

koop.

Door de geleidelijke overgang van een monopolie op de verkoop van een grondstof naar een accijns op het brouwen vervaagde ook het begrip gruit. In vooral vijftiende-eeuwse bronnen staat de accijns op het brouwen vaak aangegeven onder gruyt. Zelfs komt men soms de term 'hoppengruyt' tegen 8), waarmee duidelijk wordt dat de middeleeuwer toen niet meer op de hoogte was van de oorsprong van de gruit.

De gruitstof

Over de samenstelling van de gruitstof worden we ingelicht door een Zwols voorschrift uit 1398 aangaande de overdracht van roerende stadseigendommen van de oude op de nieuwe schepenen 9): "Item soe soelen dan die olde scepen den nyen over leveren xxxii (32) mod crudes ende c (100) pond hersen ende c (100) paer zwaer crudes ende niet min". Van de twaalf schepenen, die voor één jaar werden gekozen, waren er twee verantwoordelijk voor het wel en wee van de gruit. Zij werden daarom gruitmeesters genoemd. De oude aftredende gruitmeesters leverden aan het begin van het politieke jaar de voorraden over aan de nieuw benoemde gruitmeesters. De afrekeningen van de gruitmeesters staan opgetekend in de Zwolse maandrekeningen, die vanaf 1399 bewaard zijn gebleven. 10) Behalve de overdrachten van de aanwezige voorraden vinden we er de aankoop verantwoord van de grondstoffen ter bereiding van de gruit. Steeds gaat het daarbij om de drie genoemde ingrediënten: cruyt, zwaer cruyt en hers. Met cruyt wordt, zo blijkt uit de maandrekeningen van 1407 en 1411 "gaghelkruyt" bedoeld. Voor de betekenis van zwaer cruyt moeten we te rade bij de Cameraarsrekeningen van Deventer. 11) Daar staat in 1347 ook een dergelijke uitgave verantwoord, maar dan in het latijn: "duris specibus dictis serpentien et bekeler" (dus: zwaer cruyt geheten serpentien en bekeler). Met serpentien wordt waarschijnlijk slangekruid bedoeld, waarmee echter nog weer verschillende plantensoorten aangeduid kunnen zijn geweest. Bekeler, in andere bronnen ook wel aangeduid als bekelteer, is taalkundig te herleiden tot 'bacae lauri', de vruchten van de laurier. 12) Het derde ingrediënt is

hers, waarmee gewoon hars bedoeld wordt. Deze vaste combinatie van grondstoffen vormde ook in Deventer het recept van de gruit. In oudere rekeningen staan ze daar steeds opgesomd in het latijn: *mirtus, durae species respectievelijk resina*; in de jongere was dat in de volkstaal, net als in Zwolle.

Het gagekruid werd te Zwolle iedere keer aangekocht in mudden (van ca. 120 l.). De hars werd bij de overdracht uitgedrukt in een aantal ponden. Vreemd genoeg staat geen enkele maal een post voor aankoop van hars verantwoord. Toch was er geen gebrek aan; de Zwolse rekening van 1403 vermeldt bij de overdracht: "die herse die gij ons overleverden ende dier is noch ghenoech". Het zwaer cruyt tenslotte werd aangeleverd in paren: bijv. in 1401 "xl (40) paar zwaer crudes ende dair ontbreket an lx (60) paar". Mogelijk heeft dit te maken met een evenredige verdeling van de twee ingrediënten serpentien en bekeler. Hoewel de verordening van 1398 de oude schepenen verplichtte tot overdracht van minimaal 100 paar zwaer cruyt, staat voor het jaar 1399 geen 100 paar verantwoord maar 100 pond. Indien dit geen verschrijving is, mag daaruit worden afgeleid dat 1 paar zwaers crudes overeenkwam met 1 pond.

In het gruihuis

Wat gebeurde er nu precies in het gruihuis? Gegevens daarover moeten moeizaam bijeen gesprokkeld worden uit verschillende rekeningen. Zowel de afrekeningen van Zwolle als die van Deventer hebben op dit gebied het nodige te bieden.

In Deventer is in 1340 sprake van een "domus fermenti" (gruihuis), maar ook krijgt dan een zekere Swollemann betaald "de opere facto ad domum dictam stamp-huis", voor werk dat hij heeft verricht aan het huis dat stamphuis heet. De indruk bestaat dat het stamphuis een apart onderdeel is van het gruihuis, zo genoemd naar een daar aanwezig stampwerktuig. In datzelfde jaar werd onder meer een paar laarzen gekocht voor een in dat stamphuis werkzame knecht die de gage (*mirtum*) moest stampen. Aldus fijngemaakt kon de gage samen met de andere ingrediënten tot gruit worden bereid. De gruit werd, zo blijkt uit de rekeningen

van 1347 en 1348 afgeleverd in zogenaamde stampen. Een dergelijke eenheid van bereide (gestampte) gruit was ook in Zwolle niet onbekend. Daar wordt bij de overdracht in 1405 van het zwaer cruyt gezegd "en is niet meer dan een stampe off twe want wy des nyet veyle en vonden"; men vond dus nergens nog zwaer cruyt te koop. Deze passage duidt er op dat mogelijk niet alleen het gagekruid gestampt werd, maar ook het zwaer cruyt. Dit wordt des te waarschijnlijker als we in 1411 lezen hoe de oude schepenen van Zwolle bij de overdracht verklaren: "Item so levere wij u over zwaer cruyt, ghestoten ende onghestoten als 't up den boene (zolder) licht".

Het was heel gewoon dat in het gruihuis een aantal vaten en een ketel aanwezig waren. Zo verpacht bijvoorbeeld in 1324 de graaf van Holland zijn gruit, zijn gruihuis en de bijbehorende vaten voor drie jaar aan de stad Dordrecht en zien we dat hij in 1344 een post laat boeken voor uitgaven ten behoeve van het "gruihuus tot Outdorp", waarbij onder andere een "gruutketel" wordt vermeld. 13) Ook in Zwolle had de gruter een vat en een ketel ter beschikking. Althans de gruitmeesters geven in 1401 een bedrag van 16 plak uit "voir een vat daer men die grute inne sett" en een bedrag van 12 plak "voir oeren ketel daer men die grute mede sett". Men had vat en ketel dus nodig om bij aflevering de juiste hoeveelheden gruit te kunnen vaststellen (setten). De situatie in Kampen was in dit opzicht geheel vergelijkbaar met die van Zwolle. In 1440 wordt daar voor de laatste maal de gruit (voor een zeer gering bedrag) verpacht aan ene Egbert Krefft, waarbij de bepaling is opgenomen "ende hem en is ketel noch stamte geleent". 14)

De gruter

In het hele gebeuren rond de produktie en verkoop van gruit vonden diverse personen een baan. Allereerst de gruter. Deze had feitelijk de leiding over het gruihuis en was oorspronkelijk waarschijnlijk in loondienst bij de eigenaar van de gruit. Toen in de veertiende eeuw de diverse landsheren hun gruit gingen verpachten (vooral aan de steden) werd gewoonlijk door de pachter een nieuwe gruter aangesteld. Soms werd met hem

een soort pachtovereenkomst afgesloten, soms was hij gewoon in loondienst. Zo kreeg Deventer in 1339 de gruit in pacht van de bisschop van Utrecht en betaalde de stad 24 pond aan Rudolf de gruter voor zijn loon: "Rodolpho fermentario pro pretio suo". Het jaar daarop was ene Johannus als gruter aangesteld. Zijn knecht kreeg voor het werk in het gruthuis maar de helft van wat hij zelf verdiende.

In Zwolle waren in ieder geval sedert 1399 de gruytmeesters verantwoordelijk voor de gang van zaken. Maar ook deze hadden iemand in dienst. Zo betaalden zij in 1399 "In 't eerst den gruytster van drie maenden elke maent 1½ guld. maket 4½ guld." In de bronnen tussen 1382 en 1385 komt een zekere Alfer die Gruter voor als schepen van Zwolle. 15) Ook van elders is bekend dat het 'ambt' de gruter geen windeieren heeft gelegd, financieel noch maatschappelijk. Zo komt ook de man die tussen 1318 en 1324 de gruit van Kampen in pacht had, Boldewin Scelewerd, in andere bronnen voor als schulte. 16)

De gruter had het waarschijnlijk niet altijd even druk. Uit de maandrekeningen van Zwolle valt op te maken dat er vooral tussen februari en april en in december extra veel gruit verkocht werd (afb. 2). Het lijkt er op dat juist in die maanden meer bier, althans meer gruitbier gebrouwen werd. Het is heel goed mogelijk dat dit te maken heeft met het gistingsproces van het bier. In de middeleeuwen was het gebruikelijk om bovengistend te brouwen. Het ondergistend brouwen, zoals nu veelal gebeurt, was alleen mogelijk bij lagere temperaturen (tussen 5 en 10 C), dus in de winter. Bier van ondergisting is langer houdbaar.

De stille perioden in het gruitbedrijf vormden voor de schepenen van Kampen waarschijnlijk ook de aanleiding om bij de verpachting van de gruit in 1331 aan Herman Herinc en zijn vrouw Ghesse te bepalen dat "si nocere Hermannus fatetur tunc potest navigare et uxor sua faciet omnia que Hermannus facere promisit" 17): als Herman te kennen geeft dat hij wil varen (gezien zijn naam waarschijnlijk: vissen) mag hij dat doen en dan zal zijn vrouw alles doen wat Herman heeft beloofd te zullen doen.

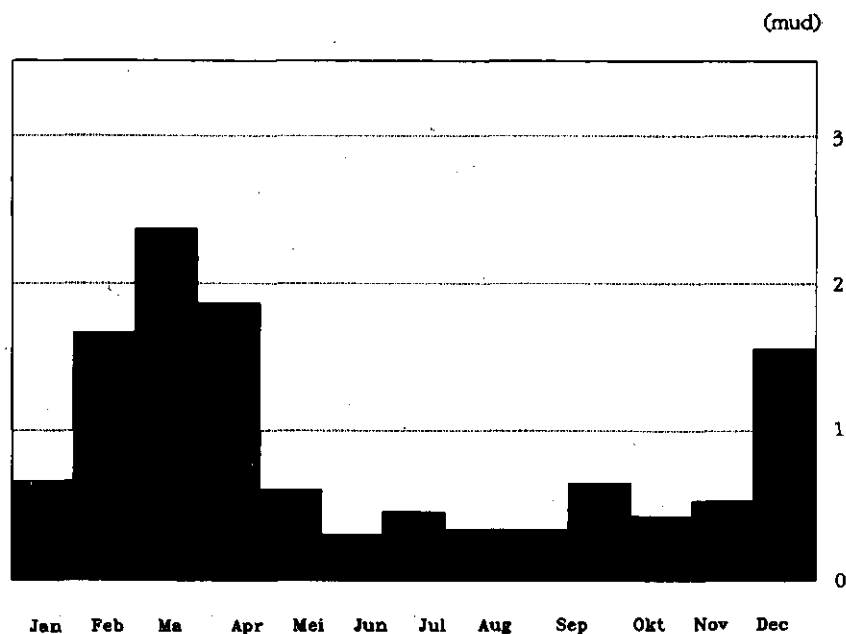
Een gruthuis in Zwolle?

Het feit dat Herman Herinc tussendoor nog wel eens kon gaan varen is een aanwijzing dat het gruitbedrijf in Kampen geen grootse allure had. En dat juist in een tijd waarin de gruit weliswaar in toenemende mate hinder ondervond van de hop, maar toch nog maar net over zijn hoogtepunt heen was. Men kan zich dan ook afvragen of Kampen een permanent daartoe ingericht gruthuis had, zoals dat bijvoorbeeld te Utrecht en Dordrecht bestond. Deze twijfel wordt versterkt als we lezen "Int jaer ons heren mcccclix huerden wy toen gruythuze Peter Oden zoens huys mit hove ende mit werve". 18) Er werd dus een particulier pand 'ten gruit-huize' ingericht.

De stad Deventer had wel degelijk een echt gruthuis. In de Cameraarsrekeningen wordt er herhaaldelijk melding van gemaakt. Het was gelegen aan de Polstraat naast het Wanthuis (de lakenhal) en vlakbij het Stadhuis. 19) Er zijn aanwijzingen dat in het gruthuis van Deventer niet alleen gruit gestampt en verkocht werd, maar dat er sedert 1340 in ieder geval 9 jaar lang ook 'wort' (een halffabrikaat van bier) bereid en verkocht werd. 20)

Aanwijzingen om te veronderstellen dat

afb. 2: Gemiddelde verkoop van gruit te Zwolle in de periode 1399-1407.
(Bron: Maandrekeningen Zwolle 1399-1407)

dit ook in Zwolle het geval was, ontbreken tot dusverre. Sterker nog, in de veertiende en vijftiende eeuwse bronnen wordt zelfs niet gesproken over een gruit-huis. De enige in dit verband relevante opmerking is uit 1401 "van Hessels kamer daer dat cruut lach." Men kan zich moeilijk voorstellen dat het gruitbedrijf met zijn stampwerktuig, zijn ketels, vaten en voorraden in een achterkamertje werd uitgeoefend. Mogelijk was de Zwolse situatie vergelijkbaar met die zoals voor Kampen beschreven werd. Vreemd genoeg is er wel in 1520 sprake van "Mr. Johans gruten" en "de gruuthus". 21) Met Mr. Johan wordt Johan van der Mynnesten (junior) bedoeld, die een huis bezat op de hoek van de Vispoortenplas en het Meerminneplein. 22) Misschien moet deze vermelding in verband worden gebracht met de burens van Mr. Johan, de monniken van Sibculo die in Zwolle een rosmolen exploiteerden. In dat geval moet gruuthus wellicht verstaan worden als grutterij waar boekweitgruten en gort gemalen werden. In 1520 was het tijdperk van de gruit al honderd jaar voorbij. De Zwolse maandrekeningen vermelden na 1411 geen inkomsten meer van de gruit-verkoop. De hop had definitief gewonnen en dat niet alleen in Zwolle. Zo zien we dat in Utrecht het gruihuis kort voor

1412 werd afgebroken. 23) En het Deventer stadsbestuur betaalde in 1437 aan "Aernt Johans soen ende Gheert toe Epseloe die dat olde Gruythuys (...) nederbreken, den steen schoonmaken ende vlegen, des dages 4d. maken 3 gl."

Tot slot

Met een snelle gang door de literatuur en enkele gepubliceerde bronnen blijkt toch het nodige licht te kunnen worden geworpen op een nog niet goed bekend aspect van de Zwolse samenleving in de middeleeuwen.

Deze exercitie is ondernomen als onderdeel van een project, dat in 1993 moet leiden tot een tentoonstelling en een boek over 'Bier in de middeleeuwen'. De gruit vormt daar maar een onderdeel van. Het project beperkt zich geografisch niet tot één of enkele steden, maar poogt een overzicht te geven over de ontwikkeling in heel Nederland.

In de Zwolse archieven is ongetwijfeld nog veel meer informatie te vinden over gruit, bier(soorten), brouwers en hun gilden, accijnzen enzovoort. Graag wil ik Zwollenaren die geïnteresseerd zijn in dit boeiende onderwerp aansporen zoveel mogelijk gegevens boven water te halen, opdat ook Zwolle een waardige plaats in het project kan krijgen.

Noten:

1. Z. Kolks, *Kunst om bier*. Enschede (1985), 9.
2. Th.E. Jensma, 'Bronnen tot de geschiedenis van het recht van de gruit in het graafschap Holland, het bisdom Utrecht en het hertogdom Gelre'. *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht XII* (1960), resp. 171, 193 en 192.
3. S. Muller Fzn., *Regesten van het archief van de bisschoppen van Utrecht*. Utrecht (1917), I nr. 330, resp. S. Muller Fzn., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht (1325-1336)*. Utrecht (1889), I nrs. 216 en 743.
4. P.J. Blok e.a., *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*. Groningen (1896), I nr. 365.
5. B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der Stad Zwolle*. Zwolle (1767), 272.
6. Idem
7. G. Doorman, *De middeleeuwse brouwerij en de gruit 's Gravenhage* (1955), Bijlage I, 1321 e.v.
8. Zo bijvoorbeeld in Nijmegen eind veertiende en begin vijftiende eeuw. Zie: Jensma (als noot 2), 197-198.
9. A. Teltng, *Stadboeken van Zwolle*. Zwolle (1897) (=Overijsselsche Stad-, Dijk en Markeregten 1e deel 12de stuk), 88 en 227.
10. (S. Elte en) F.C. Berkenvelder, *Maandrekeningen van Zwolle 1399-1435*. Zwolle (1970-1989). Zwolse gegevens welke in het vervolg van de tekst zonder bronvermelding genoemd worden, stammen uit één der voornoemde delen.
11. J.I. van Doorninck e.a., *De Cameraarsrekeningen van Deventer 1337-1393*. Deventer (1888-1914). Voortgezet als: G.M. de Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer 1394-1440*. Deventer (1968-1984). Deventer gegevens welke in het vervolg van de tekst zonder bronvermelding genoemd worden, stammen uit één der voornoemde delen.
12. Drs. J. Buurman (R.O.B., Amersfoort) was zo vriendelijk mij hierop attent te maken.
13. Doorman (als noot 6), Bijlage I, 1323-24 resp. 1344.
14. J. Nanninga Uitterdijk, Een en ander over de gruit te Kampen. *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 13 (1883), 45-46.
15. F.C. Berkenvelder, *Zwolse regesten I 1350-1399*. Zwolle (1980), nrs. 192, 220 en 233.
16. Nanninga Uitterdijk (als noot 12), p. 37.
17. Idem, 40.
18. Idem, 41-42.
19. A.C.F. Koch, *In en om het Stadhuis van Deventer*. In: A.C.F. Koch (red.), *In en om het Deventer Stadhuis*. Deventer (1982), vooral p. 34-36.
20. Doorman (als noot 6), 35-36.
21. J.I. van Doorninck, *Tijdsrekenkundig register op het Oud Provinciaal Archief van Overijssel deel V*. Zwolle (1872), 469.
22. F.C. Berkenvelder, 'Wie waren Van Beek's burens? Enkele laat-middeleeuwse huizen met een geestelijke bestemming bij de Kleine A te Zwolle.' In: V.T. van Vilsteren en D.J. de Vries (red.), *Van Beek en Land en Mensenband, feestbundel voor R. van Beek bij zijn zeventigste verjaardag*. Utrecht (1985), vooral p. 125-128.
23. Doorman (als noot 6), Bijlage I, 1326.

Jongere bouwkunst in Zwolle, 1850-1940 (deel 2)

Jan Willem van Beusekom

In een vorig nummer van het Zwols Historisch Tijdschrift (1990, nr.4) is het eerste artikel geplaatst in een serie over de stedenbouwkundige ontwikkeling die de stad Zwolle heeft doorgemaakt, met name in de periode 1850 - 1940.

Als tweede van de drie artikelen over gebouwen uit die periode zal in dit nummer de binnenstad worden behandeld.

De Zwolse binnenstad

In de van oorsprong middeleeuwse binnenstad van Zwolle zijn veel panden gebouwd of verbouwd in de periode 1850 - 1940.

Er valt onderscheid te maken in geheel nieuwe gebouwen en verbouwingen waarbij alleen een deel van het gebouw, zoals bijvoorbeeld de gevel of de winkelpui vernieuwd is. In dit artikel zullen een aantal interessante gebouwen uit de periode 1850 - 1940 besproken worden.

Het voormalige Gerechtsgebouw aan de Blijmarkt

Het Gerechtsgebouw van Zwolle is een zeer goed voorbeeld van een gebouw in neo-classicistische stijl. Het werd gebouwd in 1841 naar ontwerp van E.L. de Coninck. De gevels vertonen een strenge symmetrie, die oorspronkelijk ook in de plattegrond tot uitdrukking kwam. Aan voor- en achterzijde van het gebouw ondersteunen monumentale colonnades de vooruitspringende frontons.

Blijmarkt 23

Oorspronkelijk was in dit pand de Spaarbank van de Vereniging tot Nut van het Algemeen gevestigd. Het werd in 1889 ontworpen door de architecten W. en F.C. Koch in neo-renaïssancestijl. Vooral de monumentale ingangspartij en trapgevel vallen op.

Het voormalige Provinciehuis, Diezerstraat 80

Dit gebouw bestaat uit twee delen, waarin thans de centrale bibliotheek gevestigd is. Het linkerdeel is het oudst en dateert uit 1874. De gevel vertoont een neo-clas-

Fontein op het Van Nahuysplein.

sicistische indeling met een strenge symmetrie. De onderste bouwlaag, het basement, is ondergeschikt gemaakt aan de twee belangrijke verdiepingen. Het middengedeelte van de gevel springt iets naar voren en heeft een verticale collonadestructuur. In het dakvlak is dit gedeelte door een driehoekig fronton geaccentueerd.

Rechts van dit gebouw is de Statenzaal die gebouwd is in 1898 naar ontwerp van rijksbouwmeester J. van Lokhorst in neogotische stijl. Deze bouwstijl is veel toegepast bij de bouw van katholieke kerken en bij postkantoren. Kenmerk van deze stijl is de verticale accentuering door de smalle en hoge vensters, aan de bovenzijde voorzien van gotische spitsbogen. In dit gebouw bevindt zich nog steeds de voormalige vergaderzaal van de Provinciale Staten van Overijssel. Het interieur van deze zaal is eveneens in neogotische stijl uitgevoerd. Aan de muur bevinden zich zeven grote wandschilderingen van Van der Laars naar een ontwerp van Sturm. In de vier hoeken van de zaal staan schouwen met symbolische voorstellingen. Het opvallendst element wordt echter gevormd door de glas-in-lood vensters waarin de wapens van de drie IJsselsteden en van alle Overijsselse gemeenten in de drie kwartieren waarin Overijsselse platteland was verdeeld zijn weergegeven.

De vensters zijn vervaardigd in de ateliers van Nicolas in Roermond, naar ontwerp van De Quack.

Voormalig gemeentehuis van Zwollerkerspel, Terpelkwijkpark 18

Deze villa in neo-rennaissance stijl werd in 1884 gebouwd in opdracht van A.J.P. Trip naar een ontwerp van de Zwolse architect S.J.H. Trooster. Deze stijl wordt gekenmerkt door het teruggrijpen op elementen uit de renaissance, zoals trapgevels en sierornamenten. Opvallend onderdeel van deze villa is de op de hoek geplaatste toren waarvan de derde laag open is. Aan de andere zijde bevindt zich een grote veranda. Aan het Terpelkwijkpark 4 staat het voormalige bijbehorende koetshuis.

Fontein op het van Nahuysplein

Deze witte monumentale fontein werd in 1892 aangeboden aan burgemeester

W.C.T. van Nahuys ter gelegenheid van diens ambtsjubileum. Op het eerste gezicht lijkt de fontein vervaardigd uit een gepleisterde steensoort doch bij aanraking blijkt het gebruikte materiaal zink. Dit materiaal werd veel gebruikt voor sierornamenten, zoals bijvoorbeeld grafmonumenten. De bouwstijl waarbij als het ware tal van voorbeelden aan elkaar werden gekoppeld heet eclecticisme.

Het gebouw Flevo aan de Menno van Coehoornsingel

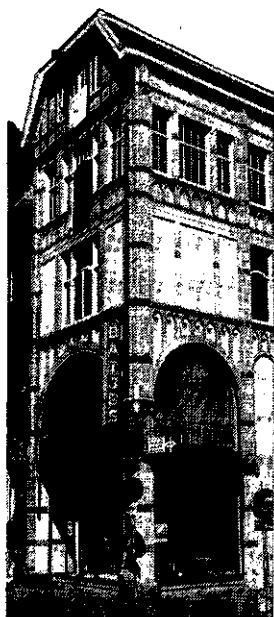
Eén van de grootste gebouwen uit de vorige eeuw is de voormalige ambachtsschool, ontworpen in 1897 door de directeur van Gemeentewerken J.L. van Essen. In 1933 was het gebouw voor de school te klein geworden. Het werd vervolgens in gebruik genomen door de dienst IJsselmeerpolders die het de naam 'Flevo' gaven. Sinds 1973 is de dienst Gemeentewerken in het pand gehuisvest.

Voormalige Sint Jozefkerk, Nieuwstraat 41

Deze kerk werd in 1848 gebouwd in de zogenaamde Waterstaatsstijl. Deze bouwstijl werd vooral toegepast bij overheidsgebouwen die ontworpen werden door het Ministerie van Waterstaat, zoals gerechtsgebouwen, stations en kerken. Sinds 1924 was aan de bouw van kerken koninklijke goedkeuring gebonden. Dit leidde tot zogenaamde Waterstaatskerken die van 1825 tot 1875 in het hele land met rijkssteun gebouwd werden. Het enig voorbeeld in Zwolle is de Sint Jozefkerk, gebouwd naar ontwerp van Th. Molkenboer.

Voormalige Ambtswoning van de Commissaris der Koningin

Hoewel de keuze van gebouwen voor deze artikelen bepaald werd door het criterium dat het pand nog aanwezig moet zijn, wordt hier één uitzondering gemaakt; enerzijds omdat het een zeer bekend gebouw betreft, anderzijds omdat de sloop ervan zo schrijnend was. Het betreft de vroegere ambtswoning van de Commissaris der Koningin, gelegen op het vroegere bastion. Het werd in 1889 ontworpen door rijksbouwmeester J. van Lokhorst, die ook de uitbreiding van het Provinciehuis had ontworpen. Hoewel minder sprekend werd ook hier de neo-

Oude Vismarkt 9

gotische bouwstijl toegepast. Vooral de grote glas-in-lood vensters boven de relatief kleine ingangspartij waren opvallend.

Synagoge, Samuël Hirschstraat 8

In 1899 werd deze synagoge gebouwd naar ontwerp van de Zwolse architect F.C. Koch in eclectische stijl. Links voor het gebouw is de woning van de rabbijn. Het gebouw is onlangs geheel gerestaureerd waarbij tevens het interieur weer in oorspronkelijke staat is hersteld. Het gebouw doet thans weer dienst als synagoge, en wordt daarnaast voor diverse culturele doeleinden gebruikt. Zie hiervoor ook *Zwols Historisch Tijdschrift*, 7e jaargang (1990) nr. 3, 94-102.

Postkantoor aan de Nieuwe Markt

Postkantoren hebben in ons land een geheel eigen stijl, de zogenaamde postkantorengotiek, een afgeleide van de neogotiek.

Het Zwolse postkantoor werd in 1910 gebouwd naar ontwerp van rijksbouwmeester C.H. Peters. Aanvankelijk bestond het alleen uit het rechtergedeelte, na de oorlog werd het uitgebreid en werd de ingang verplaatst naar het nieuwe linker-gedeelte, dat geheel in dezelfde stijl werd opgetrokken.

Grote Markt 18a

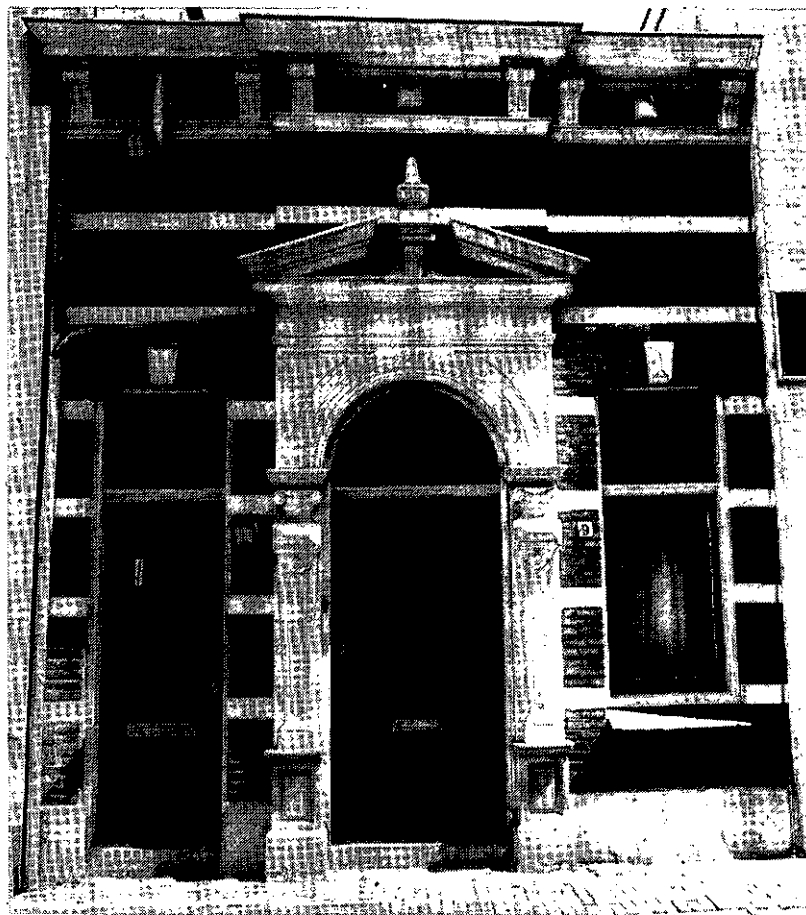
Tijdens de restauratie van de Grote Kerk werd in 1889 een catechisatielokaal toegevoegd dat ontworpen was door de architect F.C. Koch in neo-gotische stijl. Hoewel het een relatief klein gebouw betreft, is het vooral door de in het oog springende situatie een duidelijk voorbeeld van deze bouwstijl.

Melkmarkt 1-5

Dit sobere gebouw dateert uit 1927 en werd ontworpen door de architect G.L. van Straalen voor de Gelderse Kredietvereniging in een aan de Amsterdamse School verwante stijl.

Oude Vismarkt 9

Een opvallend winkelpand, mede door de ligging, is de in 1907 gebouwde winkel en werkplaats van de meubelfirma F.J. Schoenmaker. Het werd ontworpen door de zwolse architect M. Meyerink. Vooral door de grote hoogte, het afwisselend

gebruik van witte en blauwe steen en de halfronde vensters is het een bijzonder pand.

Korte Kamperstr. 9

Korte Kamperstraat 9

Een kleine gevel met een neo-rennaissance ingangspartij is in 1886 ontworpen door de architecten W. en F.C. Koch. Deze ingang vertoont veel gelijkenis met de ingang van de voormalige bank aan de Blijmarkt 23 van dezelfde architect.

Oude Vismarkt 13

Dit pand met trapgevel lijkt op het eerste gezicht veel ouder dan het is. Het is gebouwd in 1908 door de architect G.G. Post als 'Frysk Slachthús'. Deze bouwstijl, die teruggrijpt op de hollands renaissance noemen we neo-rennaissance. Kenmerken hiervan zijn trapgevels en kruiskozijnen. Ook de onderpui is in dit geval

geïnspireerd door de 16e en 17e eeuwse grachtenpanden.

Eekwal 12

Deze statige villa in traditionalistische stijl werd gebouwd in 1912. Hoewel classicistische elementen zoals symmetrie, fronton en pilasterorde aanwezig zijn, is de loggia op de verdieping een vreemd element in deze bouwstijl.

Eekwal 7

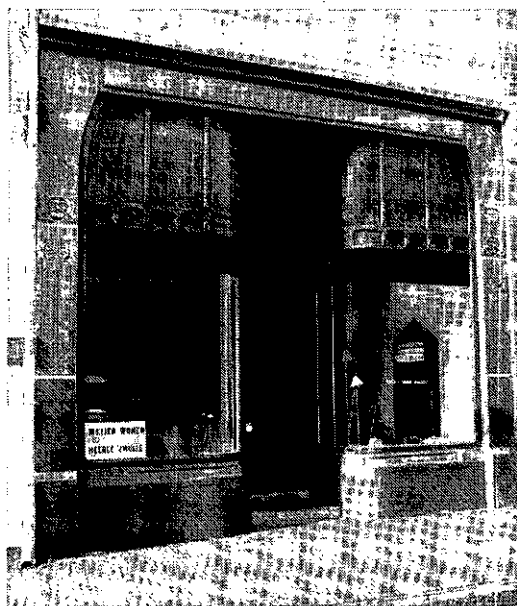
Het door de architect G.G. Post in 1902 ontworpen woonhuis heeft aardige gedetailleerde vensterpartijen. Opvallend element is het op de hoek geplaatste houten torentje op de verdieping.

Potgieterstingel 1a

Van dit pand dateert de neo-classicistische erker uit 1875. Oorspronkelijk was het een op de stadswal gelegen tuinhuis van een huis aan de Blijmarkt. In 1892 werd het met het neo-rennaissance gedeelte tot een woning uitgebreid. Het geheel is aldus geworden tot een aardige samenvloeiing van twee bouwstijlen.

Potgieterstingel 5-7

Verscholen in het groen staat een groot eclectisch pand, gebouwd in 1883 met aardige portiek.

Winkelpuien

Hoewel in Zwolle een aantal gave winkelpuien bewaard zijn gebleven, is toch veel in laatste decenia vervangen door moderne ingangspartijen. Het loont echter de moeite met het hoofd in de nek de blik wat hoger te richten. Boven de vernieuwde puien zijn vaak nog de fraaie oorspronkelijke gevels te bewonderen. Hieronder volgen een aantal voorbeelden.

Diezerstraat 16

Zeer rijke neo-rennaissancegevel boven gemoderniseerde pui.

Diezerstraat 20

Dit pand vertoont boven de vernieuwde onderpui een opvallende gevel waarin zich boven een gebogen eerste verdieping een balkon bevindt. Het geheel heeft een traditionalistische bouwstijl die is ontworpen door de architect H.J. Voogden in 1910.

Diezerstraat 35

Eenvoudig winkelpand met gemoderniseerde pui. Hierboven is een aardige vakwerkgevel met een uitkragend dak bewaard gebleven. Deze bouwstijl wordt wel aangeduid met chaletstijl.

Lutkestraat 46

Deze volledig ongewijzigde gevel uit 1908, ontworpen door de architect G.G. Post, geeft een goed voorbeeld van de architectuur die in het begin van deze eeuw veel werd toegepast werd voor winkel-woonhuizen en bedrijfjes in de steden. Enigzins ten onrechte wordt deze bouwstijl vaak Jugendstil of Art Nouveau genoemd.

Lutkestraat 54

Helaas is van dit pand de winkelpui niet meer bewaard gebleven. De verdiepingen daarboven vertonen echter nog een fraaie gevel uit het begin van deze eeuw met een grote houten erker.

Sassenstraat 16

Een onopvallende pui die bij nadere beschouwing bijzonder gaaf bewaard is. In 1908 werd deze winkelpui ontworpen door de architect G.G. Post. Opvallend zijn de gebogen ruiten, de fraaie deur en de glas-in-lood bovenlichten (is licht dat

van bovenaf door de zoldering binnenvalt). In de hardstenen kolommen komen eenvoudige decoraties in reliëf voor.

Diezerstraat 58

Het grote pand in renaissancestijl uit 1666, is aan het eind van de vorige eeuw voorzien van een pui in neo-renaissance stijl. Ondanks de recente modernisering is het geheel goed bewaard gebleven.

Diezerstraat 93

Eén van de fraaiste Jugendstil winkelpuien is die van de Bloemenzaak 'Flora', gebouwd naar ontwerp van de architecten De Herder en Hellendoorn in 1904. Behalve de symmetrische pui met grote winkelruiten, geflankeerd door twee vrijwel identieke deuren, is ook het interieur zeer goed bewaard en gerestaureerd.

Sassenstraat 21

Achter de de eclectische gevel uit het laatste kwart van de vorige eeuw gaat een fraai winkelinterieur schuil. In dit pand werd de schilder Gerard Terborch geboren.

Sassenstraat 56

Zeer rijk gedetailleerde neo-renaissance gevel uit het eind van de vorige eeuw.

Kamperstraat 31

Een rijk gedetailleerde symmetrische winkelpui ontworpen door de architect M. Meijerink in 1904. Met name de ronde ramen in de deuren en daarboven vallen op, en ook de opgemetselde dakkapel.

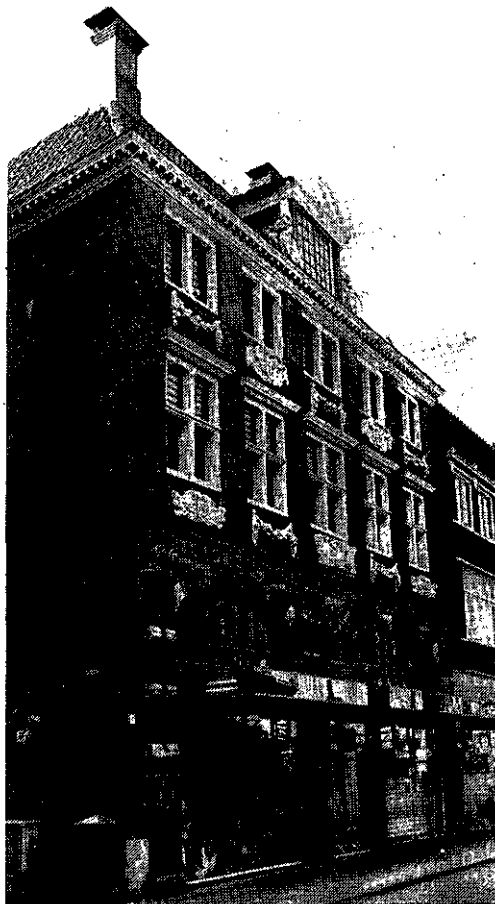
Korte Luttekestraat 2

Onopvallend geveltje dat aardige neo-renaissance elementen vertoont. Het werd ontworpen in 1875 door de architect S.J.H. Trooster voor een slagerij.

Luttekestraat 16

Rijk gedetailleerd pand met een groten-deels bewaard gebleven winkelpui uit het begin van deze eeuw.

Tot slot van dit artikel zij vermeld dat bovenstaande gegevens gebaseerd zijn op veldwerk dat enige jaren geleden werd uitgevoerd. Vooral omdat veel van deze panden nog niet beschermd zijn, kan nog steeds het economisch belang hoger ge-

plaatst worden dan dat van het stads-schoon. Gelukkig is de gemeente Zwolle al enige jaren bezig met een gemeentelijke monumentenlijst, waarop vooral veel panden uit de periode van de jongere bouwkunst geplaatst zijn.

Voor degenen die de genoemde panden niet makkelijk weten te vinden kan als leidraad dienen de 'Wandel- fietstocht Jonge Bouwkunst in Zwolle' uitgegeven in september 1990 ter gelegenheid van de Open Monumentendag en nog steeds verkrijgbaar bij de VVV, de gemeentewinkel in de Diezerstraat en het bureau Monumentenzorg in het Flevogebouw aan de Menno Van Coehoornsingel.

In het volgende artikel zullen gebouwen buiten de singels van Zwolle besproken worden. In het laatste artikel zal het buitengebied, de voormalige gemeente Zwollerkerspel behandeld worden.

Musiekhistorische kanttekeningen

Het artikel 'Twee opmerkingen naar aanleiding van de tentoonstelling met werken van Derk Jan van der Laan' in Zwols Historisch Tijdschrift, 1990 nr. 4, van de historicus J.C. Streng geeft mij aanleiding tot het maken van de volgende kanttekeningen.

1. Met betrekking tot het onderzoek van het muziekleven in Zwolle in de negentiende eeuw door J.G.A. ten Bokum, gepubliceerd in *Musiek in de IJsselsteden* (Utrecht/Antwerpen 1988) kan worden opgemerkt dat het hier in feite gaat om een beknopte, rake schets. Ten Bokum heeft hiermee een aanzet gegeven voor verder onderzoek.
2. Men kan van opvatting verschillen of de benaming 'troetelkind' voor een orgel in een Hervormde kerk de essentie van destijds weergeeft. Over het algemeen werd een orgel aangeschaft om de gemeentezang tijdens de eredienst in betere banen te leiden. De disposities van de orgels waren hierop afgestemd. Waarom zou men kostbare registers plaatsen indien deze voor het psalmzingen niet noodzakelijk waren? De aanschaf van een instrument betekende in de praktijk dat bepaalde taken van de schoolmeester-koster-voorzanger kwamen te vervallen. Bovendien bracht de invoering van de Evangelische Gezangen per 1 januari 1807 met zich mee dat nieuwe melodieën moesten worden geleerd. Ook de teruggave en verdeling van kerkelijke goederen op gezag van Lodewijk Napoleon had in bepaalde streken van ons land - bijvoorbeeld in Twente - de bouw van Hervormde kerken tot gevolg. Deze kerken werden om praktische redenen voorzien van een nieuw of tweedehands orgel. Hoe het was gesteld met de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme wordt uit de doeken gedaan in: Jan Roelof Luth, *Daer wert om 't seerste uytgekreten ...'* (Kampen 1986). Natuurlijk werden in hoofdkerken wel prestige-instrumenten gebouwd, maar het lijkt mij niet reëel daarvan uit te gaan.
3. Na lezing van het artikel zou de suggestie kunnen ontstaan dat in het eerste kwart van de negentiende eeuw in Zwolle sprake was van een min of meer traditioneel concertleven ten aanzien van de orgelconcerten. Na kennismaking van Ten Bokum en een publicatie van de organist Van Apeldoorn (*Het Orgel in de Groot- of St. Michielskerk te Zwolle*, uitgegeven ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van het Schnitger-orgel) ontstaat de indruk dat via de familie Hempenius, in het tweede kwart en de tweede helft van de vorige eeuw, het orgelconcert zich geleidelijk ontwikkelde tot wat het nu is: "In de tweede helft van de negentiende eeuw krijgt het muziekleven in de steden langs de IJssel een grotere verscheidenheid. Buitenlandse virtuozen doen op hun concertreizen niet alleen de grote steden in het westen van ons land aan, maar komen ook naar de regio en laten zich hiervoor natuurlijk goed betalen. Nederlandse virtuozen doen hetzelfde, hoewel voor een wat lager bedrag" (Ten Bokum, pag. 23).
4. In 1824 schonk Pieter Queisen twee orgels aan de Hervormde Gemeente (de orgels van de Broeren- en de Bethlehemkerk). Dit betekende inderdaad een verruiming van de muzikale mogelijkheden, maar men kan deze aanwinsten nauwelijks nog rekenen tot 'Het culturele leven te Zwolle rond 1800'. Derk Jan van der Laan overleed op 26 februari 1829, terwijl de beide orgels respectievelijk op 10 juni 1824 en 19 oktober 1826 in gebruik werden genomen. Het orgel in de Bethlehemkerk vertoonde na oplevering ernstige gebreken (constructie van de windlade) en werd eerst in juni 1828

voltooid.

5. Er wordt in het artikel consequent gesproken over de componist en organist Röhmer. De schrijfwijze van deze familienaam luidt echter: Röhner.

6. De orgelprogramma's waren na 1800 dikwijls niet religieus getint. De stadsmusicus en organist Johan Carel Röhner speelde in 1809 een 'Onweder op het Orgel', een bewerking van zijn eigen cantate. Zijn opvolger Sicco Albert Hempenius had in 1839 onder meer 'Een Herderszang met een opkomend onweder, vergezeld van zwaren hagel' en 'Wien Neerlands bloed enz., gevarieerd' op zijn programma staan. Dit waren geen uitzonderingen, maar veeleer afspiegelingen van de algemene muziekprogrammatische gebruiken in die tijd. Zo oogste de organist Wilhelm Gottlieb Hauff met zijn bespeling in de Martinikerk te Groningen, in 1816, veel succes met 'De Bataille van Water-loo; behelzende de aankomende morgen met vogelgezag, kanonade van verre, alarm in het Leger; daarop volgt de beweging, trompet tot het Signaal, aanrukken der Franschen, trompetten en pauken, Krijgs-lied der Hollanders, aanrukken der kavallerie, Krijgs-lied der Engelschen, schermutseling, aanrukken der artillerie en kanonade, het gekerm der gekwetsten, om pardon biddende Franschen, en daarna de Victoria'. Op het orgel waren onweer, donder en bliksem in die tijd zeer geliefd, ook Hauff speelde iets dergelijks: 'Een Onweder, behelzende de aankomende morgen met vogelgezag, een Herders Air; daarna een Duo waar Man en Vrouw met malkander kijven, hetwelk gestoord wordt door een opkomend Onweder vergezelt met Hagel en Donder'. Nadat in 1829 Mendelssohn-Bartholdy het stof van Bach's Matthäus had geblazen, was het toch nog een lange weg naar de polyfonische muziek van de grootmeester uit Leipzig.

7. De lezer blijft menigmaal in het ongewisse uit welke bron de auteur put; bijvoorbeeld wanneer wordt meegedeeld dat de stadsmusicus en organist Johann Gottlieb Nicolai muziek componeerde bij 'Het Onweder' van Rhijnvis Feith. Vinden wij in de Zwolsche Courant een aankondiging van dit werk? Ten Bokum vermeldt dit gegeven in ieder geval niet. Of is gebruik gemaakt van het artikel 'De organisten der Groot- of St. Michaelskerk te Zwolle' in: *Verslagen en mededelingen* (1926) door ene voluntair bij het Rijksarchief te Zwolle, de twintigjarige Cornelis Dirk Hartmans uit Avereest? Ook in het licht van de opgeworpen vraag - maakte Röhner van Nicolai's compositie een bewerking? - lijkt mij duidelijkheid op dit punt aanbevelenswaard.

8. Streng heeft de beschrijving van inventarisnr. 1549 van de *Inventaris van het familiearchief Heerkens (1371) 1614-1908* (Zwolle 1982) niet goed gelezen (noot 9). Ook blijkt dat hij het betreffende inventarisnummer niet heeft geraadpleegd. Onder een 'partituur' dient men te verstaan de notatie van alle instrumentale en/of vocale stemmen van een compositie. Het inventarisnummer betreft slechts een gedrukt tekstboekje.

9. De voorzichtige conclusie dat er in de achttiende eeuw en de periode na 1830 te Zwolle veel minder op cultureel gebied plaatsvond dan tussen 1795 en 1830 lijkt mij op grond van het aangedragen materiaal voorbarig. Overigens geeft de auteur zelf reeds het antwoord: 'Maar misschien is die indruk ook alleen maar een gevolg van gebrek aan onderzoek' (pag. 136).

H.C.J. Wullink

recensie:

J. Erdtsieck,
Gelijk een lillie onder de doornen. Schets van het ontstaan en de ontwikkeling van de Gereformeerde Kerk van Zwolle in de jaren 1869-1945, met een Ten Geleide door A.C. Versloot, voorzitter K.A.Z. Zwolle 1989. 62 pp. ISBN 90.800436.2.1.

J. Erdtsieck,
Het zingende kerkje. Geschiedenis van de Lutherse Kerk in Zwolle in haar 'herstelde' periode (1818-1947). Zwolle 1989, 59 pp. ISBN 90.800436.1.3.

J. Erdtsieck,
Van lokaal tot kerk. Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk in Zwolle, 1885-1940, met een Ten Geleide door ds A. van der Veer. Zwolle 1990. 46 pp. ISBN 90.800436.3.X.

De recente lokale kerkgeschiedenis verheugt zich in een brede belangstelling: niet alleen bij het publiek, maar ook bij publicerende archiefonderzoekers. Een van die onderzoekers is de heer J. Erdtsieck (Amsterdam 1921), gepensioneerd bedrijfsmaatschappelijk werker in deze van kerkgeschiedenis doordrenkte stad. Publiceerde hij twee jaar geleden samen met de heer W. Faber een uitvoerige geschiedenis van de Hervormde Gemeente te Zwolle, thans liggen drie kort na elkaar verschenen publicaties over de Gereformeerde, de Lutherse en de Christelijke Gereformeerde Kerken te Zwolle voor mij ter bespreking.

a. De Lutherse Kerk

Het boekje over de Lutherse Kerk laat het moeizame begin van dit immigrantenkerkje zien. Pas in 1661 kon men meer openlijk bijeenkomen en tot 1831 werd er in de Koestraat in het Duits gezongen. Tot 1816 werden alle predikanten opgeleid in Duitsland. Daarna was het mogelijk in Amsterdam aan het Lutherse seminarie opgeleid te worden tot predikant. Door die betrokkenheid op Duitsland raakte de Lutherse Kerk in Nederland eerder in de ban van de Verlichting (Aufklärung) dan de Calvinistische Kerk. Bovendien was de Duitse Aufklärung veel radicaler dan de latere Groninger richting, waartegen de Afscheiding zich verzette. De Lutherse Aufklärung leidde tot een rechtzinnige tegenactie, namelijk een scheuring in de Lutherse gemeenschap te Amsterdam in 1791 die zich in 1817 in Zwolle herhaalde. Opvallend is dat de Lutherse Kerk te Zwolle, hoewel in feite sinds 1817 Hersteld Evangelisch Lutherse, zich voor 1839 nooit zo noemt. Uit de cijfers op blz. 5 blijken in Zwolle zeker sinds 1854 twee verschillende Lutherse gemeenten te zijn geweest, waarbij in 1907 of 1908 een omslag moet hebben plaats gevonden van Evangelisch Lutherse naar Hersteld Evangelisch Lutherse. In een noot laat de auteur deze cijfers echter voor verantwoordelijkheid van de burgerlijke gemeente Zwolle aan welker jaarverslagen deze cijfers ontleend zijn. Uit de cijfers op blz. 40 blijkt echter dat het gros van de Lutheranen continu in één kerkverband is blijven zitten. Overigens is in dit boekje nergens sprake van twee Lutherse gemeenten tegelijk. Als de auteur gelijk heeft, zegt dat wel iets over de betrouwbaarheid van gemeenteverlagen.

Voor een Calvinistische recensent is het opmerkelijk te lezen dat in de crisisjaren voor de Tweede Wereldoorlog de Hersteld Evangelisch Lutherse kerk in Zwolle zich in Calvinistische richting evolueerde. Saillant detail ook, vind ik de vermelding dat tijdens die oorlog de Duitse Ortskommandant in 1941 en 1942 regelmatig de Lutherse diensten bezocht en soms een duitstalige dienst verordende.

Nog in 1943 kwam het tot een heftige botsing met de Hersteld Evangelisch Lutherse moedergemeente in Amsterdam over de beroeping van een predikant. In feite werd de predikant door Amsterdam aan Zwolle opgedrongen. Toen de opgedrongen predikant in 1946 vertrok, werd niet onmiddellijk een nieuwe procedure gestart uit vrees voor herhaling van het gebeuren in 1943. In 1947 werd met overgrote meerderheid besloten weer gewoon een Evangelisch Lutherse gemeente te zijn. In 1952 volgden de overige Hersteld Evangelisch Lutherse gemeenten in ons land en sindsdien is er slechts één Evangelisch Lutherse Kerk.

b. De Gereformeerde Kerk

Volgens de titel begint de Gereformeerde Kerk te Zwolle in 1869, wanneer Afscheiden en Kruisgezinden zich verenigen tot de Christelijk Gereformeerde Kerk. Volgens de hoofdstukindeling begint de Kerk echter pas in 1892 bij de vereniging van de Christelijk Gereformeerde Kerk en de Nederduits Gereformeerde Kerk van de Doleantie. Tussendoor suggereert Erdtsieck in de inleiding een begin in 1887, wanneer de Doleantie in Zwolle doorbreekt. Het is dan ook ingewikkeld.

In 1835 ontstond in Zwolle mede door toedoen van ds. Hendrik de Cock een Christelijk Afscheiden Gemeente. In 1841 splitste een groep onder leiding van Wolter Wagter Smitt zich af en ging verder als Gereformeerde Gemeente onder het Kruis (van de verdrukking). In 1886 was er opnieuw een scheuring met de groep van ds. R. Veldman. In 1869 kwamen de drie groepen echter weer bijeen en gingen verder onder de naam Christelijke Gereformeerde Kerk. Het kerkgebouw in de Nieuwstraat maakte in 1875 plaats voor de veel grotere Plantagekerk, waarin 1100 mensen konden zitten.

In 1887 scheidden ook de Dolerenden zich af van de Hervormde Gemeente, of beter gezegd, ze pretendeerden de Hervormde Gemeente voort te zetten onder de nieuwe naam Nederduits Gereformeerde Kerk. Deze pretenties gingen zover, dat nog steeds het Hervormde en het Gereformeerde kerkzegel identiek zijn. Aan dit zegel ontleent de auteur dan ook de titel van dit boekje: *Gelijk een lillie onder de doornen*, *Sicut lilium inter spinas* (Hooglied 11: 2). Omstreeks 1000 hervormden gingen in Zwolle met de Doleantie mee.

Al in 1897 besloot men tot samengaan met de Christelijke Gereformeerde Kerk onder de naam Gereformeerde Kerk. Dat zag er in 1888 nog anders uit, toen bij de eerste steenlegging van de Oosterkerk (950 zitplaatsen) gezegd werd dat dit de eerste reformatische kerkbouw in Zwolle was. De Plantagekerk, de Doopsgezinde en Lutherse kerken waren dus geen reformatische kerkgebouwen. De Hervormde en Waalse gemeenten kwamen bijeen in middeleeuwse gebouwen.

Na het landelijk samengaan in 1892 volgde Zwolle met veel tegenzin bij de Gereformeerde Kerk A (voorheen Christelijke Gereformeerde Kerk). Al in 1895 kwam het tot een breuk en werd de Christelijke Gereformeerde Kerk in ere hersteld. De sociale laag die niet meeging met de vereniging van Afscheiding en Doleantie - vooral veel schippers - veroorzaakte de bijnaam 'klompjeskerk'. Pas in 1897 zag men kans werkelijk tot één kerk te komen, maar al spoedig ontstonden de oude 'fracties' (vergelijkbaar met de bloedgroepen in het CDA): de fractie 1834 en de fractie 1886. Dit duurde tot de komst van ds. H.A. Munnik (1919-1956). Nu werden de financiële problemen grotendeels overwonnen, de gelederen gesloten en de gemeente groeide in aantal en aanzien. In 1925 werd een derde kerkgebouw in gebruik genomen en in 1942 werd een vierde predikant aangesteld en in 1936 werd de Gereformeerde Kerk van Berkum als dochter van Zwolle gesticht.

De auteur behandelt diverse aspecten van het Gereformeerde kerke-

lijke leven, zoals de tucht, die in deze groepering een grote rol speelden. Tenslotte gaat Erdsieck uitvoerig in op de Vrijmaking in Zwolle en legt daarbij een relatie met de fractievorming in de beginjaren van de Gereformeerde Kerk.

Jammer is dat de auteur zijn sympathie bij de beschrijving van deze laatste kerkscheuring niet verbergt en vooral in de epiloog duidelijk verwoordt.

De laatste noot in het boekje, noot 48, correspondeert waarschijnlijk met noot 47 in het notenapparaat, maar de titel van de publicatie waarnaar verwezen wordt, staat vermeld in noot 4.

c. De Christelijke Gereformeerde Kerk

Het samengaan van Afscheiding en Doleantie in de Gereformeerde Kerken van 1892 gaf vele Cocksianen het gevoel overvleugeld te worden door de Kuiperianen. In Zwolle leidde dat in 1895 - het is hierboven al vermeld - tot het opnieuw ontstaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Aanvankelijk vergaderde men in een huiskamer, maar vanaf december 1895 huurde men een lokaal in de Bitterstraat, waar meestal preek gelezen werd. In 1898 werd aan de Thorbeckegracht een bescheiden kerk gebouwd. Pas in 1899 kwam er een predikant, namelijk ds. Govert Aletinus Gezelle Meerburg, zoon van de voorman van de Afscheiding in Almkerk, ds. George Frans Gezelle Meerburg. De auteur schrijft op blz. 12 dat de voorvoeging 'Gezelle' voor de familienaam 'Meerburg' geen bekende oorzaak had. George Frans was echter vernoemd naar zijn stiefgrootvader George Frans Gezelle. De aanhang was vooral afkomstig uit families van boeren en schippers. De laatste groep vormde ruim 20% van het Christelijke Gereformeerde kerkvolk. De sociale opgang verliep trager dan bij de Gereformeerde broeders van de Plantagekerk en de Oosterkerk. Voor deze kerk was vooral ds. Leendert de Bruyne (1922-1940) van groot belang. In die periode werd de kerk aan de Thorbeckegracht uitgebreid. Deze kerkgroepering steeg van 30 leden in 1895 tot 775 leden in 1939.

De auteur besteedt ook aandacht aan de tuchtuitoefening (zondagsheiliging en sexualiteit), die in deze kerk veel milder werd toegepast dan bij de Gereformeerden. De auteur staat sympathiek tegenover de "introverte vroomheid". Feitelijk onjuist is (blz. 9) dat de predikanten in Kampen werden opgeleid. Op blz. 16 in het kader wordt opnieuw ten onrechte over Kampen gesproken en onmiddellijk daarna correct over de predikantenopleiding in Rijswijk en sinds 1919 in Apeldoorn.

Samenvattende conclusie

Erdsieck behandelt de kleine kerkgeschiedenis van Zwolle in deze drie boekjes met oog voor detail en met gevoel voor sfeer, voor geloofsleven en -tendenzen. Jammer is dat de auteur slordig taalgebruik verweten kan worden, zelfs in citaten. In *Het zingende kerkje* staat bijvoorbeeld op blz. 16: "De zaak hangt af van de uitspraak van Gereformeerden af." Een ander voorbeeld van slordig taalgebruik staat op blz. 43: "Materieel ging men meestal met de tijd mee. En zelfs als in 1923 de vraag wordt gesteld of men bezwaar had tegen een vrouwelijke voorganger, kon men hier, zij 't aarzelen "ja" op zeggen." Uit de context begrijp ik dat men ja zei tegen een vrouwelijke voorganger, maar er staat dat men daar bezwaar tegen had! Ook nodeloze herhalingen komen voor, zoals in dit zelfde boekje de herhaalde vermelding van familierelaties met de latere minister-president Johan Rudolf Thorbecke (blz. 8, 10, 23 en 25) en een enkele onnauwkeurigheid, zoals op blz. 28 en 29, waar in 1843 sprake is van zes wezen of van vijf wezen, of in *Van lokaal tot kerk*, blz. 42 waar de eerste ouderling in werkelijkheid F. van 't Spijker heet in plaats van F. van Spijker. Deze kritiek neemt niet weg, dat de heer J. Erdsieck met de drie besproken boekjes waardevolle bijdragen tot de Zwolse kerkgeschiedenis heeft geleverd.

Herman Aarts en Aranka Meijerink-Wijnbeek
Tussen kermis en carnaval. Vertier in Overijssel. Zwolle (Waanders) 1991. 128 pp. ISBN 90.6630.258.5 gen. ISBN 90.6630.257.7 geb.
Jaarboek overijssel 1991.

Foto-atlas Overijssel. Den Ijp (Robas Produkties) 1990. X + 386 pp. en plaatsnamenregister. ISBN 90.72770.13.7.

Historische atlas Overijssel. Den Ijp (Robas Produkties) 1990. ISBN 90.72770.11.0 geb.

Igor Cornelissen
Ode aan een slecht mens. Oom Jopie uit de mediene. Amsterdam (Van Gennep) 1991. 79 pp. ISBN 90.6012.546.0.

Dr B.J. Kam
Haas, een familiehistorie, met Jacobs, Keijzer en du Mosch. Zwolle (Geert Groote) 1991. 75 pp. ISBN 90-9004130-30.

Muziekvereniging 'Nooit Gedacht' Windesheim. Windesheim (Muziekvereniging Nooit Gedacht) 1991. 43 pp. Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van de muziekvereniging 'Nooit Gedacht' te Windesheim.

Overijsselse historische bijdragen. Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. 105e stuk 1990. Zwolle (Waanders) 1990. Met onder meer bijdragen door J.W. van Maren over 'Een tekst uit een rapiarium behorende tot de collectie Emmanuëlshuizen' en J.C. Streng over 'Boeken en boekenbezit in Overijssel van circa 1570 tot circa 1830'.

Tentoonstellingen

Provinciaal Overijssels Museum:

25 mei t/m 16 juli:
Hendrik en Willem Gerrit van Ulsen, tekenaars te Zwolle ('de Gouden Kroon', Voorstraat)

7 juni t/m 25 augustus:
Molens in Zwolle ('Drostenhuis', Melkmarkt)

9 t/m eind augustus:
Kermisexpositie ('de Gouden Kroon', Voorstraat)

30 augustus t/m 3 november:
Teun van der Veen ('Drostenhuis', Melkmarkt)

Jan Willem van Beusekom (1954) studeerde architectuur en restauratie te Delft en architectuurgeschiedenis te Leiden. De afgelopen drie jaar hield hij zich bezig met de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Overijssel.

J. Erdtsieck (1921) studeerde aan de Sociale Academie en aan de Rijksuniversiteit te Groningen (andragologie). Hij was achtereenvolgens catecheet/jeugdwerker van de Hervormde Gemeente te Zwolle, hulpprediker te Eerbeek, regionaal jeugdwerk-leider in Groningen/Drenthe en bedrijfsmaatschappelijk werker in Zwolle.

Jean Cornelis Streng (1945) was enige jaren werkzaam in het bedrijfsleven en ging daarna geschiedenis studeren; eerst aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle (MD) en vervolgens aan de Rijks Universiteit Groningen. In 1986 legde hij zijn doctoraalexamen geschiedenis af en twee jaar later het doctoraal kunstgeschiedenis. Thans is hij werkzaam als free-lance historicus.

Drs V.T. van Vilsteren (1953) studeerde geologie in Groningen en fysische geografie en middeleeuwse archeologie in Amsterdam. Hij is als assistent-archeoloog werkzaam geweest bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Sedert 1985 is hij als middeleeuws archeoloog verbonden aan het Drents Museum in Assen.

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging:

voorzitter:
J. Hagedoom,
Tyassenbelt 28,
8014 NW Zwolle.

secretaris:
E. Tijssen,
David Spanjarstraat 4,
8017 DD Zwolle.

penningmeester:
H. Brassien,
Thorbeckegracht 3c,
8011 VL Zwolle.

leden:
A. Bootsma-van Hulten, B.J.
Kam, R.T. Oost, I. Wormgoor.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:

Redactie-leden: J.H. Drentje,
J. Gelderman, H. Halbertsma,
J. ten Hove, W.A. Huijsmans,
I. Wormgoor, A. van der Wurff.
Adviseurs: N. Lettinck,
H.C.J. Wullink.

Redactie-adres:
Westerstraat 17,
8011 CD Zwolle.

Tekstverwerking en vormgeving:
Marinus Prins (bNO).
druk: drukkerij Werktuig.

Fotografie:
Tenzij anders is vermeld zijn de
foto's afkomstig van de
Gemeentelijke Fotodienst Zwolle
(J.P. de Koning).

Secretariaat/ledenadministratie:
Postbus 1448, 8001 BK Zwolle.
(telefoon: 038 - 539 625)

Financiën:
girorekening Postbank: 5570775,
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging.

Tarieven lidmaatschap:
65+ (wonend binnen Zwolle),
jeugdleden, studenten f 25,00/jaar
overige leden f 35,00/jaar
huisleden f 7,50/jaar

© **Zwolse Historische Vereniging 1991**

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Leide ik U eens ten Langberg op,
Thans zie ik op een steilen top,
U in een heldren lichtstraal glin-
En op het glorieijke spoor,
Dat zich een Bilderdijk, een Loois en
Altijd met stoeter moed nog hooger top
Mijn kunstgevoel bedroog mij niet,
Toen mij reeds in u' jeugdig lied
Een echte dichtopprank kon bekoren.
Heeft Vriendschap toen die zonk geschat,
Hoe juicht mijn Kunstmin thans, daar i
Geluk wensch met den roem, haar in u' roe
Zwolle d 10 April 1817.

Zwols Historisch Tijdschrift

Het gemeentearchief

8E JAARGANG 1991 NUMMER 3

Redactioneel

Broerenkerkplein op wasdag; ca 1930. Foto A. Meulenbelt.

Wat is uw voorstelling van een archief? Een verzameling door de tand des tijds aangevreten papier? Een donker gebouw met mannen in stofjassen die zich buigen over mysterieuze handschriften? Of denkt u bij het woord 'archief' aan een modern toegerust historisch beheers- en informatiecentrum?

Dit themanummer van het Zwols Historisch Tijdschrift geeft u een beeld van het gemeentearchief van Zwolle dat òn op eigentijdse wijze wetenschappelijk vastgestelde taken uitvoert òn als schatkamer fungeert voor avontuurlijke gravers naar uiteenlopende aspecten van het stedelijk verleden.

In het openingsartikel legt J. Hagedoorn een relatie tussen de aard en omvang van de bewaard gebleven archiefbescheiden en de historische ontwikkeling van de stad Zwolle. Gemeentearchivaris F.C. Berkenvelder schetst een geschiedenis van het Zwolse archief, waarbij markante figuren de revue passeren en de verandering van een soms wat verwaarloosd werkterrein naar een moderne dienstverlenende instelling zichtbaar wordt.

Vervolgens nemen we u mee op een rondgang door het gemeentearchief. Diverse medewerkers van het archief informeren u over de activiteiten die in en buiten het gebouw plaatsvinden om historisch bronnenmateriaal te verwerven, te beheren en te ontsluiten. Het meest bekend is waarschijnlijk de studiezaal, waarvan J.L. Admiraal een beeld geeft. C.J.G.M. Sonnevile schrijft over het bijzondere bibliotheekbezit van het archief. De beelddocumentatie valt onder de verantwoordelijkheid van H.J.H. Knoester. Hij leverde niet alleen een bijdrage over 'zijn' atlas, maar tevens het fotomateriaal voor dit themanummer. De afbeeldingen zijn niet bedoeld als illustratie bij de inhoud van de artikelen, maar als een afspiegeling van de diversiteit van de collectie van het gemeentearchief. Op deze wijze 'vertelt' de fotoserie een eigen verhaal.

Dat de ontwikkeling van de audio-visuele media nog in de kinderschoenen staat, wordt door J.J. Seekles beschreven. Acquisitie (het verwerven) van archiefmateriaal en de inspectie van materiaal en beheer zijn gewoonlijk aan het oog van de studiezaalbezoeker onttrokken; W.A. Huijsmans en J.J. Seekles werpen licht op deze werkzaamheden. De meeste bezoekers kennen wel het resultaat van de micro-verfilming van archiefbescheiden, namelijk de microfiches in de studiezaal. J.J. Seekles gaat nader in op de achtergronden van de micro-verfilming. Wellicht hebben sommigen wel eens een boekband of historische kaart in handen gehad, die de restauratieafdeling had verlaten. A.G.M. Heijmerikx laat zien dat de werkzaamheden van de restaurator naast vakkennis veel inventiviteit en speurzin vereisen.

Tot slot is een bijdrage opgenomen van H.A.

Inhoudsopgave

Stalknecht. Hij heeft een historische studie verricht naar de plaatselijke krant, een veel geraadpleegde bron in het gemeentearchief. Hij beschrijft hoe een dergelijk onderzoek in z'n werk kan gaan.

Financiële beperkingen belemmerden ons om nog meer voorbeelden op te nemen van onderzoek dat gebaseerd is op Zwolse archieven. In volgende nummers van dit tijdschrift zullen dergelijke artikelen te lezen zijn, zodat u kunt zien dat de vragen van de onderzoekers net zo gevarieerd en verrassend kunnen zijn als het bronnenmateriaal en de persoonlijke aanpak van de onderzoeker.

Aanleiding voor het samenstellen van dit themanummer is het feit dat dit jaar de Vereniging van Archivarissen in Nederland (VAN) honderd jaar bestaat. Ter gelegenheid hiervan wordt op 12 oktober 1991 de Open Archieven Dag gehouden, een manifestatie waaraan ook het Zwolse gemeentearchief medewerking verleent.

Dit themanummer is tot stand gekomen door goede samenwerking tussen de themaredactie en de medewerkers van het gemeentearchief. De samenwerking bij gelegenheid van de VAN-festiviteiten maakte het mogelijk om voor de produktie van dit nummer dankbaar gebruik te maken van een financiële tegemoetkoming van de gemeente Zwolle.

Wij wensen u veel leesplezier. Wellicht mag het gemeentearchief u binnenkort verwelkomen als geïnspireerd en actief historisch onderzoeker of als geïnteresseerde bezoeker.

De themaredactie: Jan ten Hove,
Wim Huijsmans, Anneke van der Wurff

Papier en werkelijkheid; archief en geschiedenis	J. Hagedoorn	74
Geschiedenis van het gemeentearchief van Zwolle	F.C. Berkenvelder	87
Studiezaal	J.L. Admiraal	101
Bibliotheekcollectie	C.J.G.M. Sonnevile	103
Beelddocumentatie	H.J.H. Knoester	105
Audio-visuele media	J.J. Seekles	108
Micro-verfilming	J.J. Seekles	110
Acquisitie en inventarisatie	W.A. Huijsmans	111
Gemeentelijke archiefinspectie	J.J. Seekles	113
Restauratie	A.G.M. Heijmerikx	115
De krant van gisteren	H.A. Stalknecht	118
Personalia		120

Papier en werkelijkheid; archief en geschiedenis

J. Hagedoorn

De geschiedenis van een stad, streek of land hangt ten nauwste samen met het overgeleverde bronnenmateriaal. Met geschiedenis wordt hier dan bedoeld de kennis van het verleden, of de reconstructie die wij op basis van de ons overgeleverde bronnen van dat verleden kunnen maken. Daarin is onmiddellijk de beperking van de geschiedbeoefening besloten: wij kunnen slechts streven naar een zo nauwkeurig mogelijke benadering van de historische werkelijkheid, van dat wat geschied is. Niet alleen speelt onze interpretatie daarbij een belangrijke rol, maar ook de beschikbaarheid van bronnenmateriaal bepaalt het beeld. En waar niets is overgeleverd, vervaagt ons beeld van het verleden.

Anderzijds heeft het verloop van de geschiedenis ook het bronnenmateriaal gevormd. Immers, om welke reden dan ook is dit materiaal eens gecreëerd en is het in de loop der eeuwen

overgeleverd. Ook hier geldt: waar bepaalde gebeurtenissen hebben plaatsgevonden, kunnen zij hun sporen in de bronnen hebben nagelaten. De historische realiteit heeft dus bepaald welke bronnen werden vervaardigd en hoe zij werden gevormd.

In deze bijdrage zullen wij onderzoeken hoe de geschiedenis van de stad Zwolle en een bepaalde soort van bronnen, namelijk het archiefmateriaal, samenhangen. Na een korte definiëring van het begrip 'archief', wordt een schets van de Zwolse geschiedenis gegeven, waarbij de nadruk ligt op het archiefmateriaal. We zullen ons hierbij beperken tot archivalia in het Zwolse gemeentearchief en tot de geschiedenis van voor 1940.

Het archief

Het historisch bronnenmateriaal is zeer divers samengesteld. Gedacht kan worden aan stoffelijke bronnen, al dan niet aan ons overgeleverd via de archeologie, en meestal te zien in musea. Het gaat hier om bijvoorbeeld kunst- of gebruiksvoorwerpen, gebouwen en kledingstukken. In deze bijdrage wordt echter gesproken van de geschreven bronnen, en dan nog alleen van de niet-verhalende; dus niet gedichten, boeken, pamfletten of andere documenten die geschreven zijn om te vermaken, voor te lichten of te overtuigen. Het zal hier alleen gaan om archivalia, ook wel archieven genoemd, niet te verwarren met de instanties die het materiaal beheren, dan wel de gebouwen waar ze bewaard worden. Een archief is volgens de archiefwetenschap het geheel van bescheiden, die ontvangen of opgemaakt zijn door een instelling, een persoon of een groep personen, als gevolg van de taken en werkzaamheden

*Markt op het Gasthuisplein; ca 1900.
Foto C.J.J. Schaepman.*

die zij verrichten, en die bestemd zijn een kortere of langere tijd te worden bewaard.¹

Hiermee wordt onmiddellijk de bovengenoemde beperking duidelijk. Archief werd alleen gevormd als men daarbij belang had. Zo zal men het belangrijker hebben gevonden stukken te bewaren die iets konden bewijzen, dan stukken die puur van informatieve aard waren. Een jaarrekening of een gerechtelijke uitspraak zal dus eerder bewaard zijn dan een verjaardagsbrief of een aantekening over het klimaat. Een archief krijgt dus min of meer toevallig de vorm waarin het wordt overgeleverd. Het is dan ook niet een complete overlevering van het eens beschikbare materiaal. Bovendien ging men lang niet altijd zo zorgvuldig met het archiefmateriaal om als tegenwoordig wordt gedaan. Zo is bij een grote opruiming van het archief van Zwolle (toen nog in het stadhuis gevestigd) in 1859 vermoedelijk ook archiefmateriaal verdwenen.² Voor alle duidelijkheid zij hier nog opgemerkt dat in deze bijdrage niet alleen de archieven van de gemeente Zwolle centraal zullen staan, maar ook de archieven van andere instellingen of personen die in de depots van het gemeentearchief worden bewaard.

De middeleeuwen: Zwolle tot 1528

De oudste stukken waarin van Zwolle melding wordt gemaakt bevinden zich niet in het archief van Zwolle, maar in archieven van de overheid waarvan Zwolle voor 1230 afhankelijk was, namelijk de kerk van Deventer. Deze akten, vijf in getal, stammen alle uit de jaren voor 1230. De oudste vermelding van de naam Zwolle vinden we in een akte, gedateerd 1040, waarin de bisschop van Utrecht, die landsheer van Overijssel was, de Zwolse Michaëlskerk schenkt aan het kapittel van Deventer.³ Hiermee zijn ook de verhoudingen geschetst waarmee de inwoners van dit middeleeuwse Zwolle te maken hadden. De handelsnederzetting Zwolle, gunstig gesitueerd tussen IJssel en Vecht en aan de handelswegen tussen west en oost en noord en zuid, lag in het gebied van de

bisschop van Utrecht, die er de kerkelijke en wereldlijke autoriteit had. De schenking in 1040 had tot gevolg, dat de Deventer kerk en haar geestelijkheid een stevige vinger in de Zwolse pap kregen. Het duurde tot het eind van de zestiende eeuw voordat Zwolle zich geheel aan die bevoogding kon onttrekken.⁴

Het was dan ook in Deventer dat de Zwollenaren in 1230 het stadsrecht verkregen uit handen van: bisschop Willebrand, als dank voor hun steun in de strijd tegen de Drenten in 1227. Deze verzelfstandiging betekende dat de stad zich met een muur mocht omringen, dat de inwoners van de nederzetting aan de Grote A het burgerrecht konden verkrijgen en dat zij eigen bestuur en rechtspraak verkregen binnen de stadsvrijheid. De verlening van dit stadsrecht betekende ook het begin van het stadsarchief. De bestuurders van de stad Zwolle hadden er immers alle belang bij de hun verleende rechten te kunnen bewijzen, zodat zij de tekst ervan goed bewaarden. Toch is deze oorspronkelijke oorkonde niet bewaard gebleven. Een brand in 1324, waarbij nog geen tien huizen in de stad gespaard bleven, heeft mogelijk ook het oudste archief van Zwolle verbrand.

Het zijn dan ook latere afschriften van de pri-

Grote Markt en Melkmarkt. Links de Harmonie, rechts op nr.11 hotel het 'Heerenlogement' (later hotel Dijkstra en thans restaurant La Meridiana); aug.1893. Coll. Wispelweij.

vileges van de stad die ons overgeleverd zijn. Het privilegeboek bevat afschriften van akten uit de jaren tussen 924 en 1570 en begint met een oorkonde uit 1490, waarin wordt bepaald dat burgers in wereldlijke zaken niet voor de geestelijk rechter kunnen worden gedaagd. Maar ook regelingen omtrent tolheffingen, de jaarmarkten, het dijkrecht, overeenkomsten tussen Zwolle, Deventer en Kampen, Hanzeprivileges en de muntslag zijn erin opgenomen.⁵

Een gevolg van de verlening van het stadsrecht was, zoals vermeld, het verkrijgen van het recht op eigen bestuur en rechtspraak (tot op zekere hoogte). Van belang was dus dat de heren magistraten, verzameld in de colleges van raad en meente en van schepenen en raden, hun eigen besluiten bij gingen houden.⁶ In deze resoluties zijn eigenlijk alleen maar besluiten te vinden, zoals de naam al zegt. Wie zoekt naar de motieven achter de besluiten, zoekt vaak tevergeefs, of moet ze tussen de regels kunnen lezen. Veel van het politieke spel van die tijd blijft dus voor ons verborgen. Hoewel de functionele organisatie van het stadsbestuur in de loop der eeuwen kleine wijzigingen onderging, heeft deze wijze van besturen feitelijk bestaan tot de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 en tot dat moment hebben de bestuurders op vrij uniforme wijze hun besluiten opgetekend. De taken van de magistraten waren legio en daartoe hadden zij de werkzaamheden verdeeld. Zo waren er bijvoorbeeld schepenen die zich bij toerbeurt met de bouwwerkzaamheden bezighielden en anderen met het keuren van goederen, graan of wijn. Verreweg de belangrijkste taken waren echter die van de financiën en rechtspraak.

Vele stukken in het archief van de stad Zwolle hebben betrekking op financiën, van de overheid of particulieren. Het aantal van de ongeveer 7000 nummers in de inventaris van het oude stadsarchief (dat tot 1813 loopt) dat betrekking heeft op belastingen of stadsfinanciën, bedraagt meer dan 4000. Met name de jaarrekeningen en maandre-

keningen van de stad, waarin keurig de uitgaven en inkomsten opgetekend staan, vormen een vrijwel ononderbroken reeks van het eind van de veertiende tot het eind van de achttiende eeuw. Zo werd bijvoorbeeld nauwkeurig opgetekend welke reizen de leden van de magistraat maakten ten behoeve van de stad, hoeveel men tijdens de vergaderingen verteerde, welke boetes men oplegde, welk bezit de stad had aan roerende goederen, hoeveel bouwstenen men aanschafte en wat de opbrengsten waren van de tolleren.⁷ Daarnaast zijn er onder andere balansen, kwitanties, overzichten van de kosten van oorlog en van de inkomsten uit accijnzen.

Maar niet alleen deze boekhouding van de stad verschaft belangrijke informatie over Zwolle en zijn inwoners. Uit stukken in de familiearchieven krijgen we op een meer persoonlijk niveau inzicht in de wijze waarop onze voorouders leefden in het laat-middeleeuwse Zwolle, alhoewel er maar weinig stukken zijn die de periode voor 1528 bestrijken.

Meer van dit soort gegevens zijn te vinden in de rechterlijke archieven van de stad en de archieven van kerkelijke instellingen, van armen- en gasthuizen, marke-archieven en waterschapsarchieven. De rechterlijke archieven, waarvan de oudste stukken uit het eind van de vijftiende eeuw stammen, bestaan uit registers van de zogenoemde vrijwillige en van de contentieuze rechtspraak. In de eerste vinden we zaken als schuldbekentenissen, volmachten, borgstellingen, testamenten, overdrachten van bezit, huwelijksvoorwaarden en voogdijregelingen. Bij de contentieuze rechtspraak ging het om gedingen en criminele rechtspraak. Eerder werden deze rechtshandelingen opgetekend in de resolutieboeken. Zo bevat "Dat boeck mit de starre" naast resoluties van schepenen en raden ook optekening van vrijwillige en contentieuze zaken uit de jaren na 1383.⁸ En in de maandrekeningen vinden we (achterstallige) boetes, bijvoorbeeld van "Hessel de drager van Averlippe die Haghedoren bij nachte wonde" in

1399.⁹ Verwonderlijk is deze ‘vermenging’ van uitvoerende en rechtsprekende macht niet: de schepenen waren niet alleen bestuurders, maar spraken ook recht en fungeerden als notaris.¹⁰

Ook in de niet-overheidsarchieven vinden we stukken van gerechtelijke aard. Het gaat hierbij dan meestal om charters, waarin de overdracht van goederen is geregeld. Zo is de kopie-akte van de verkoop op 5 juli 1384 van het eerste huis van de broeders des gemenen levens in Zwolle te vinden in het archief van het Rijke Fraterhuis, dat tussen de Praubstraat en de Papestraat stond. Uiteraard hadden deze instellingen belang bij het bewaren van deze akten: ze dienden als bewijs. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat ons in dergelijke archieven veel van deze charters zijn overgeleverd. Het gaat hier immers steeds om instellingen die nog bestaan, of die opgegaan zijn in nog bestaande instellingen. Ook voor privé-personen werden dergelijke overdrachten vastgelegd in charters, maar het is niet duidelijk of het bewaarde een groot of een klein deel van de oorspronkelijke hoeveelheid uitmaakte.¹¹

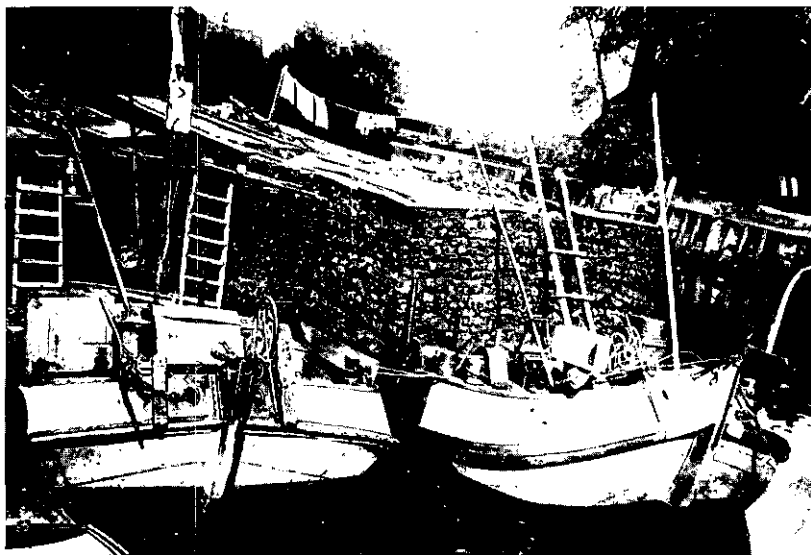
Opvallend is dat de oudste stukken uit deze niet-overheidsarchieven meest uit de veertiende eeuw stammen. Het laatste kwart van de veer-

tiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw vormen een periode in de Zwolse geschiedenis die wel de Gouden Tijd is genoemd.¹² De stad ontworstelde zich aan de afhankelijkheid van de moederstad Deventer. De drie grote Overijsselse steden versterkten hun positie ten opzichte van de landsheer door onderlinge verdragen, die we weer in de privilegeboeken terugvinden. De vergaderingen van de steden, de Overijsselse edellieden en de bisschop zouden in de zestiende eeuw uitgroeien tot de Overijsselse Staten, die na 1580 het bestuur van het gewest op zich namen.

Zwolle profiteerde van de toenemende zelfstandigheid, met name op economisch gebied. Daardoor groeide de stad snel qua inwonertal tot zo'n 3200 in 1400 en qua oppervlakte tot de omvang van het huidige stadshart. De Zwolse economie was gefundeerd op de doorvoerhandel en het huidige Rodetorenplein was eeuwenlang het handelscentrum van de stad aan het Zwartewater. Zwolle meldde zich in 1294 aan als lid, maar werd pas in 1407 toegelaten tot de Hanze, het verbond van Noordegroepse handelssteden.¹³ Aparte registers in de Zwolse archieven bevatten dan ook de besluiten van de Hanzerecessen vanaf 1416.¹⁴ De nauwe contacten met in het bijzonder het Duitse achterland worden ook duidelijk uit de hoeveelheid brieven afkomstig van Duitse steden. Al van het eind van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw dateren brieven uit Bremen, Emmerich, Hamburg, Keulen en andere steden.¹⁵

Door deze contacten werd Zwolle een schakel in de laatmiddeleeuwse economische orde van Noordwest-Europa en de stad profiteerde er ruimschoots van. De oudste gebouwen in de stad – zoals het stadhuis, de Bethlehemkerk, de Broerkerk en de Grote Kerk – dateren alle uit deze jaren van bloei. Die welvaart had ook tot gevolg, dat er meer aandacht kwam voor het welzijn van de Zwollenaar. Al sinds de veertiende eeuw bestonden het Binnen- en het Buitengasthuis, instellingen gesticht door het stadsbestuur, die zich

Gasfabriek aan het Assiesplein; ca 1955. Foto A. Meulenbelt.

Turfschepen, gelegen aan de Pannekoekendijk; ca 1925. Coll. Steenbergen.

het lot van reizigers, armen en bejaarden aantrokken door ze onderdak te bieden.¹⁶ Deze instellingen hadden inkomsten uit bezittingen in de vorm van huizen of landerijen. De gasthuizen bestaan nog steeds en hun archieven geven ons informatie over (bijna) zeven eeuwen zorg voor de zwakkeren in de samenleving.¹⁷

In de loop van de vijftiende eeuw zouden nog meer instellingen van weldadigheid worden gesticht, meestal (bij testament) door rijkere inwoners van de stad die op deze wijze aan de christelijke plicht tot naastenliefde wilden voldoen. Ze boden veelal onderdak aan enkele armen, zieken of ouderen, zoals het Pestengasthuis (1458), het St.-Laurensghasthuis (1444) en de Witvoetshuizen (1477). Ook kerkelijke broederschappen van geestelijken of leken legden zich toe op verzorging van de armen. Hiervan waren er in Zwolle zo'n twintig. Uit deze broederschappen zouden ook de gilden ontstaan, verenigingen van ambachtslieden, waarvan er in Zwolle zo'n tien hebben bestaan. Slechts enkele van deze organisaties hebben eigen archieven nagelaten, meest vanaf het midden van de zeventiende eeuw.¹⁸

In deze tijd van grote economische bloei werd de behoefte gevoeld aan een nieuwe religieuze in-

spiratie. De Deventenaar Geert Grote (1340-1384) werd de inspirator van deze beweging, de Moderne Devotie. Zwolle werd er één van de centra van. De Moderne Devotie streefde naar een eenvoudig, praktisch leven in navolging van Christus. Het best zijn deze idealen verwoord door Thomas a Kempis (1379-1471), die in het klooster op de Agnietenberg bij Zwolle leefde. Ook in de stad had de beweging haar vestiging, onder andere in het Arme en Rijke Fraterhuis. De fraters, of broeders des gemenen levens, voorzagen in hun onderhoud door het afschrijven van boeken. Bovendien boden zij onderdak aan leerlingen van de destijds wereldberoemde Zwolse stadsschool. Te Windesheim werd in 1387 het eerste klooster van de Moderne Devotie gesticht. Afgezien van de kloosters buiten de stad zijn van de vestigingen van de Moderne Devoten in en om Zwolle archieven bewaard gebleven, waaruit wij kunnen leren hoe het dagelijks leven er verliep, wat men at, waaraan men zijn tijd besteedde en welke bezittingen de kloosters of huizen hadden. Juist uit deze bronnen valt af te leiden hoe de middeleeuwse Zwollenaren leefden en dachten.¹⁹

De nieuwe tijd: 1528-1795

Tegelijk met het verbleken van Zwolle's bloei aan het eind van de vijftiende eeuw – de stad profiteerde steeds minder van haar positie als Hanze-stad – taande ook de macht van de Overijsselse landsheer, de bisschop van Utrecht. De drie IJsselsteden hadden hun macht weten te vergroten, doordat zij toestemming moesten geven voor belastinginning door de bisschop. De onderlinge contacten tussen de drie steden kunnen onder andere worden afgelezen uit de zes pakken brieven van Kampen en Deventer uit de periode 1476-1807.²⁰ De macht van de bisschop werd ook beknot door de oorlogen die de Gelderse hertog Karel voerde om zijn territorium uit te breiden. Hij slaagde er tussen 1521 en 1527 in Groningen en Drenthe te onderwerpen en grote delen van het Sticht onder zijn gezag te stellen.

Om uit de klauwen te blijven van de hertog en zijn plunderende troepen onderwierpen de staten en de steden van Overijssel zich aan de machtige Karel V. In "Dat boeck geteikent met een sterre" vinden we dan ook de overeenkomst waarbij Overijssel Karel als landsheer erkent en die waarbij de provincie en de stad Zwolle Georg Schenck als diens stadhouder erkennen.²¹ Niet alleen werden Zwolle en Overijssel nu deel van een veel grotere staat, zodat hun invloed op de landsheer veel kleiner werd. Zij werden ook betrokken bij de machtspolitiek van Karel V, die Duits keizer, Spaans koning, Habsburgs aartshertog en heer van de Nederlanden was.

De zestiende eeuw was er voor Zwolle één van vele crises. De economische positie van de stad verzwakte. De handel over zee ging de handel over land vervangen. Daarnaast was er in Europa toenemende onvrede over kerkelijke misstanden. In vroeger eeuwen bleef de onvrede altijd beperkt tot binnen-kerkelijke bewegingen, zoals de Moderne Devotie. Nadat Luther zijn 95 stellingen had aangeslagen werd hij in 1521 uit de kerk gestoten en na hem traden ook anderen uit de kerk. Ook te Zwolle kregen zij later hun aanhangers,

getuige de archieven van de doopsgezinde, hervormde en lutherse gemeenten.²²

Niet alleen deze groeiende religieuze tegenstelling, maar vooral ook de politieke ontwikkelingen vanaf het midden van de zestiende eeuw – de landsheren drongen de Nederlandse gewesten wetten en verordeningen op die tornden aan de onafhankelijkheid die zij voordien hadden bezeten – zorgden ervoor dat Overijssel en dus ook Zwolle betrokken raakten bij de Nederlandse Opstand tegen de landsheer, i.c. Philips II, de zoon van Karel V. In Overijssel waren tot 1566 niet die spanningen aanwezig geweest die elders tot de Beeldenstorm of opstand leidden. De Overijsselse Staten namen een afwachtende houding aan, maar het gewest werd door de door Philips gestuurde landvoogd Alva beloond met dezelfde harde maatregelen die hij elders toepaste. Zo kreeg Zwolle een garnizoen ingekwartierd. Onderhandelingen met Alva in 1573 liepen op niets uit.²³ Overijssel gleed door de inkwartiering van soldaten en de hoge kosten daarvan steeds meer af in de richting van de opstandige gewesten. In 1578 ging Zwolle 'om' en koos de kant van de opstandigen. Dit had onder andere tot gevolg dat de aanhangers van de hervormde, of zoals dat toen heette gereformeerde, religie langzamerhand de politieke overhand kregen. Niet alleen beginnen de archieven van de hervormde gemeente in 1581, de meeste van de katholieke kloosters, broederschappen en kerken eindigen aan het eind van de zestiende eeuw.²⁴

Het archiefmateriaal vanaf 1600 wijkt naar soort en inhoud niet belangrijk af van het materiaal ervoor. Derhalve wordt in het onderstaande de Zwolse geschiedenis kort geschetst, waarbij het archiefmateriaal summier ter sprake komt. Zwolle had in de zeventiende en achttiende eeuw, zeker na de Vrede van Munster in 1648, een belangrijke centrumfunctie voor het omliggende platteland. De stad was enerzijds marktplaats voor agrarische producten, anderzijds konden de bewoners van

Winkelinterieur van de NV v/h H.J. Baarslag, winkel in koloniale waren aan de Melkmarkt 29-31; 1914.

het platteland in de stad de nodige nijverheidsprodukten kopen. Industrieel vervaardigde produkten waren er nog nauwelijks, afgezien van textiel. Belangrijk bleef de transito- of overslaghandel tussen het westen van de Nederlanden en Twente en Westfalen. De handel was met name geconcentreerd rond de huidige Thorbeckegracht, waar de meeste factoor woonden. Door deze activiteiten kende Zwolle eind zeventiende eeuw een zekere mate van welvaart. Ondanks de grote pestepidemieën van 1636 en 1656 – waaraan binnen enkele maanden soms duizenden Zwollenaars ten offer vielen – had de stad rond 1670 zo'n 12.000 inwoners.

In 1672 was de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in oorlog geraakt met Engeland, Frankrijk en de bisschoppen van Keulen en Munster. De oostelijke provincies werden zonder al te veel tegenstand onder de voet gelopen door Franse, Munsterse en Keulse troepen. Ook Zwolle gaf zich over en werd door deze troepen bezet. De stad bleef na het vertrek van de vreemde troepen in 1674 met forse schadeclaims en schulden zitten, als gevolg van inkwartiering, knevelarij, vernielingen en extra belastingen, zo valt onder andere uit de zogenaamde Staten van Oorlog en de maand- en jaarrekeningen af te lezen. Als straf voor de snelle overgave trok de nieuwe stadhouder Willem III bij regeringsreglement van 1675 de benoeming van burgemeesters, schepenen en provinciale staten aan zich.

Na zijn dood in 1702 werd het regeringsreglement afgeschaft, zodat raad en gezworen gemeente zelf de keuze van de stadsbestuurders bepaalden. In sommige steden kwam het tot oneigheden rond de benoeming van burgemeesters en schepenen. In Zwolle gebeurde dat niet, maar de gezworen gemeente eiste tussen 1703 en 1709 meer invloed. Opvallend was dat in het eerste kwart van de eeuw vele nieuwe families vertegenwoordigd raakten in de Zwolse magistratuur.²⁵ Hiervan getuigen ook stukken in de verschillende familiearchieven. Deze archieven geven overigens

ook inzicht in allerlei andere aspecten van het leven van de Zwolse elite, zoals haar rijkdom, beleving, familiebanden en bezit.²⁶

Hoewel in het westen van de Nederlanden het economisch verval al eind zeventiende eeuw had ingezet, was Zwolle nog redelijk welvarend. Door de centrumfunctie van de stad was de lokale economie minder gevoelig voor economische depressies. De textielindustrie bloeide weliswaar begin achttiende eeuw, maar zou in de loop van de eeuw tanen. Daarnaast telde Zwolle een grote variatie aan bedrijven, zoals een azijnmakerij, een zijdefabriek, een lijmkokerij, zeepziederijen, kousen-, knopen-, zout-, spelden- en papierfabrieken. Van geen van deze fabrieken is specifiek archiefmateriaal bewaard gebleven. Die nijverheid zou in de loop van de eeuw de achteruitgang van de textielindustrie delen. De Zwolse bevolking groeide nauwelijks tussen 1680 en 1750, doordat velen hun geluk elders gingen beproeven. Er woonden zo'n 12.000 mensen in de stad, waarvan 70% hervormden en 20% katholieken.²⁷

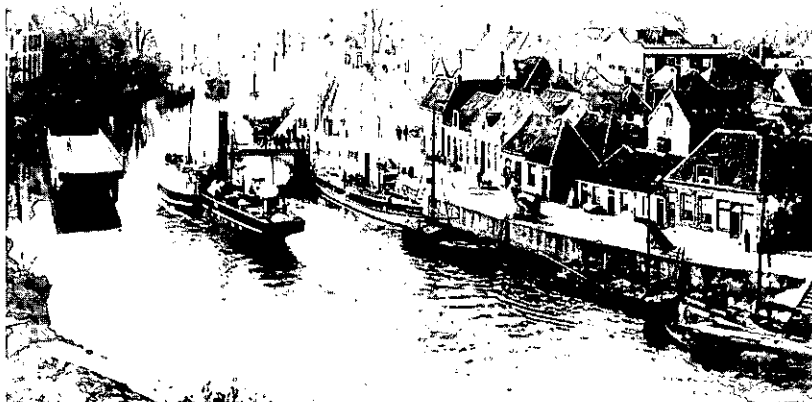
Deze informatie en getallen zijn vaak alleen door moeizaam speurwerk of geduldig telwerk uit de bronnen af te lezen. De vraag naar ambachtelijke variatie of de hoeveelheid inwoners interesseerde de burgerlijke overheid nauwelijks, tenzij belasting geheven kon worden, zoals het hoofdgeld, accijnzen of vuurstedengeld. In een enkel geval hebben wij door omstandigheden wat meer zicht op lonen en prijzen, zoals uit de jaren 1670 tot 1688, toen de magistratuur een register betreffende de aard en prijs van bouw materiaal en arbeidsloon bijhield. En in 1722 werden straatgedeelten opgemeten in verband met de heffing van reinigingsgelden.²⁸

Wanneer er zich rampen voordeden zoals de veepest (1714), strenge winters (1740-1741), of een epidemie van de zogenaamde rode en grauwe loop (1747), dan beïnvloedde dat de welvaart in de stad zeer. De neergang in de economie in de jaren veertig, gekoppeld aan deze rampen en het

voor de Republiek slechte verloop van de Oostenrijkse Successieoorlog leidden ertoe dat Willem IV in 1747 tot erfstadhouder werd uitgeroepen en de regeringsreglementen weer van kracht werden. Alle verkiezingen moesten aan de prins worden voorgelegd. De invloed van de stadhouder werd hierdoor zeer groot, zoals bleek uit de kwestie rond de Zwolse predikant Antonius van der Os. Door raadsleden af te zetten kreeg regentes Anna van Hannover, de weduwe van Willem IV, het gedaan dat Van der Os – wiens denkbeelden zij niet deelde – uit zijn ambt werd gezet.²⁹

Eind achttiende eeuw, toen de Republiek door economische en militaire dreigingen (van Engelse zijde) ten onder leek te gaan, wist de laatste Oranje-stadhouder, Willem V, geen leiding te geven. Dit frustreerde hen die de economische achteruitgang en het verval van de macht van de Republiek wilden keren.³⁰ Zij vonden in hun onvrede aansluiting bij democratisch getinte stromingen in het oosten van Nederland. Daartoe behoorden mensen wier pogingen om tot de aristocratische regentenelite door te dringen, stuitten op het oligarchische karakter van die groep. Ook zij zagen in Willem V een zondebok, omdat hij door middel van de regeringsreglementen deze oligarchie bevorderde. Dit conglomeraat van groepen staat bekend als de patriotten en hun leider bij uitstek werd de in Zwolle wonende Johan Derk van der Capellen tot den Pol, beroemd geworden door het pamflet *Aan het volk van Nederland*.³¹

De tegenstellingen tussen de patriotten enerzijds en de Oranjegezinden en regenten anderzijds groeiden na 1780. Overal in den lande, ook in Zwolle, werden vrijkorpsen en burgercommissies in het leven geroepen om de gekoesterde idealen met de wapens, respectievelijk het woord te kunnen verdedigen. De roerigheid van deze tijd vinden we uiteraard ook terug in de archiefstukken. Zo is er onder andere een register van de door de burgerij gewenste veranderingen van het regeringsreglement uit de jaren 1785-1790 en een

verslag van een onderzoek naar een patriots blad getiteld *De Volksvriend*.³² In januari 1787 hoorden duizenden samengestroomde Zwollenaren op de Grote Markt de afkondiging van de namen van hun nieuwe burgemeesters en schepenen: het waren alle zestien patriotten.³³ Deze overwinning was echter van korte duur: Willem V riep zijn zwager, de Pruisische koning, te hulp om de oude orde te herstellen. Op 23 september 1787 marcheerden de Pruisen Zwolle binnen en vele patriotten vluchtten naar Frankrijk. Willem V benoemde hem welgezinde magistraten en de oude Republiek zou nog tot 1795 bestaan.

De Franse tijd: 1795-1813

Na een mislukte inval in 1793, rukten Franse legers in de zomer van 1794 de Nederlanden binnen zonder noemenswaardige tegenstand. Op 29 januari 1795 bereikten zij Kampen. Toen dit bericht Zwolle bereikte, richtten enkele voormalige patriotten een Comité Revolutionaire op dat de burgemeesters afzette en in hun plaats zestien Provisionele Burgerrepresentanten benoemde.³⁴ Deze lieten op hun beurt in mei 1795 verkiezingen houden, zodat de Zwollenaren voor het eerst hun

Pannekoekendijk / Beestenmarkt (huidige Harm Smeengekade) gezien vanaf de molen op de Jufferenwal; ca 1885. Onder meer is de nachtboot naar Amsterdam te zien. Coll. Waanders I.

eigen stadsbestuur direct verkozen. Op zich zou het bestuur niet zo radicaal veranderen dat soort en inhoud van het archiefmateriaal drastisch wijzigden. Toch zijn er aan de hand van de archivalia historische veranderingen of ontwikkelingen te constateren.

Ook na 1795 bleven de Zwollenaren hun eigen bestuurders kiezen. Verder moesten de ingezetenen veelvuldig stemmen over in te voeren grondwetten en andere zaken. Dit had tot gevolg dat de animo om aan deze volksraadpleging deel te nemen afnam, zo kunnen wij opmaken uit de bewaard gebleven stemuitslagen.³⁵ Zwolle onderzocht ook last van de Franse bevrijders: zij moesten ondergebracht worden en van eten en kleding voorzien worden. Het onderdak viel nog wel te regelen, maar voedsel was een groter probleem. De Fransen betaalden met zogenoemde assignaten: papiergeld, dat niets waard bleek te zijn.³⁶ Nog in 1830 was Zwolle niet af van de schulden uit de Franse tijd.

Behalve de zojuist genoemde verkiezingen, werd de gelijkheid van alle burgers tot principe verheven. Dit betekende dat ook de joden – vanaf 1721 bestond er in Zwolle een snel groeiende joodse gemeenschap – gelijkberechtigd werden. Verder werden kerk en staat gescheiden en de gilden afgeschaft. Een ander resultaat van de Franse dominantie was de omvorming van de oude Republiek – een federatie van zeven soevereine gewesten – tot een nationale staat. Voor Zwolle waren er nog meer veranderingen: in 1802 werd de stad hoofdstad van het nieuw gevormde departement van de Oude IJssel, waartoe naast Overijssel ook Drenthe, Zuid-Friesland en de noord-Veluwe behoorden. In hetzelfde jaar kreeg de stad een nieuw bestuursreglement. De magistraat zou voortaan uit twaalf burgemeesters bestaan.³⁷ In 1809 telde de Zwolle 12.892 inwoners: circa 9300 hervormden, 2800 katholieken, 360 luthers, 340 joden en 60 doopsgezinden.³⁸

De oorlogstoestand en de invoering van het continentaal stelsel in 1810 (bedoeld om de han-

del met Engeland te beperken) hadden economische achteruitgang tot gevolg. Zwolle had nog wel handelscontacten met het Duitse achterland, maar ook de stad deelde in de neergang, doordat de nijverheid verder kwijnde. De bevolking verarmde door de hoge accijnzen, dure levensmiddelen en werkloosheid. Nadat in 1811 de dienstplicht was ingesteld – om welke reden ook de burgerlijke stand door de overheid ter hand werd genomen – zag men de Franse overheersers liever vertrekken. Hoewel de bevrijders van Zwolle plunderende en zich bedrinkende Don-kozakken waren, werden ze in 1813 na de val van Napoleon met blijdschap ingehaald.

Zwolle na 1813

Na het vertrek van de Fransen in 1813 werd Nederland een constitutionele monarchie. Aan de gewestelijke en stedelijke autonomie was definitief een eind gemaakt. Dat betekende dat allerlei, eerder min of meer stedelijke taken door de provinciale of nationale overheid werden overgenomen, zoals de rechtspraak, de buitenlandse politiek, defensie en de meeste belastingen. Anderzijds verfijsden de taken van het lokale bestuur zich en breidden zich in de loop van de laatste

*Harm Smeengekade
tijdens veemarkt met
de Eekwalmolen op de
achtergrond; juni 1895.
Coll. Wispelweij.*

anderhalve eeuw uit. Te denken valt onder andere aan de meer gestructureerde diensten van de gemeente (zoals politie of openbare werken) of de plaatselijke volksvertegenwoordiging, met alle werkzaamheden van dien. Daarnaast kregen vele initiatieven van de burgerij, overheid of andere organisaties veelal een rechtspersoonlijkheid in de vorm van een vereniging of stichting. Deze verfijning van taken en toename van meer of minder zelfstandige organisaties deed de behoefte aan het vastleggen van gegevens dan ook toenemen, al was het alleen maar om achteraf verantwoording te kunnen afleggen. Het archief had nu niet alleen meer de functie van bewijsmateriaal, maar diende ook steeds meer om het gevoerde beleid te kunnen toetsen aan de gegeven uitgangspunten. Dit betekende dat de afgelopen 150 jaar veel meer archiefmateriaal gevormd werd dan in de eeuwen ervoor en dat de omvang van dit materiaal jaarlijks onevenredig toeneemt, zeker nadat de typemachine, het kopieerapparaat en de computer/tekstverwerker hun intrede deden.

De Nederlandse overheid zag zich na 1813 geconfronteerd met een nieuwe staat, die nieuwe regels behoeftte. Dit betekende onder andere het vervaardigen van een grondwet, maar ook van lokale reglementen, zoals een reglement van bestuur van de stad Zwolle, dat in 1824 tot stand kwam en een zogenoemd Reglement van Politie uit 1825, waarbij de verantwoordelijkheden van het bestuur geregeld werden, zoals brandpreventie, verkeer, reiniging, bouwtoezicht en voedselkeuring.³⁹ De archieven van het gemeentelijk bestuur bevatten dan ook een uitgebreide hoeveelheid gegevens op velerlei terrein. Tot de oudste dienstarchieven van de gemeente Zwolle behoren dat van de Politie (vanaf 1825) en dat van Openbare Werken (vroeger ook stadsarchitect genoemd; vanaf 1842).⁴⁰

Andere taken van de lokale overheid waren onder andere het bijhouden van de registers van

de burgerlijke stand en het om de tien jaar laten verrichten van een volkstelling. Per huis werd een nauwkeurige opgave gedaan van de bewoners, beroepen, geboorteplaats en -datum en familie-relatie. Deze registratie zou later de basis vormen voor het bevolkingsregister. Nu maken genealogen dankbaar gebruik van de bewaard gebleven informatie over hun voorgeslacht. Op deze wijze vergaren jaarlijks vele duizenden mensen kennis van het verleden.⁴¹

Deze registers maken het ook mogelijk de bevolkingsontwikkeling van Zwolle te volgen. Van 13.000 in 1813, 18.000 in 1850, 23.000 in 1879, 34.000 in 1909 tot 43.000 in 1940. Vele factoren waren van invloed op deze ontwikkeling, zoals epidemieën (met name de cholera), de vestiging van een Werkplaats van de Spoorwegen in Zwolle in 1870, de aanleg van de waterleiding (1892) en toename van de hygiëne en de sluiting van de zojuist genoemde Werkplaats in 1938. Het is hier niet de plaats daarop uitvoerig in te gaan. Maar al deze factoren hebben hun sporen in de archieven nagelaten.⁴²

In de wijze van verkiezen van het gemeentebestuur en in de openbaarheid van bestuur kwamen halverwege de vorige eeuw veranderingen als gevolg van de grondwetswijziging van 1848. De openbaarheid had tot gevolg, dat er vanaf 1867 gedrukte verslagen van de raadsvergaderingen zijn en dat er vanaf 1852 een jaarlijks *Verslag van de toestand van de gemeente Zwolle* werd uitgegeven. De verandering in de wijze van verkiezen legde de kiem voor het ontstaan van politieke partijen. Hoewel er al eerder kiesverenigingen waren (waarvan geen archieven zijn overgeleverd), dateren de archieven van politieke partijen – de ARP voorop – pas van het eind van de negentiende eeuw.⁴³ De bewustwording van de arbeider en de groei van de arbeidersbeweging eind negentiende eeuw leidden tot de stichting van een Algemeen Zwolsch Werkliedenverbond in 1876. Van dit verbond is helaas geen archief bewaard gebleven; wel van latere, meestal confes-

sionele vakbonden.⁴⁴ Zwolle was geen industriestad en kende dus geen groot arbeidersproletariaat. De meeste arbeiders waren in dienst van de beter betalende spoorwegen. Toch kende Zwolle enkele industriële bedrijven waarvan archieven bewaard zijn gebleven, zoals de NV Vloerzeilfabriek fa. De Vogel van Calcar en Co, de NV Zwolsche Biscuitfabriek, de azijnfabriek van de fa. Heerkens en Schaepman en de ijzergieterij van Wispelweij, die alle uit de negentiende eeuw stammen.⁴⁵ Niet alleen is het aantal grote industriële bedrijven gering, ook ontbreekt nagenoeg de zware industrie zoals die eind negentiende eeuw in het westen van Nederland opkwam.

Hoewel er geen groot proletariaat was, ontbrak in Zwolle de armoede niet en dus waren er instellingen van liefdadigheid om de nood te lenigen. In de negentiende eeuw waren dit veelal particuliere of kerkelijke instellingen, zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (vanaf 1799), de vereniging Hulpbetoon (1888), Moederlijke weldadigheid (1830), de Stadsarmeninrichting (1820) en de kerkelijke armbesturen.⁴⁶ Door wetgeving gedwongen zou de Zwolse overheid eigenlijk pas vanaf 1897 zelf de zorg voor de minder bedeelden ter hand nemen. Zo was er vanaf 1898 een dienst voor de gemeentelijke armenzorg en later, vanaf 1937 de sociale dienst. Ook min of meer particuliere initiatieven ter verbetering van het lot van de armen bleven bestaan, evenals de instellingen voor ouderenzorg als de Gasthuizen of de Daniël-la's Stichting.⁴⁷ Ook de huisvesting was een zaak waarmee de overheid zich in toenemende mate ging bemoeien, alhoewel daar in Zwolle wel de Woningwet van 1901 voor nodig was. Voor die tijd was met name de sociale woningbouw een zaak van particulier initiatief, zoals de Vereniging tot Verbetering der Arbeiderswoningen (1859). Voor 1901 werden bouwplannen wel aan de goedkeuring van de gemeentearchitect onderworpen, maar eisen aan de bouw en met name aan de woonruimte werden nauwelijks gesteld. Vanaf 1901 konden woningbouwverenigingen voor-

schotten krijgen om bouwprojecten te realiseren. In Zwolle werden verschillende verenigingen gesticht, veelal op levensbeschouwelijke grondslag. De gemeente stelde in 1907 een eigen inspectie in: de bouwpolitie, later Bouw- en woningtoezicht geheten.⁴⁸

Naast aandacht voor het persoonlijk welzijn nam de overheid ook maatregelen met betrekking tot onderwijs. Sinds 1806 was er een nationale onderwijswet, waarbij de overheid eisen stelde aan de vorm en inhoud van het onderwijs. Maar ook particuliere organisaties – vaak op kerkelijke grondslag – namen initiatieven tot het oprichten van scholen.⁴⁹ Naast de in het begin van de negentiende eeuw reeds bestaande kerkgenootschappen der hervormden, luthersen, joden, doopsgezinden en katholieken werden in de loop der tijd nog andere kerken gesticht, met name door groepen die zich afscheidden uit de Hervormde Kerk of afsplitsingen daarvan. Te denken valt aan de Gereformeerde Kerken in Nederland (vanaf 1835), de Christelijk Gereformeerde Kerk (1895) en de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden (1926).⁵⁰

Door deze uitgebreide hoeveelheid archieven van allerlei herkomst is het steeds beter mogelijk de grote en de fijne lijnen van de geschiedenis te onderscheiden. De geschiedenis van het persoonlijk leven kan er door geschetst worden. Niet alleen de grote politiek, de stads- en bevolkingsontwikkeling, maar ook de individuele ontwikkeling, het dagelijks leven, hoe men woonde, de wijze waarop de Zwollenaar zich ontspande door lezen of sporten kunnen in archieven van desbetreffende organisaties worden achterhaald.⁵¹ Mits de archieven bewaard zijn, is het mogelijk deze verfijning tot een bijkans microscopisch niveau uit te breiden door de bestudering van familie- en persoonlijke archieven. Voorbeelden daarvan zijn de archieven van de families Feith (1654-1982) en Vos de Wael (1700-1930) en de persoonlijke archieven van ds G. Horreüs de Haas (1879-1943), de schrijver J.K. van Eerbeek

(1898-1937) of burgemeester mr I.A. van Royen (1859-1938).⁵² Niet alleen krijgen de grote lijnen van de geschiedenis een zo broodnodige nuancering door bestudering van dit persoonlijk leven, maar ook kan hierdoor de weg naar de geschiedenis voor velen geopend worden.

Besluit

Het is natuurlijk onmogelijk om in een kort artikel als het bovenstaande een op alle punten bevredigende samenhang tussen de geschiedenis en het bewaarde archiefmateriaal aan te geven. Duidelijk mag wel zijn dat het archiefmateriaal tegelijk de bron en de beperking van de geschiedbeoefening is: wij zijn afhankelijk van het overgeleverde materiaal om een beeld van het verleden te kunnen schetsen. Het ontbreken van bronnen, zoals het bovengenoemde nagenoeg ontbreken van archieven van (zware) industrieën, kan echter ook het gevolg zijn van een historische ontwikkeling. Natuurlijk heeft de toegenomen zorg voor archiefselectie en -beheer ervoor gezorgd, dat we met name over de laatste 150 jaar uitvoeriger geïnformeerd zijn dan over eerdere perioden, ook al omdat we de gegevens uit de archieven beter kunnen toetsen aan andere.

Anderzijds heeft men in vroeger jaren lang niet altijd gegevens of bevindingen op schrift gesteld, domweg omdat daaraan geen behoefte was. Allereerst werd het materiaal niet vervaardigd met het oog op de geschiedbeoefening. Daarnaast heeft men nooit kunnen voorzien welke vragen de geschiedbeoefenaar aan zijn materiaal zou stellen; net zo min als wij kunnen voorzien welke vragen toekomstige generaties zullen stellen.

Dat betekent dus dat wij uiterste zorg moeten betrachten bij het selecteren van te bewaren archivalia, maar nog meer bij het bewaren en toegankelijk maken daarvan. Toekomstige geschiedvorsers moeten immers in staat zijn om net als wij hun wortels in de tijd te bestuderen.

Noten

1. Gregor Rensen en Piet den Otter, *Historisch onderzoek in Overijssel. Een handleiding* (Utrecht 1987) 71.
2. Thom.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle* (2dln.; Zwolle 1954-1961) II, 182.
3. B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle* (4 dln.; Zwolle 1767-1775) I, 84 ev.
4. F.C. Berkenvelder, 'De groei van middeleeuws Zwolle naar zelfstandigheid' in: *Zwolle in de middeleeuwen. Onderzoekingen naar een vroeg-stedelijke samenleving*. (Zwolle 1980) 167-186.
5. Alle hieronder genoemde archieven en archiefstukken zijn te raadplegen in het gemeentearchief Zwolle (GAZ); Administratieve archieven Zwolle (AAZ) 01, 001: Privilegeboek 924-1570.
6. AAZ01-020, resoluties van raad en meente; en AAZ01-063 en verder, resoluties van schepenen en raden.
7. Zie de serie *Maandrekening van Zwolle* (Zwolle 1970...) die door het gemeentearchief Zwolle wordt uitgegeven.
8. AAZ01-005.
9. *Maandrekening van Zwolle 1399* (Zwolle 1970) 3.
10. Overijssel kent pas sinds 1811 een apart notariaat.
11. Kerkelijke archieven (KA) 009, Cartularium van het Domus Clericorum; afgedrukt in: *Domus Parva. Het eerste huis van de Moderne Devoten in Zwolle*, J. Hagedoorn en I. Wormgoor ed. (Zwolle 1987) 59; voor particuliere charters, zie de Persoonlijke Archieven (PA).
12. F.C. Berkenvelder, 'Zwolle ten tijde van de Moder-

Een door mr Rhijnvis Feith (1753-1824) beschilderde waaier; ca 1794.

- ne Devotie', in: *Een zuivere, eenvoudige, standvastige geest... De Moderne Devotie te Zwolle* (Zwolle 1984) 6 ev.
13. F.C. Berkenvelder, *Zwolle als Hanzestad* (Zwolle 1983).
 14. AAZ01-004 en 6291 e.v.
 15. AAZ01-705 t/m 762.
 16. N.D.B. Habermehl, 'Het Heilige-Geestgasthuis te Zwolle in de late middeleeuwen: stichting en ontwikkeling', in: *Zwolle in de middeleeuwen 139-165*.
 17. IA005, IA006 en IA0031.; zie ook: J. Buning, *Vreemdelingen, kostkopers en ouderen. Geschiedenis van het Binnen- en Buitengasthuis te Zwolle* (Utrecht 1990).
 18. AAZ01-006 en 007; F.C. Berkenvelder, 'De gilden in Zwolle tot 1600', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 104 (1989) 7-33; Gilde- en broederschapsarchieven (GA) 001-004.
 19. Zie bijvoorbeeld: Kerkelijke Archieven (KA)004: het Armen Fraterhuis; KA009: het Rijken Fraterhuis; *Domus Parva; Een zuivere, eenvoudige, standvastige geest...; Windesheim. Studies over een Sallands dorp bij de IJssel* (Kampen 1987).
 20. AAZ01-618-623.
 21. AAZ01-006.
 22. Resp. KA062; KA017 en KA022.
 23. AAZ01-546.
 24. KA001 t/m KA014 en KA023 t/m KA048.
 25. Zie: C.M.C. Paulusma-du Pree, *De Zwolse magistraat, 1675-1747. Een onderzoek naar de oligarchisering en naar een mogelijke democratische tegenbeweging* (ongepubliceerde scriptie; Zwolle 1981) en A.J.A. Bos, *De Zwolse magistraat 1747-1795. Een onderzoek naar een mogelijk oligarchiseringsproces* (ongepubliceerde scriptie; Zwolle 1978).
 26. Zie bijvoorbeeld: FA011, archief van de familie Gelderman, waarvan bestaat de *Inventaris van het familie-archief Gelderman 1532-1988* J.J. Seekles ed. (Zwolle 1990).
 27. N.D.B. Habermehl, 'De bevolkingsontwikkeling van Zwolle van 1628 tot 1748', in: *Zwols Historisch Jaarboek I* (1984) 84.
 28. AAZ01-4036, resp. 4459.
 29. R.A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755* (Kampen 1988) 161-168.
 30. De economische neergang verkleinde overigens ook de tolerantie, zoals blijkt uit een verzoek van de Zwolse gilden om de joden uit de stad te weren; zie AAZ01-040, 13 mei 1785.
 31. *De wekker van de Nederlandse natie. Johan Derk van der Capellen 1741-1784* (Zwolle 1984).
 32. AAZ01-4036 en AAZ01-6051-6052.
 33. Zie P.J. Lettinga, 'Zwolle', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 99 (1984) 47-68.
 34. AAZ01-102.6
 35. AAZ01-360 ev.
 36. AAZ01-3916-3920.
 37. AAZ01-111.
 38. AAZ01-419.
 39. Zie: AAZ01-00222, blz. 378a en De Vries, II, 199-210.
 40. Dienstarchieven (DA) 003, resp. DA002.
 41. Zie de registers van de burgerlijke stand vanaf 1811 en de volkstellingen, o.a. 1812, 1830, 1840 en 1849 en bevolkingsregisters 1850-1860 en 1860-1940.
 42. Zie: J. Hagedoorn, 'Verbroken stilte. Een schets van Zwolle in de 19de eeuw', in: *Zwols Historisch Jaarboek 2* (1985), 14-28; CA (Commissie-archieven) 004, Geneeskundig toezicht 1805-1865; CA0015, Choleracommissie, 1866; DA006, gasfabriek, waterleiding en gemeentelijk bosbedrijf (1890-1972); DA013, Sophia-ziekenhuis (1884-1918). Het archief van het in 1848 gestichte RK-ziekenhuis berust niet bij het gemeente-archief.
 43. Verenigingsarchieven (VA) 034 (ARP), VA035 (CHU), VA040 (PSP), VA054 (D66), VA059 (VVD); het archief van de SDAP-afdeling berust bij het IISG te Amsterdam.
 44. VA060 t/m VA067.
 45. Bedrijfsarchieven (BA)002, BA003, BA011 resp. BA018.
 46. VA005, VA006, VA015; zie bijvoorbeeld A.H. ten Cate, *Het Weeshuis der Hervormde gemeente te Zwolle, 1834-1854* (MO-scriptie; Staphorst 1979)
 47. DA022 en DA019; andere instellingen: CA002, Geestelijke en morele herbewapening; CA005, Nationaal crisiscomité; CA006, Werklozenfonds; IA036, Daniëlla's Stichting.
 48. VA018; VA019, Bouwvereniging "Door Eendracht Saamgebracht"; VA039, Bouwvereniging "St. Joseph". Andere bouwverenigingen: AZCW, Beter Wonen, Samenwerking etc.; DA021, Bouwpolitie.
 49. Zie de Schoolarchieven (SA)-groep en diverse Verenigingsarchieven.
 50. Resp. KA018, KA067 en KA071.
 51. Bijvoorbeeld VA072, Athletiek- en voetbalvereniging PEC; VA079, Fotoclub Zwolle; VA045 t/m 47, verschillende bibliotheken.
 52. FA015 en FA010; PA1189, PA1188 en PA1184.

Geschiedenis van het gemeentearchief van Zwolle

Een moeizaam begin

R.C. Bakhuizen van den Brink, de bekende Algemeen Rijksarchivaris, komt de eer toe ervoor te hebben gezorgd, dat er in Zwolle een begin van archiefbeheer gekomen is. Dankzij zijn persoonlijk ingrijpen kwam het namelijk tot de aanstelling van de eerste Zwolse gemeentearchivaris.

Naar aanleiding van een door G.H.M. Delprat geschreven boek over Geert Grote en de Moderne Devotie schreef Bakhuizen van den Brink op 20 augustus 1856 een brief aan B en W van Zwolle. Delprat had namelijk pas na het verschijnen van het boek vernomen, dat zich een aanzienlijk gedeelte van het archief en de manuscripten van het klooster Windesheim in het gemeentearchief van Zwolle bevond. Uit de wel zeer summiere opgave van de inhoud van het archief, die in 1827 was vervaardigd, viel dit niet op te maken. Vandaar dat Bakhuizen van den Brink het gemeentebestuur verzocht een nadere opgave van de kloosterarchieven te geven en Delprat in de gelegenheid te stellen ze te onderzoeken. In de brief schreef hij verder: "Misschien echter biedt de gedane aanvraag eene ongezochte aanleiding om deze en wellicht andere archieven Uwer belangrijke stad nader te doen onderzoeken en sorteren. Nadere berigten omtrent de uitslag van zoodanigen arbeid zouden met dankbaarheid worden ontvangen".

De gevraagde "nadere berigten" bleven echter uit en dus zocht Bakhuizen van den Brink het hogerop. Gedeputeerde Staten van Overijssel schreven op 24 februari 1858 op last van de minister van Binnenlandse Zaken aan het gemeentebestuur dat het archief van Zwolle "vatbaar en rijp is voor een betere ordening". Het gemeentebestuur kon daarbij gebruik maken van de hulp van de provinciale archivaris. B en W zwichtten voor zoveel druk en de gemeenteraad ging op 7 april akkoord met het voorstel het archief te ordenen. Op 25 augustus 1858 machtigden GS de provinciale archivaris om van 1 september tot 1 november 's middags van twee tot vier uur het stedelijk archief van Zwolle te 'regelen'. Zo begon mr J.I. van Doorninck, sedert 1838 provinciaal archivaris, op 1 september 1858 om 14 uur zijn werk als eerste gemeentearchivaris van Zwolle. Voor de door hem te maken kosten en de beloning van degenen, die hem bij het werk zouden assisteren, kreeg hij een 'schadeloosstelling'.

Van Doorninck moest zijn werk onder uitermate primitieve omstandigheden verrichten. Zo schreef hij in zijn eerste jaarverslag: "Uit hoofde het lokaal voor geene verwarming geschikt is, zijn de werkzaamheden gedurende den winter ge-

F.C. Berkenvelder

Papenstraat 3. Binnenplaats met de bewoonster en de bakker; ca 1950. Foto A. Meulenbelt.

Marktkooplui bij de Gasthuisstraat; ca 1900. Links het Binnengasthuis, nu verbouwd tot winkelpanden.

Foto C.J.J. Schaepman.

staakt". Ook in latere jaren werd gemeld, dat "de werkzaamheden niet dan zeer langzaam voortgaan, waartoe dan ook, dewijl op het archief niet gestookt wordt, slechts een gedeelte van de zomermaanden en dan nog maar weinig uren van de dag, besteed kunnen worden". Over de aard van zijn werkzaamheden is niet veel bekend, aangezien Van Doorninck daarover geen uitvoerige mededelingen deed. Wel weten we, dat hij het "in het belang van de onderzoeker nodig vond de stukken zoveel mogelijk naar chronologische orde te rangschikken".

Aangezien Van Doorninck dus niet veel tijd aan het archief kon besteden, drong het gemeenteraadslid mr H.E.C. van Kerckhoff op 27 april 1868 aan op ordening van het gemeentearchief. Als gevolg daarvan werd de directeur van de juist opgerichte Rijks-HBS, dr W.J.A. Huberts, gevraagd een onderzoek in te stellen naar de toestand van het archief. Volgens zijn op 10 februari 1869 ingediende rapport waren er twee archieflokalen in het gemeentehuis. In de eerste zaal lagen de door onder meer Van Doorninck gerangschikte series. Er bevonden zich ook een aantal laden met *charters* en een kast met boeken en *incunabelen*, afkomstig van het klooster Windesheim. Ver-

der was er allerlei ongeordend materiaal aanwezig, dat ten dele geen betrekking op Zwolle had. Het andere vertrek was een kleine zolderkamer.

- ◆ *Een charter is een stuk perkament, waarop een akte geschreven staat, en dat voorzien is van één of meer zegels. Men spreekt ook wel over oorkonde.*
- ◆ *De voor 1501 gedrukte boeken noemt men incunabelen of wiegedrukken.*

Naar aanleiding van dit rapport vergaderde de gemeenteraad op 11 augustus 1869 achter gesloten deuren, waarbij besloten werd dat Huberts tot tijdelijk archivaris werd benoemd met een salaris van 400 gulden per jaar. Hij kreeg de opdracht een beredeneerde inventaris van het archief te maken met alfabetische en tijdrekenkundige inhoudsregisters. Na enkele jaren bleek dat ook de tweede gemeentearchivaris te weinig tijd had om zijn taak naar behoren te vervullen, waarna hem op 26 januari 1874 eervol ontslag werd verleend. Het bleek echter onmogelijk te zijn om voor 400 gulden per jaar een geschikt persoon voor de functie van archivaris te vinden. Op 29 oktober 1874 verklaarde Huberts dat hij wel door wilde gaan met zijn werkzaamheden, maar dan met assistentie van E. Zuidema, een leraar op zijn HBS.

Inmiddels was echter twijfel gerezen over de door Huberts verrichte arbeid en daarom werd eerst aan mr J. Nanninga Uitterdijk, de gemeentearchivaris van Kampen, gevraagd zijn oordeel hierover te geven. Het rapport van Nanninga Uitterdijk, dat op 29 december 1874 in een besloten raadsvergadering werd behandeld, was ronduit vernietigend voor Huberts. Het door hem ingevoerde rubriekensysteem noemde Nanninga Uitterdijk "afkeuringswaardig", omdat het nooit exact kon zijn en op deze manier het overzicht over het geheel werd verbroken. Bovendien lagen nog honderden charters in de grootste wanorde voor de ramen. Ook waren de delen en de registers niet beschreven. Nanninga Uitterdijk besloot

zijn rapport met de constatering dat het Zwolse archief een rijk archief was, "rijker dan ik mij had durven voorstellen". En hoewel inventarisatie geen gemakkelijke taak zou zijn, hoopte hij toch dat het college van B en W "niet langer zal dulden, dat deze kostbare verzameling nog langer op een dergelijke onordelijke wijze bewaard wordt". Hij stelde dan ook voor een deskundige aan te stellen, "die daar al zijn tijd aan kan wijden en niet voor een paar jaar, maar als vaste ambtenaar op een behoorlijk salaris".

◆ *Een cartularium is een register, waarin door de belanghebbende alle akten die op de eigen stad of instelling betrekking hebben, zijn overgeschreven.*

De gemeenteraad sloot zich op 23 maart 1875 bij de conclusies van Nanninga Uitterdijk aan en op 1 oktober daaropvolgend werd jhr mr Th.H.F. van Riemsdijk uit Utrecht de derde gemeentearchivaris. Met deze energieke man deed Zwolle een schot in de roos. Hij verdiepte zich in de geschiedenis van het archief en vroeg op grond daarvan zulke belangrijke archivalia terug als een doopboek en het *cartularium* van het Agnietenbergklooster, die aan particulieren waren uitgeleend. Verder begon hij met het weer op orde brengen van de archiefruimten. Al op 10 januari 1876 leverde hij bij B en W een verslag in van maar liefst dertien dichtbedrukte bladzijden. Helder en overzichtelijk schetste hij daarin de lotgevallen van het gemeentearchief en de pogingen tot ordening ervan, voor zover hij die kon achterhalen. Hij pleitte ervoor het oud-archief ook ruimtelijk duidelijk te scheiden van het nieuw-archief, waarbij hij de grens bij 1 januari 1814 wilde leggen omdat toen een andere 'rangschikking' ter secretarie een aanvang nam. Verder wilde de archivaris dat het archieflokaal behoorlijk zou kunnen worden afgesloten en dat anderen alleen met zijn voorkennis daarin toegelaten zouden kunnen worden.

Op 27 mei 1876 ging de gemeenteraad ermee akkoord, dat het lokaal boven de schepenzaal tot bewaarplaats van het nieuw-archief werd ingericht. Alle bestanddelen van het oud-archief konden zodoende in het grote archieflokaal worden verenigd. De charters werden overeenkomstig een ordening uit 1774 in een honderdtal laden gelegd. De betere plaatsing van de archieven, die zo werd verkregen, was er de reden van dat Van Riemsdijk zijn eerste jaarverslag "niet zonder opgewektheid" schreef. Vanwege de herplaatsing van de tot dusver over drie vertrekken verspreide archiefbescheiden moest hij nauwkeurig van de inhoud kennis nemen. Daarna werd de oude orde zoveel mogelijk hersteld. Ook de verspreide losse stukken, waarvan de onderlinge betrekking niet te bepalen was, kregen met behoud van het verband, waarin zij waren aangetroffen, een plaats. De ingebonden dagbladen, gemeenteverslagen en andere administratieve drukwerken, benevens de oude boeken en de gedrukte ordonanties en publicaties kwamen bij de verhuizing op de kleine zolderkamer terecht.

"Aan de definitieve inventarisering zou echter nog menige werkzaamheid van voorbereidende aard vooraf dienen te gaan", zo schreef Van

Vervoer in het laatste oorlogsjaar: een tot koets omgebouwde autobus. Voor de twee pk's ligt de haver op het dak; 12 maart 1945. Foto dr J.J. Reinking.

Riemsdijk. "Ten gevolge van het vroegere gebrek aan toezicht gedurende zoveel jaren is het archief langzamerhand zodanig in wanorde geraakt, dat daarin niet ineens door het nemen van enige maatregelen van algemene aard, een einde kan worden gemaakt". Wat Van Riemsdijk hier schreef, was een geheel nieuw geluid. Tot twee keer toe vermeldde hij dat hij de orde zoveel mogelijk had gehandhaafd, dan wel hersteld. Tot die tijd waren archivariissen alleen maar bezig de archiefbescheiden of chronologisch of onderwerps-gewijze volgens door henzelf bedachte rubrieken te ordenen.

-
- ◆ *Tegenwoordig gaat men ervan uit dat een goede, wetenschappelijke inventaris de structuur van het archief op een systematische wijze laat zien. Daarvoor is het nodig dat elk stuk terugkeert naar het archief, waaruit het afkomstig is (herkomstbeginsel) en binnen dat archief naar zijn oorspronkelijke plaats. Het systeem van indeling moet gegrond zijn op de oorspronkelijke organisatie en de inrichting van het bestuur van de archiefvormende instantie (de oude orde) om de samenhang van de bestanddelen van het betreffende archief te kunnen laten zien. De oude orde is immers ontstaan overeenkomstig de behoeften van de archiefvormende organisatie en hangt daar ten nauwste mee samen (structuurbeginsel).*
-

Van Riemsdijk kreeg niet de tijd de door hem ontvouwde plannen zelf uit te werken, want al op 1 mei 1877 vertrok hij. Uiteindelijk zou deze zeer kundige man in 1887 Algemeen Rijksarchivaris worden. Een half jaar voor zijn vertrek, op 2 oktober 1876, was de eerste "Instructie voor de gemeentearchivaris van Zwolle" door de gemeenteraad aangenomen. Deze instructie werd al op 26 februari 1877 door een andere vervangen. Wellicht was dit een gevolg van de instelling op 4 december 1876 van een speciale commissie voor het gemeentearchief, bestaande uit een lid van B en W en twee raadsleden. Deze instructie bleef bijna een eeuw gelden en werd pas in 1970 vervangen.

Op 1 april 1878 trad de vierde gemeentearchivaris aan. Dat was mr A.G.A. baron Sloet tot Oldhuis, die districtsschoolopziener was. Hij had

grote waardering voor het werk van zijn voorganger, die de archiefbescheiden in vijf en de charters in zeven rubrieken had ingedeeld: "Het getuigt van grote werkkraft en heldere zaakkennis, dat Van Riemsdijk in anderhalf jaar op deze wijze orde wist te scheppen in de schromelijke chaos van verwarring, waarin de oude en nieuwe bescheiden ten gevolge van langdurig gemis van het nodige toezicht waren geraakt".

Ook bij Sloet rees echter twijfel of "een zuiver doorgevoerde chronologische rangschikking en catalogisering", die hij zich tot die tijd steeds had voorgesteld, wel de meest doelmatige wijze was voor de beschrijving van het archief. In ieder geval was de ordening van de charters uit 1774 te verwerpen, omdat men toen alleen die charters bij elkaar had gebracht, die op dat moment voor het dagelijks administratieve gebruik enige waarde hadden. Een grote menigte charters was als van geen belang zijnde terzijde gelegd en bleef ongesorteerd liggen. Sloet wilde de stukken van het archief niet chronologisch, maar volgens hun inhoud en "dus rubrieksgewijze" beschrijven. Een indeling in rubrieken lukte desnoods nog wel bij de losse stukken, maar natuurlijk niet bij de registers, waarin stukken van zeer verschillende aard afgeschreven waren.

Zodoende drong ook bij Sloet het besef door dat de oude ordening, juist ook voor de uiteindelijke inventarisatie, van het grootste belang was. In het jaarverslag van 1878 schreef hij althans dat het naar zijn mening de aangewezen weg was de stukken door te lezen en het gelijksoortige zo veel mogelijk te verenigen. Daarbij tekende hij wel aan "dat dit werk met voorzichtigheid diende te geschieden om de stukken van verschillende inhoud, die echter kennelijk tot adstructie van een zelfde zaak gediend hadden, niet te scheiden, of juist weer te verenigen indien ze los verspreid waren geraakt in verschillende portefeuilles, terwijl het mij tevens dienstig leek de plaats van herkomst kort aan te tekenen bij de beschrijving, omdat ik vooralsnog geen zekerheid heb, dat al-

leen willekeur de splitsing der stukken heeft veroorzaakt". Dat een rubrieksgewijze rangschikking problemen met zich meebracht, omdat "vele stukken toch [...] gevoegelijk onder twee of drie verschillende rubrieken gebracht kunnen worden, terwijl andere daarentegen tot geene der aangenomen rubrieken behoren", had hij inmiddels ook ontdekt.

Op 1 april 1883 liep de vijfjarige periode ten einde, waarvoor Sloet tot gemeentearchivaris was benoemd. De raad besloot hem echter nog tot het einde van het jaar in dienst te houden. Inmiddels werd beraadslaagd over de toekomst van het archief. De meerderheid van de raad begreep, dat daar een ontwikkeld man werkzaam zou moeten zijn, die zijn tijd en kennis onverdeeld aan het archief zou kunnen wijden. Aan deze laatste eis kon Sloet niet voldoen, omdat zijn tijd grotendeels door andere werkzaamheden in beslag werd genomen. Daarom verleende de raad hem per 1 januari 1884 eervol ontslag en besloot tot het aanstellen van een nieuwe archivaris met een jaar-

wedde van 1500 gulden, maar weer voor vijf jaar. Tevens werd 300 gulden toegestaan voor de bezoldiging van een klerk om de nieuw te benoemen archivaris bij te staan.

Mr A. Telting, die op 1 mei 1884 begon, werd de vijfde gemeentearchivaris. Op 1 juli van hetzelfde jaar trad P. Berends als klerk in dienst. Telting wierp zich gedurende zijn ambtsperiode vooral op de ordening van de oude rechterlijke archieven, die in 1879 van de rechtbank terug waren gebracht naar het gemeentearchief. Hij zocht ook de kwitanties van vele instellingen bijeen en zette de door Sloet begonnen *klappering* van de doop-, trouw- en begraafboeken voort.

Verder begon Telting met het herstellen van de chronologische volgorde van de ingekomen brieven over de periode 1671-1810, die geheel door elkaar waren geraakt. Vooral aan de materiële verzorging van het archief besteedde Telting veel aandacht. Dat hij niet zoveel werk kon verrichten als hij wel wilde lag enerzijds aan een langdurige ziekte van de opvolger van Berends en anderzijds

De Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) streefde naar ambachtelijk gemaakte, eenvoudige en solide meubels, met een goede vorm. Een goed voorbeeld hiervan was het interieur in hun vergaderzaal aan de Jufferenwal 24: het PALVU-huis (thans Jubal); 1926. PALVU staat voor Proletariërs Aller Landen Verenigt U. Foto A. Meulenbelt.

aan een toename van het aantal personen dat van het archief gebruik maakte of inlichtingen daaruit vroeg. Telling vertrok nadat de vijf jaren, waarvoor hij was aangesteld, waren verlopen.

-
- ◆ *Voor het vinden van één enkel gegeven heeft men aan een inventaris niet veel. Een nadere toegang op de bestanddelen van het archief in de vorm van een alfabetisch gerangschikte index op persoonsnamen, beroepen en topografische benamingen is dan een uitkomst. Het hieraan verbonden werk noemt men in archiefkringen 'klapperen'.*
-

Per 1 juli 1889 begon mr J.W. Mulder zijn werkzaamheden als zesde gemeentearchivaris. Ook hij probeerde rubrieksgewijs de stukken en charters te ordenen. Aangezien het daarbij om duizenden losse archiefbescheiden ging, die nog altijd in wanorde dooreen lagen en dus stuk voor stuk bestudeerd en beschreven moesten worden, verzag Mulder dat "het nog wel geruimen tijd [zou] vergen voor dit karwei geheel is afgelopen". Hij probeerde als eerste systematisch een archiefbibliotheek samen te stellen. Verder werden de charters door hem in achttien rubrieken ingedeeld en opgeborg. Daarbij werden ze bevochtigd, geperst en met wasknijpers in bundels van 40 stuks verenigd.

Toen het contract van Mulder op 16 juli 1894 afliep, strandde een poging van B en W om hem nogmaals voor vijf jaar te benoemen. De gemeenteraad wilde dat de tot nu toe gevolgde wijze, waarop het archief bewerkt was, beëindigd zou worden. Men vond het voldoende als in de toekomst een rechtskundige de voor een juridische kwestie benodigde stukken zou kunnen vinden. Het historisch-culturele belang van het archief werd van weinig waarde geacht. Een globale ordening van het archief in de geest van de raad zou voor 1 januari 1897 voltooid moeten zijn. Derhalve wilde de raad het contract met Mulder alleen tot die tijd verlengen. Mulder bedankte voor de eer en vertrok.

Uit de uitspraken van de gemeenteraadsleden tijdens de vergaderingen van 5 en 19 februari 1894

komt een onthutsend gebrek aan inzicht in de waarde van het gemeentearchief naar voren. Er werden dingen gezegd als: "Werkelijke voordelen voor de gemeente levert de kennis van het archief niet op"; "Ja, het schijnt wel eens gebeurd te zijn, dat een of andere vreemde geleerde, die hier kwam snuffelen – volgens de rapporten wel tweemaal in 25 jaar – het archief prees, maar wat betekent dat?" en "'t Is ook wel aardig als er hier en daar nog wat ongeordends ligt: dan kan men nog eens een vondst doen". Tegen een dergelijke beperkte opvatting hield de voorzitter van de in 1891 opgerichte Vereniging van Archivarissen in Nederland (VAN) een honende, vlijmscherpe en uiterst sarcastische rede, waarvan gedeelten in verschillende Nederlandse dagbladen werden afgedrukt.

Na het rumoer dat het Zwolse gemeenteraadsdebat overal in den lande had verwekt en het vertrek van de archivaris stonden er gemeenteraadsleden op, die een ander geluid lieten horen. Desondanks verwierp men het aanstellen van een nieuwe archivaris met negen tegen acht stemmen. Wel werd een commissie uit de gemeenteraad benoemd, die in een rapport van 10 december 1894 concludeerde dat een groot deel van het archief nog in een chaotische toestand verkeerde. Dat zou eerst moeten worden uitgezocht, voordat de raad en deskundigen zouden kunnen beoordelen wat in het belang van de gemeente verder gedaan zou moeten worden. De commissie stelde voor dat een ambtenaar, bijvoorbeeld een commies ter secretarie, speciaal belast zou worden met de werkzaamheden op het archief. Dat zou dan iemand moeten zijn, "die wat meer dan gewoon lager onderwijs heeft genoten, behoorlijk ontwikkeld en aan regel en orde bij zijn werk gewend is". De taak van de archivaris zou dan nog slechts bestaan uit het controleren van het werk van deze klerk. Daarvoor zou wellicht iemand kunnen worden gevonden "die enkel uit liefde tot de wetenschap en zonder financiële opoffering voor de gemeente bereid

zou blijken te zijn, zich tijdelijk met die functie te belasten”.

Gelukkig waren er ook toen al raadsleden die de aanstelling van een beter gesalarieerde archivaris noodzakelijk achtten en het ongewenst vonden dat de klerk ten archieve, hoe bekwaam ook, alleen verder zou werken. Eén van die raadsleden had zich gewend tot de Algemeen Rijksarchivaris, de in Zwolle niet onbekende Van Riemsdijk. Zijn brief werd in de raadsvergadering voorgelezen. Van Riemsdijk pleitte ervoor dat de stukken in hun natuurlijke samenhang gebracht moesten worden. “Het archief van een zo oude en historisch belangrijke stad als de gemeente Zwolle, is meer als een samenstel van allerhande verzamelingen en archieven te beschouwen dan als een af-

gerond geheel. De bescheiden van talrijke besturen, colleges, commissies, kloosters, gasthuizen, enz. zijn bij hun opheffing langzamerhand met het stedelijk archief verenigd en nu daarin vermengd geraakt, zodat de herkomst zonder een grondig onderzoek niet te onderkennen is. Die vroegere stedelijke inrichting moet ook de grondslag zijn voor de inrichting van het archief”.

Van Riemsdijk wilde dat een met de nodige kennis toegeruste archivaris werd aangesteld, omdat anders aan het archief onherstelbare schade kon worden toegebracht. Ook andere deskundigen verdedigden dit standpunt. Bij een deel van de raadsleden bleef dit echter op financiële bezwaren stuiten. Eén raadslid verklaarde naar aanleiding van de uitgebrachte adviezen: “Op de voorgrond behoort niet te staan wat uit een algemeen wetenschappelijk oogpunt voor het archief nuttig is, maar wat de gemeente verplicht is voor het archief te doen met het oog op haar eigen belangen”. Uiteindelijk werd mr L. van Hasselt, rijksarchivaris in Overijssel, door de raad uitgenodigd zonder enige vergoeding archivaris van de gemeente Zwolle te worden, onder de bijstand van een door B en W te benoemen en door de gemeente te betalen klerk.

Van Hasselt aanvaardde dit verzoek en werd daarmee op 4 maart 1895 de zevende gemeentearchivaris. Zo werd afgebroken wat de voorafgaande jaren – zij het met vallen en opstaan – moeizaam was opgebouwd: een geregeld en deskundig beheer door een fulltime archivaris. Net als Van Doorninck kon ook Van Hasselt zich alleen gedurende de middaguren aan het stedelijk archief wijden. De houding van Van Hasselt werd door zijn collega's niet erg gewaardeerd. De voorzitter van de VAN vond dat de archivarissen “feitelijk eene van de toch al niet talrijke bezoldigde plaatsen, die zij langzamerhand veroverd hadden, was ontroofd”.

Van Hasselt begon evenals Van Riemsdijk met een zeer uitvoerig rapport, waarin hij de stand van zaken weergaf en inging op de voor- en nade-

*Louise Maria Doijer,
een Zwolse dame uit
doopsgezinde kring
(1779 – 1824). Coll.
Stroink.*

len van de door zijn voorgangers gevolgde werkwijze. Hij was in navolging van Van Riemsdijk van mening dat er naar gestreefd moest worden de oorspronkelijke orde van de archieven te herstellen en ging dan ook in diens voetspoor voort. De door Van Riemsdijk aangebrachte orde moest hersteld worden, maar inmiddels waren door de andere opvattingen van zijn opvolgers honderden stukken anders gerangschikt of zelfs onvind-

vellen en blaadjes moeten worden gebracht", zo verzuchtte hij.

Op 16 maart 1897 werd Jacobus Geesink, tekenaar bij de ijzergieterij Sallandia, als klerk bij het archief aangesteld. Omdat hij nog nooit bij een archief had gewerkt, bracht Van Hasselt hem het lezen van oud schrift en de specifieke archiefwerkzaamheden bij. Geesink bleek een vlotte leerling, want volgens Van Hasselt was hij "in be-

*Treinen op station
Zwolle; ca 1946. Foto
A. Meulenbelt.*

baar geworden. Van Hasselt dacht echter anders over de charters, die door Van Riemsdijk buiten de systematische ordening waren gehouden. Van Hasselt vond dat ze in een inventaris op de plek waar ze thuishoorden vermeld moesten worden. Daarvoor waren de door zijn voorgangers gemaakte beschrijvingen echter te uitvoerig en Van Hasselt besloot de beschrijving van de charters dan maar helemaal te staken. De door Mulder ingevoerde charterberging schafte hij af. Van Hasselt vouwde de charters op, deed ze in enveloppen en die weer in dozen. Bij de beschrijving van de losse stukken bleek hem vooral de grenzeloze verwarring, waarin het Zwolse archief zich bevond. "Dagen zijn er vaak gemoeid met de oplossing van het vraagstuk tot welk archief één enkel van de vele duizenden uit hun verband geraakte

trekkelijk korte tijd [...] het oude schrift genoegzaam machtig om al de diensten te bewijzen, die van een pas beginnend ambtenaar bij dit archief mogen worden verlangd. Ook ten aanzien van het sorteren en rangschikken van archiefstukken was hij reeds na enige maanden in staat mij met vrucht behulpzaam te zijn". Dit judicium is niet van belang ontbloomd, als men weet dat Geesink enkele tientallen jaren later zelf gemeentearchivaris van Zwolle zou worden.

Het jaar 1898 heeft wat betreft de huisvesting voor het Zwolse archief grote betekenis gehad, maar luidde juist daardoor ongewild de achteruitgang en stilstand in het archiefbeheer in. Toen de restauratie van de Sassenpoort zijn einde naderde, ontdekte Van Hasselt dat zich daarin nog ruimte bevond om andere archieven naast het

rijksarchief te huisvesten. Hij wees het Zwolse gemeentebestuur op de "voortreffelijke gelegenheid" het oud-archief van de gemeente in de poort onder te brengen. Eén van de evidente voordelen was dat "de rijksarchivaris bij verplaatsing naar de Sassenpoort voortaan niet slechts een gedeelte, maar de gehele dag zijn oog daarover kan laten gaan en zich steeds daar ten dienste van het gemeentebestuur en het publiek bevinden". De regering plaatste zich meteen op het juiste standpunt, dat het oud-archief van de gemeente volkomen afgescheiden behoorde te blijven van het rijksarchief en stelde daarom een geheel apart lokaal in het midden van de bovenste verdieping ter beschikking. Daarvoor zou de gemeente 400 gulden huur per jaar betalen. Voor het gemeentearchief gingen nu dezelfde regels gelden als voor het rijksarchief: op vrijdag en zaterdag gesloten en op de overige dagen van 9 tot 15 uur geopend.

J. Geesink vertrok op 1 juni 1898 naar het rijksarchief, waar hij als amanuensis ging werken. Zijn opvolger, J. Wijnbeek, viel meteen in de drukte van de verhuizing. Over de Sassenpoort liet Van Hasselt zich lyrisch uit: "Naar mijn overtuiging is er in Nederland ook onder de best ingerichte archiefgebouwen geen enkel aan te wijzen, dat zozeer aan de eisen van goede bewaring en geriefelijkheid beantwoordt als de Sassenpoortentoren". Hoe opvattingen kunnen veranderen!

Lang kon Van Hasselt niet van de Sassenpoort genieten, want op 10 april 1900 overleed de voorlopig laatste gemeentearchivaris. Mr C.P.L. Rutgers, zijn opvolger als rijksarchivaris, wenste niet zonder bezoldiging gemeentearchivaris te zijn. Een moeizame situatie ontstond, waarbij het feitelijke beheer over het gemeentearchief kwam te berusten bij de klerk Wijnbeek, die daartoe nauwelijks enige scholing had ontvangen. Naast het helpen van bezoekers en het verrichten van onderzoek naar aanleiding van schriftelijke vragen, besteedde hij zijn tijd aan het vervaardigen van klappers op de doop-, trouw- en begraafboeken.

In de volgende jaren klaagde Wijnbeek over vocht in de ruimten, waarin het archief zich bevond, de onmogelijkheid om de ruimten te verwarmen en de geringe ruimte in de werk- en leeskamer. En juist op dat moment kwam de Commissie van advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën in haar Overzicht in 1904 tot de uitspraak, dat Zwolle "het volledigste stedelijk archief heeft, hier te lande ons bekend!"

Stilstand en achteruitgang

Een absoluut dieptepunt kwam voor het Zwolse gemeentearchief in 1908, toen de Zwolse archiefkwestie ontbrandde. De nieuw aangetreden rijksarchivaris, dr M.G. Schoengen, wilde niet ongehonoreerd de verantwoordelijkheid voor het gemeentearchief op zich nemen, maar duldde ook geen 'Fremdkörper' in het rijksgebouw. Daarom begon de rijksarchivaris Wijnbeek te sarren, bijvoorbeeld door hem te verbieden gemeentelijke archiefstukken op een rijkskast neer te leggen. De zaak liep zo hoog op, dat Schoengen uiteindelijk Wijnbeek verbood nog langer op de Sassenpoort te komen. Het Zwolse archief kwam in de landelijke dagbladen opnieuw in negatieve zin breedvoerig ter sprake. Het gemeentearchief werd ja-

Duitsers op de vlucht, gezien vanuit een huis aan de Wilhelminasingel, toen omgedoopt in Bolwerksingel; 12 april 1945. Foto dr J.J. Rein-king.

ren lang ontoegankelijk. Personen die het archief wilden raadplegen, zonden wel telegrammen om tot het Zwolse gemeentearchief toegelaten te worden, maar dat hielp niet. Een Archiefwet met als uitgangspunt de openbaarheid van de archieven bestond immers nog niet.

Zo begon in 1908 een tijdperk van stilstand, ja zelfs achteruitgang voor het Zwolse archief. Wijnbeek, die niet op het archief in de Sassenpoort terecht kon, werd op de afdeling onderwijs op het stadhuis als ambtenaar ingezet.

Op 1 juli 1912 werd, om uit de impasse te komen, begonnen met het terugbrengen van het gemeentearchief van de Sassenpoort naar het stadhuis. De archivalia kwamen weer op hun oude, vertrouwde plaats boven de schepenzaal te staan. Het oude rechterlijke archief bleef echter achter op de Sassenpoort. Wel kreeg de bibliotheek nu een aparte ruimte. De werkkamer van de archivaris was echter niet meer voor het gemeentearchief beschikbaar, omdat die in gebruik was genomen door een afdeling van de secretarie. Eventuele bezoekers moesten in het depot worden ontvangen. Veel waren dat er aanvankelijk niet, want in 1912 werden er precies vijf geteld. In 1923 werd echter gemeld dat "van het gemeentearchief vrij druk gebruik werd gemaakt voor het doen van nasporingen van onderscheidene aard". Inmiddels was er op archiefgebied wel het een en ander veranderd. De in 1918 van kracht geworden Archiefwet bepaalde immers dat alle archivalia in overheidsarchiefbewaarplaatsen in principe openbaar waren, zodat alle beperkende bepalingen vervielen.

De Archiefwet eiste ook dat bij een archief als dat van Zwolle een academisch opgeleide gemeentearchivaris aangesteld moest worden.

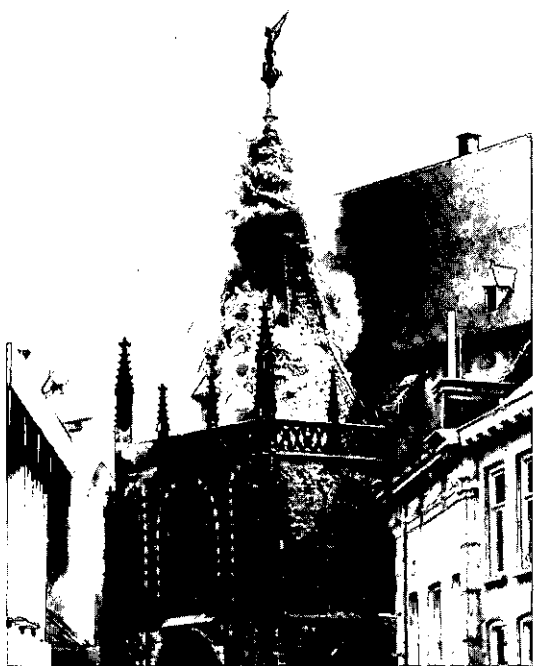
Met een beroep op de aanzienlijke kosten, die de aanstelling van een gediplomeerd wetenschappelijk archiefambtenaar met zich mee zou brengen, wist Zwolle echter steeds weer ontheffing van deze verplichting te verkrijgen. De dienstverlening aan bezoekers van het archief was bedroevend en er kwamen dan ook de nodige klachten

binnen. In het begin van 1933 werd J. Geesink, die nog altijd bij het rijksarchief werkte, ten gevolge van overheidsbezuinigingen op wachtgeld gesteld. Hoewel hij niet voldeed aan de gestelde eisen, verleende de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ontheffing en kon de gemeente zonder al te diep in de buidel te tasten Geesink als gemeentearchivaris aanstellen. Naast zijn wachtgeld behoefde Zwolle namelijk slechts 1200 gulden per jaar aan Geesink te betalen om deze weer een volledig salaris te verschaffen. Op 1 februari 1933 werd J. Geesink de achtste Zwolse gemeentearchivaris. Hij zou echter slechts halve dagen in deze functie werkzaam zijn, omdat hij tevens voor halve dagen directeur van het museum werd.

De toen 57-jarige Geesink kon in zijn eentje niet veel doen op de brandgevaarlijke, veel te volle stadhuiszolder. Geregeld klaagde de archivaris erover, dat wegens het ontbreken van enige verwarmingsmogelijkheid het verblijf in de archief-

*Drie rooms-katholieke
Zwolse jongedames in
een bootje; ca 1900.
Foto B.J. Remmers,
coll. G.T. Oldenhof.*

bewaarplaats – naast de werkruimte voor de archivaris en ontvangstruimte voor de bezoekers – een groot deel van het jaar voor langer dan enige minuten vrijwel onmogelijk was. Bezoekers waren dan ook zeldzaam.

Enerzijds omdat men geen NSB-archivaris wilde, anderzijds om Geesink aan een redelijk inkomen te helpen, werd in 1941, toen de archivaris de pensioengerechtigde leeftijd bereikte, afgesproken dat hij levenslang gemeentearchivaris zou zijn. Hij hoefde slechts de lopende zaken te behartigen, dat wil zeggen inlichtingen te verstrekken aan het publiek. Desalniettemin werpt het wel een zeer schril licht op de toenmalige sociale situatie in Zwolle, dat de oude baas nog tot diep in de tachtig gedwongen werd voor 100 gulden per maand dagelijks de drie hoge, steile trappen in het oude stadhuis te beklimmen. Even schrijnend is het te lezen, hoe in 1961 een 85-jarige beleefd aan B en W moest vragen of hij wellicht twee weken met vakantie mocht gaan! Zon-

der meer uniek is natuurlijk dat de 91-jarige Geesink op 16 maart 1967 het feit kon herdenken, dat hij 70 jaar bij het archiefwezen werkzaam was.

Inmiddels had Th.J. de Vries, die zich als historisch kandidaat in 1933 vergeefs tegen de benoeming van Geesink had verzet, kort na de bevrijding zijn studie geschiedenis afgerond. Op 31 december 1951 werd De Vries als werkloze hoofdarbeider bij de gemeentesecretarie te werk gesteld. Op 1 april 1955 werd hij benoemd tot commies ter secretarie, speciaal belast met het gemeentearchief over de periode 1813-1924. In hetzelfde jaar begon hij de opleiding tot wetenschappelijk archiefambtenaar 1e klasse aan de Rijksarchiefschool. Hij slaagde er echter niet in deze opleiding met succes af te ronden.

Op 1 januari 1962 werd hij als hoofdcommies overgeplaatst naar het gemeentearchief, voornamelijk omdat het voor de 86-jarige Geesink steeds bezwaarlijker werd de stukken voor de bezoekers te halen en te brengen. Nadat De Vries op 60-jarige leeftijd alsnog het diploma van wetenschappelijk archiefambtenaar kreeg uitgereikt, was de weg geopend voor zijn benoeming op 1 januari 1965 tot negende gemeentearchivaris.

Zo verkeerde Zwolle in de merkwaardige situatie, dat het niet beschikte over een goedgekeurde archiefbewaarplaats, maar wel over twee gemeentearchivarissen. Aangezien deze echter 89 en 61 jaar oud waren, meende de provinciale inspecteur der archieven in Overijssel wel aan te moeten dringen op òn een goede huisvesting òn een goede opvolging en personeelsbezetting bij het gemeentearchief. De totstandkoming van de Archiefwet 1962 en vragen die in de gemeenteraad waren gesteld naar aanleiding van vernietigende krant artikelen dwongen het gemeentebestuur tot maatregelen. Het was nu al de derde keer, dat het Zwolse archief onderwerp van publieke kritiek werd. Talrijke anekdotes over die tijd doen nog altijd de ronde. Van der Gouw, zelf van geboorte Zwollenaar, vertelde op de Archiefschool bijvoorbeeld het volgende verhaal: "Als je het

Brand in de toren boven het noorderportaal van de Grote Kerk, gezien vanuit de Voorstraat; 1 aug. 1984.

Bezoek van een zigeuner met een dansende beer in de Hoogstraat; ca 1935. Foto A. Meulenbelt.

Zwolse archief binnentreedt, zie je eerst niets door de absolute duisternis, die er heerst. Als je geluk hebt, gaat dan net de telefoon. Die hoor je echter niet, want de beide archivariissen zijn doof. Er gaat dan in plaats van de telefoonbel een rood flikkerlicht branden en je ontwaart twee roerloze gestalten”.

Het college van B en W besloot de archiefkwestie drastisch aan te pakken. Enerzijds werd het in 1959 gebouwde gedeelte van het voormalige gebouw van de erven J.J. Tijl aan de Voorstraat, waar de Zwolse Courant werd gedrukt, op 28 juni 1965 aangekocht om na verbouwing als gemeentelijk archiefgebouw te kunnen dienen. Anderzijds werd op 2 februari 1965 besloten een jonge, hogere archiefambtenaar aan te trekken, wiens taak het in de eerste plaats zou zijn het archief te saneren, een archiefdienst op te bouwen en het aangekochte gebouw als archiefgebouw geschikt te maken. Dat werd drs F.C. Berkenvelder, een 32-jarige leraar aan het Alexander Hegius Gymnasium te Deventer, toen in opleiding tot wetenschappelijk archiefambtenaar 1e klas. Op 1 januari 1966 begon Berkenvelder, inmiddels gediplomeerd, voor halve dagen als adjunct-archivaris. Met ingang van dezelfde datum werd het de

90-jarige Geesink vergund met behoud van salaris voor de rest van zijn leven blijvend afwezig te zijn. Diepgaande verschillen van inzicht tussen De Vries en Berkenvelder over de sanering van het archiefbestand deden al spoedig een crisis ontstaan, die ertoe leidde dat de gemeentearchivaris in november voor onbepaalde tijd met ziekteverlof werd gezonden. Op 1 maart 1969 werd hem wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd eervol ontslag verleend. Geesink was in mei 1968 overleden. Hoewel Berkenvelder op 1 april 1968 door de gemeenteraad van Zwolle tot gemeentearchivaris werd benoemd, is net niet de situatie bereikt dat de stad tegelijkertijd over drie gemeentearchivariissen beschikte, omdat hij pas op 19 augustus 1968 als zodanig aan het werk ging.

Wederopbouw

Binnen een jaar nadat de tiende gemeentearchivaris begonnen was, kreeg het archief voor het eerst in zijn toen ruim 110-jarig bestaan een zelfstandige huisvesting. Het aangekochte deel van het gebouwencomplex van Tijl kwam in het voorjaar van 1969 ter beschikking. Tegelijk met een in de loop der jaren forse uitbreiding van het personeel – op het hoogtepunt in 1978 telde de gemeentelijke archiefdienst van Zwolle dertien formatieplaatsen – werd het archiefgebouw verder ingericht. Het gemeentebestuur was er uiteindelijk van doordrongen geraakt dat het archief een belangrijk cultureel erfgoed was. In het op 28 juli 1970 vastgestelde ‘Reglement voor de gemeentelijke archiefbewaarplaats’ werd er althans op gewezen dat de archivaris er voor moest zorgen, “dat van de archieven en verzamelingen overeenkomstig hun wetenschappelijke en culturele waarde gebruik wordt gemaakt”. Hier werd dus voor het eerst benadrukt dat de waarde van het archief niet alleen op het administratief-juridische vlak ligt.

Dat betekende echter nog niet dat alles van een leien dakje liep. Zo verliep de inrichting van

het archiefgebouw niet zonder problemen. De eerste drie maanden was het archiefgebouw verstoken van telefoon. In een andere fase was er in de werkruimten geen verwarming. In juli 1969 waren weliswaar het souterraindepot en de helft van de eerste verdieping gereedgekomen en kon er verhuisd worden, maar de rest van de eerste verdieping, de tweede en derde verdieping en ook de begane grond lagen er verlaten en haveloos bij. Langzaam maar zeker konden meer ruimten in gebruik genomen worden. In augustus 1970 was de rest van de eerste verdieping: toiletten en keukens, een tentoonstellingszaaltje, een kantine en studiezaal met verhoogde ruimte voor de studiezaalambtenaar gereed. Twee jaar later konden op de tweede verdieping een depot en een restauratie-atelier in gebruik worden genomen. Nadat de afdeling Burgerlijke Stand, Bevolking en Militaire Zaken, die in verband met de verbouwing en de nieuwbouw van het stadhuis tijdelijk haar intrek op de benedenverdieping had genomen, in juni 1975 was vertrokken, kon deze ruimte als studiezaal en depot worden ingericht. De derde verdieping werd verbouwd tot vergader- en cursuszaal en tentoonstellingsruimte. De verlaten studiezaal op de eerste verdieping werd omgezet in een bibliotheek, terwijl de bibliotheek tot sorteerruimte werd. In juli 1982 werd de studiezaal voorzien van een leescabine, luistercabine en typecabine en in 1983 kwam de geluidsafdeling klaar.

Inmiddels was er veel werk verricht. Berkenvelder stelde zich ten doel de in de afgelopen 70 jaar opgelopen achterstand tijdens zijn ambtsperiode weg te werken. Daartoe zou het nodig zijn dat het oudste stadsarchief, de kloosterarchieven en het negentiende-eeuwse archief van Zwolle en Zwollerkerspel zo niet geordend, dan toch tenminste geheel beschreven waren. Alleen dan zou ieder stuk daaruit onmiddellijk gevonden en ter inzage gegeven kunnen worden. Dat betekende dat er beschrijvingen zouden moeten komen van de bestanddelen van deze archieven, die er in 1969 nog maar voor eenderde gedeelte van het

oudste stadsarchief waren, benevens een doeltreffende index daarop. Het toegankelijk maken van de archieven werd nog extra bemoeilijkt doordat de duizenden charters, behorende tot enkele tientallen verschillende archieven, dooreen waren geraakt. Alvorens te kunnen gaan inventariseren zouden deze dus alle in *registvorm* beschreven moeten worden, opdat zou kunnen blijken tot welk archief het betreffende charter ooit had gehoord. Vandaar dat Berkenvelder zich van meet af aan heeft gezet aan het maken van regesten.

Het was belangrijk dat de bezoekers zo tevreden mogelijk zouden zijn, omdat het gemeentebestuur dan wellicht bereid zou worden gevonden meer personeel en meer geld aan het archief ter beschikking te stellen. Aangezien de genealogen met 45% de grootste groep gebruikers van het archief vormden, besloot de archivaris alle jaren de helft van de bij de archivisten beschikbare tijd te besteden aan het ontsluiten van genealogische bronnen. 15% van de tijd werd gewijd aan bouwtekeningen en andere topografische werkzaamheden ten dienste van het huizenonderzoek.

◆ *Een **regist** is een samenvatting in modern Nederlands van de rechtshandeling van een akte (meestal van vóór 1600), met behoud van de oorspronkelijke spelling van alle daarin voorkomende eigennamen. De datum van de akte, meestal gebaseerd op de heiligenkalender, wordt daarbij omgerekend naar de tegenwoordig gebruikelijke datering.*

Daarnaast kwam de beschrijving tot stand van alle bestanddelen van het oude stadsarchief met daarop een index, benevens een kaartstelsel, dat gegevens bevat omtrent een persoon, beroep, topografisch begrip of zaak, ongeacht de bron waar het gegeven te vinden is. Nagenoeg alle in aanmerking komende genealogische bronnen zijn daar thans in verwerkt. Ten aanzien van de bewoningsgeschiedenis van panden in de binnenstad is het nu dikwijls mogelijk tot in het begin van de zeventiende eeuw terug te werken. Ook kwam een archievenoverzicht tot stand, waarin volgens

een landelijk nagevolgde indeling de omvang, de tijdsperiode en de mate van toegankelijkheid van elk archief beschreven staat. Speciale zorg werd besteed aan de charters. De negentiende- en twintigste-eeuwse archieven zijn via het overzicht en de plaatsingslijst snel ter inzage te geven en

*Vaaltterrein van de
reinigingsdienst aan de
Rembrandtlaan; 1933.
Rechts is de gashouder
te zien.*

vele zijn inmiddels geïnventariseerd. Aan de verschillende afdelingen van het gemeentearchief wordt elders in deze bundel aandacht besteed.

Door middel van onder meer tentoonstellingen en andere activiteiten wist het archief zich een uitstekende naam in de Zwolse samenleving te verwerven. 1980 vormde wat dat betreft een hoogtepunt, toen Zwolle het feit herdacht dat het 750 jaar tevoren stadsrecht had verkregen. Het door de archivaris bedachte thema 'Zwolle Hanzestad' kwam onder meer naar voren in het door hem geschreven boek *Zwolle als Hanzestad*. Op de officiële herdenkingsdag (30 augustus) werd het eerste deel van het Zwolse oorkondenboek *Zwolse regesten* gepresenteerd. Het archiefpersoneel organiseerde de actie 'Ik ben een Zwolle-naar', waarbij men via genealogisch onderzoek in het gemeentearchief moest bewijzen acht Zwolse overgrootouders te hebben. Bovendien was er

een grote tentoonstelling 'Zwolle 750 jaar in archiefstukken'.

In de daarop volgende jaren liep het gemeentearchief door bezuinigingen grote klappen op in de personeelsbezetting, waarbij de formatie van dertien tot tien plaatsen terugliep. Ten gevolge van een reorganisatie van het gemeentelijke apparaat werd de gemeentelijke archiefdienst op 1 januari 1989 tot een afdeling van de gemeentesecretarie als onderdeel van Burgerzaken.

Automatisering zal het vele werk, waarvoor het gemeentearchief zich geplaatst ziet, moeten vergemakkelijken. Dat de inspanningen van het archiefpersoneel door het publiek worden gewaardeerd bleek uit een in 1989 gehouden enquête: maar liefst 94% van alle bezoekers bleek tevreden of zelfs zeer tevreden. Zowel het aantal onderzoekers als het aantal door hen afgelegde bezoeken steeg sedert het betrekken van het archiefgebouw in de Voorstraat tot het zevenvoudige.

Verantwoording:

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de volgende bronnen uit het Gemeentearchief van Zwolle: inv. DA001, correspondentie van de archivaris; inv. AAZ02, ingekomen stukken bij B en W; inv. AAZ02, notulen van besloten raadsvergaderingen; inv. AAZ03, persoonsdossiers van de gemeentearchivariissen. Voorts is de volgende literatuur geraadpleegd: *Notulen van de gemeenteraad van Zwolle*; *Nederlands Archievenblad*; *Zwolse Courant*; *Toestand van de gemeente Zwolle*; *Provinciaal Blad van Overijssel*.

Studiezaal

Onderzoekers die de archieven van de gemeente Zwolle en Zwollerkerspel willen raadplegen, kunnen dat doen in de studiezaal van het gemeentearchief van Zwolle. Zij komen dan in de schatkamer van het verleden of anders gezegd in de papieren neerslag van het Zwolse verleden. De stukken die overgebracht zijn naar de archiefbewaarplaats zijn openbaar en kunnen kosteloos geraadpleegd worden. De bezoeker kan ook foto's of fotokopieën laten maken van stukken die hem interesseren. Bij het onderzoek is de studiezaalambtenaar altijd bereid advies te geven, maar de onderzoeker moet natuurlijk wel zelf het onderzoek verrichten.

Het rijke verleden van Zwolle biedt de onderzoeker een breed scala aan mogelijkheden voor onderzoek. Gemakshalve delen wij de onderzoekers in naar het doel van hun onderzoek. Daarin onderscheiden wij vier groepen, namelijk genealogie, historisch onderzoek, historisch-topografisch onderzoek en administratieve informatie.

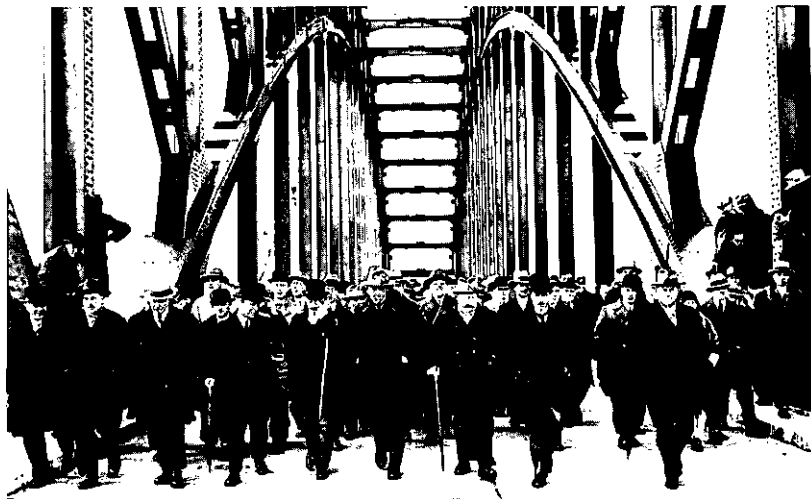
Ongeveer 45% van het aantal onderzoekers dat het gemeentearchief jaarlijks bezoekt, is op zoek naar gegevens over het eigen voorgeslacht. Men wil weten wanneer de voorouders zijn gedoopt of geboren, gehuwd, overleden of begraven. Bovendien gaat de belangstelling uit naar informatie over hun beroep, levensovertuiging, behuizing, financiële positie en andere factoren die meer over het leven van de voorouders kunnen vertellen. Een probleem bij een dergelijk onderzoek vormt meestal de moeilijke toegankelijkheid van de bronnen. Om dit probleem op te lossen zijn op het gemeentearchief de meest gebruikte bronnen ontsloten en wordt aan verdere ontsluiting gewerkt. Daarvoor komen in aanmerking

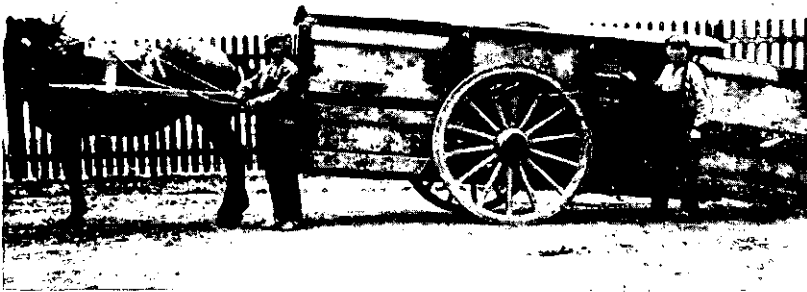
doop-, trouw- en begraafboeken, burgerboeken, testamenten vóór 1811, transportregisters vóór 1811 (overdracht van onroerend goed, zoals huizen en landerijen) en de bevolkingsregisters van Zwolle en Zwollerkerspel.

In de studiezaal staat een kaartsysteem ingedeeld naar perioden en rubrieken. Die rubrieken betreffen achternamen, voornamen vóór 1700, hoedanigheden (beroepen) en topografica, dat wil zeggen plaatsen, straten, gebouwen, wijken (buurschappen), huisnamen, streken (landen), wateren (rivieren) en zaken. De onderzoeker kan de daar gevonden gegevens opzoeken op microfiches, die zich in een aparte kast bevinden. Met behulp van een leesapparaat kan hij of zij dan zelf de gewenste gegevens in hun context bestuderen. Het overbrengen van archivalia op microfilm is in de eerste plaats gedaan voor het behoud van de originelen. Door het vele gebruik gaat de materiële toestand van de stukken zo sterk achteruit,

J.L. Admiraal

Opening van de IJsselbrug; 15 jan. 1930.

Tonnenwagen of faecaliënwagen van de reinigingsdienst; ca 1900.

dat latere onderzoekers ze niet meer zouden kunnen raadplegen. Tevens leidt het gebruik van microfiches ertoe dat meer onderzoekers tegelijkertijd dezelfde archiefbescheiden kunnen raadplegen.

Het onderzoek naar Zwolse voorouders is in sommige gevallen van korte duur, omdat de familie slechts één generatie of nog korter hier gewoond heeft. In dat geval moet het onderzoek elders voortgezet worden. Maar regelmatig komt het voor dat er families zijn, waarvan verschillende generaties in Zwolle of Zwollerkerspel gewoond hebben of nog altijd wonen. Zo is er in 1980 naar aanleiding van het 750-jarig bestaan van de stad een onderzoek gedaan naar 'echte' Zwollenaren. Om in aanmerking te komen voor dit predikaat moest men kunnen aantonen dat veertien voorouders, te weten twee ouders, vier grootouders en acht overgrootouders geboren, getrouwd en overleden waren in Zwolle of Zwollerkerspel. Van de ruim 250 deelnemers, die meenden 'echte' Zwollenaren te zijn, bleken er slechts 37 de vuurproef te kunnen doorstaan. Het waren leden van de families Van Assen, Van den Berg, Van Dijk, Van Beek, De Groot, Beyer, Jansen, Louwen, Van Stegeren en Veldman.

Een andere categorie van onderzoekers vormen zij die speuren naar het Zwolse verleden. Deze groep bestaat uit historici, zowel beroeps als amateur, scholieren, studenten en willekeurige

personen, die meer willen weten over het verleden van Zwolle. Het kan een vluchtig onderzoek zijn, maar ook een diepgaand en tijdrovend spitten in het verleden. Uit de vele onderwerpen, die aangeven hoe rijk geschakeerd onze plaatselijke geschiedenis is, wil ik er enkele uit het voorafgaande jaar noemen: een codicologisch onderzoek naar de handschriften van de Emmanuelshuizen; de armenzorg in de negentiende eeuw; café de Bierton; het schildersgeslacht Grasdorp; een prosopografisch onderzoek naar Zwolse raadsleden 1811-1940; het ontstaan van de Stationswijk; de vereniging voor vrouwenkiesrecht; de postverbinding Zwolle-Coevorden; het migratiepatroon van de Zwolse prostituées 1850-1900.

Een volgende groep van onderzoekers komt om historisch-topografisch materiaal te raadplegen, dat wil zeggen oude prentbriefkaarten, foto's van huizen, openbare gebouwen, oude plattegronden van Zwolle, foto's van beroemde of bekende Zwollenaren, etcetera. Tot deze categorie worden ook personen gerekend, die een bouwtekening of de plaats van de riolering van hun huis willen bekijken. Bouwtekeningen van vóór 1950 zijn, indien aanwezig, overgebracht naar de archiefbewaarplaats.

Vanzelfsprekend maakt de plaatselijke overheid eveneens gebruik van onze diensten. Zo doet men bij een opening van een gebouw of jubileum van een persoon of vereniging vaak een beroep op ons.

Om een indruk te krijgen van het aantal onderzoekers gedurende de tijd dat het archief in de Voorstraat gevestigd is, volgen enkele cijfers over de periode 1969-1990. In 1969 waren er 242 onderzoekers, waarvan er 135 uit Zwolle kwamen, die 474 bezoeken aflegden. Tien jaar later, in 1980, kwamen er 912 onderzoekers, waarvan er 393 uit Zwolle afkomstig waren. Zij brachten 2044 bezoeken. In 1990 bedroeg het aantal onderzoekers 1421, waaronder 649 Zwollenaren, die in totaal 3563 keer de studiezaal bezochten.

Bibliotheekcollectie

De bibliotheek vormt een belangrijk onderdeel van het gemeentearchief. Wanneer men aan een onderzoek begint, is het immers verstandig eerst na te gaan of er over het betreffende onderwerp niet al eerder is gepubliceerd. Hierdoor kan dubbel werk worden voorkomen. Bovendien kan de bibliotheek de onderzoek(st)er van inleidend of ondersteunend materiaal voorzien.

De bibliotheekcollectie valt in twee delen uiteen: een algemeen en een Zwols deel. De algemene collectie bestaat uit naslagwerken, jaarverslagen, periodieken, boeken en ander gedrukt materiaal dat echter niet specifiek over Zwolle(naren) gaat. Het kan een hulpmiddel zijn om een historische gebeurtenis dan wel periode in Zwolle in een bredere context te plaatsen of te vergelijken met identieke voorvallen elders in Nederland of

daarbuiten. Deze boekenverzameling is vergelijkbaar met de informatieve collectie van een openbare bibliotheek. Het accent ligt op de provincie Overijssel en de directe omgeving van Zwolle.

De Zwolse collectie onderscheidt zich van de algemene collectie door het aanschafcriterium dat de betreffende publicatie ofwel geschreven door ofwel handelend over een Zwollenaar dient te zijn. Zwolse drukken van vóór 1850 vormen ook een belangrijk deel van de collectie.

Naar vorm onderscheiden we hierbij jaarverslagen, periodieken, brochures, boeken en documentatie. In deze laatste categorie vallen uitnodigingen, programma's ter gelegenheid van diverse festiviteiten, menu's enzovoort.

Naar inhoud onderscheiden we publicaties over of door Zwollenaren. Deze uitgaven van en over de bekende en beroemde Zwollenaren zoals Thomas a Kempis, Rhijnvis Feith, Potgieter, Thorbecke en mevrouw Van Hille-Gaerthé vormen ieder op zich een aparte deelcollectie van de bibliotheek. Zo is de persoon van Thomas a Kempis gekoppeld aan de collectie van de Moderne Devotie. Tezamen vormen deze collecties een uniek bestand.

Maar het zijn niet alleen deze (over-)bekende personen die een aparte plaats innemen in de bibliotheek. Iets minder bekend, maar zeker niet te verwaarlozen is bijvoorbeeld Bartjens, die met zijn rekenmethode ('Volgens Bartjens ...') grote faam buiten Zwolle verwierf. En wat te denken van publicaties van of over Zwollenaren die nog een belangrijke rol kunnen spelen of buiten Zwolle bekender zijn, zoals Herman Brood en Igor Cornelissen.

Uniek is ook de verzameling Zwolse kranten

C.J.G.M. Sonnevile

St. Jozefaltaar (juli 1896) in de R.K. St. Michaëlskerk in de Roggenstraat. De kerk is gesloopt in 1965/1966. Thans staat V&D op deze plaats. Coll. Wispelweij.

Het drogen van dekkleden van schepen op de Pannekoekendijk (nu drukke verkeersweg); ca 1920. Coll. Steenberg.

en blaadjes van wijkverenigingen, scholen, sport- en hobbyclubs, uitgaven van politieke partijen en religieuze groeperingen als ook personeelsbladen van diverse grote bedrijven. Het is echter erg moeilijk deze uitgaven te traceren en (eventueel met terugwerkende kracht) te verzamelen. Veel van deze publicaties staan of vallen met de inzet van talloze vrijwilligers. Vaak gaat veel historisch interessant materiaal verloren. De bibliotheek ziet het als haar taak in het heden te verzamelen waar men morgen naar vraagt.

Naast de hierboven beschreven uitgaven bezit de bibliotheek een bijzondere en unieke collectie (post-)incunabelen (gedrukte werken uit de periode 1480-1540) en handschriften.

De verzameling (post-)incunabelen bestaat uit een zestigtal drukken van drukkers uit heel Europa, maar bevat ook vijf exemplaren van de Zwolse drukkers Peter van Os en Simon Corver. Veel van deze kostbare drukken zijn eigendom geweest van Zwolse instellingen en personen.

De handschriftencollectie valt uiteen in drie delen. Allereerst wordt een unieke verzameling handschriften bewaard van het moederklooster van de Moderne Devotie, het klooster Windesheim. Daarnaast bezit het gemeentearchief nog enkele handschriften uit een aantal andere Zwol-

se kloosters. Tenslotte bewaart het gemeentearchief een prachtige collectie (post-)incunabelen en handschriften van de Stichting Emmanuelshuizen, bestaande uit zestien drukken en negentien handschriften, waaronder een aantal unieke exemplaren.*

Hoewel de bibliotheekcollectie voor iedereen toegankelijk is, zijn de diverse werken na enig speurwerk in de catalogi alleen in de studiezaal te bekijken. Er wordt niets uitgeleend: de bibliotheek heeft een bewaarfunctie en is er in de eerste plaats voor onderzoekers en als ondersteuning bij het onderzoek dat archiefmedewerkers verrichten. Bovendien zijn de meeste werken te zeldzaam, zo niet uniek. Daarom zijn bijvoorbeeld een deel van de handschriftencollectie en de *Zwolse Courant* alleen op microfilm te bezichtigen. Het materiaal dat in deze uitgaven is verwerkt, kan alleen onder klimatologisch optimale omstandigheden voor het nageslacht bewaard blijven.

* Hiervoor verwijs ik naar:

Aafje Lem, 'De collectie Middeleeuwse handschriften van de stichting Emmanuelshuizen', in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 7 (1990) 4-11 en Jos M.M. Hermans en Aafje Lem, *Middeleeuwse handschriften en oude drukken in de collectie Emmanuelshuizen te Zwolle* (Zwolle 1989).

Beelddocumentatie

Vele grote en met Zwolle vergelijkbare steden hadden vóór 1970 reeds een uitgebreide beelddocumentatie opgebouwd, vaak gerealiseerd door royale bijdragen van particulieren. In het Zwolse gemeentearchief echter was vóór 1969 geen collectie beeldmateriaal aanwezig wegens de beperkte ruimte, mankracht en middelen.

In dat jaar werd begonnen met het aanleggen van 'de atlas', de topografisch-historische verzameling van Zwolle en Zwollerkerspel. Alles wat een beeld van Zwolle in heden en verleden kon geven moest worden verworven voor het te laat zou zijn.

Anno 1991 bezit het gemeentearchief ongeveer 35.000 afbeeldingen die direct of indirect op Zwolle betrekking hebben.

Het gaat daarbij niet alleen om kerken en huizen – zowel interieur als exterieur – maar ook om de mensen, de middelen van vervoer, het straatmeubilair, de negotie op straat, het vele groen overal en de sfeer van rust, leegte, stilte en ook wel verveling, die de oude foto's ons laten zien.

Het verschil tussen boeren, burgers, arbeiders en deftige stand springt op een druk straatbeeld meteen in het oog. De maatschappelijke positie komt in de kleding van de mensen sterk naar voren: het beroep blijkt uit de kleren van de bakker, slager, schoorsteenveger, etcetera.

We kennen allemaal de atlas als een boek met landkaarten. Bij archieven gebruikt men het woord in een andere betekenis, namelijk als aanduiding van een verzameling prenten, portretten, tekeningen en foto's die betrekking hebben op (de geschiedenis van) een stad, een streek of een land.

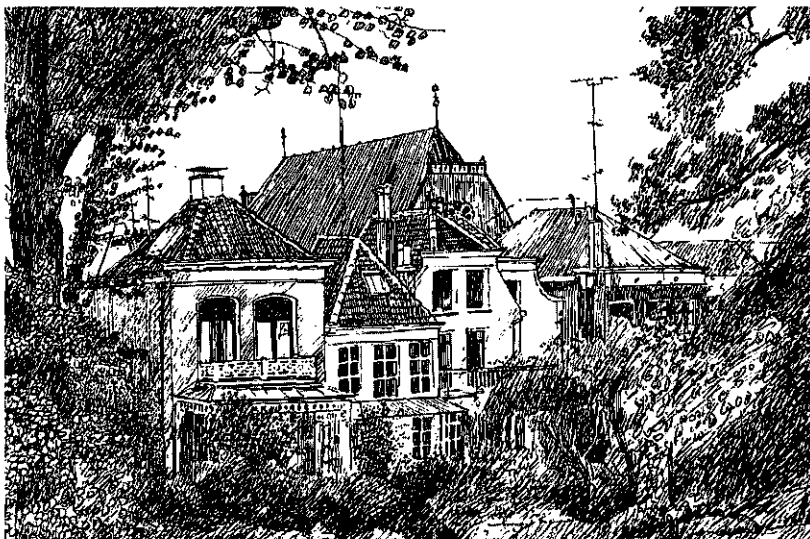
De atlas van het Zwolse gemeentearchief is onderverdeeld in een *topografische*, een *historische* en een *iconografische* atlas.

In de topografische atlas vindt men landkaarten en plattegronden van provincie en stad. Ze zijn geordend van 'groot' naar 'klein' (Nederland, Overijssel, Salland, Zwolle, stadswijken, etcetera). Tevens zijn hier ondergebracht de panorama's op de stad of stads-silhouetten, luchtfoto's van de binnenstad en de wijken daaromheen. Afbeeldingen van straten en gebouwen zijn alfabetisch op straatnaam geordend. De topografie uit de zeventiende tot de negentiende eeuw bevindt zich in het Provinciaal Overijssels Museum.

De historische atlas bevat afbeeldingen van gebeurtenissen binnen de gemeentegrenzen. Ze zijn geordend op datum. Daarnaast treft men hier systematisch geordende afbeeldingen aan van zeden en gewoonten.

H.J.H. Knoester

Walstraat en synagoge vanuit een huis aan de Wilhelminasingel; 1983. Tekening Aernout Steegstra.

De iconografische atlas is een collectie portretten van personen. De ordening is alfabetisch op naam van de personen.

Bij historisch onderzoek zijn archivalia onmisbaar. Maar de meeste archiefstukken zijn ambtelijke stukken die een beperkte informatie geven over bepaalde zaken. Probeert U maar eens alle facetten over het aanzien en het dagelijkse leven op een plein als de Grote Markt louter en alleen in geschreven woorden volledig weer te geven. Het zal u niet lukken, want puur verbale teksten geven een ander en beperkter soort informatie. Een collectie van stadsbeelden, in foto's, aquarellen, gravures en litho's vult de informatie uit ar-

chiefstukken aan. Een goede foto zegt meer dan duizend woorden.

De afbeelding is vaak een noodzakelijk onderdeel naast de tekst, die op een eigen manier informatie geeft. De atlas wordt dan ook veel gebruikt bij onderzoek en publikaties.

Ten behoeve van de collectie worden door de stadsfotograaf geregeld opnames gemaakt van het tegenwoordige stadsbeeld. Hopelijk roept dit bij de lezers iets wakker en leggen zij eveneens vast wat dreigt te verdwijnen. Van zaken die kenmerkend zijn voor het heden moet je immers maar afwachten of ze de toekomst halen.

Als voorbeeld noem ik interieurs. Het is niet mogelijk huizen binnen te dringen om belangwekkende interieurs vast te leggen. Toch verdwijnen die in razend snel tempo. Wat niet wordt vastgelegd, is onherroepelijk verloren. De mensen die na ons komen kunnen zich dan van de oude situatie geen goed beeld vormen.

Het gemeentearchief is personen die foto's uit familiebezit schenken zeer erkentelijk. Zij zijn over een drempel gestapt die anderen maar moeilijk nemen en hebben de gedachte 'wat gaat dat anderen aan' overwonnen. Helaas verdwijnt er nog veel in de prullenbak wat voor de stedelijke geschiedenis van belang kan zijn. Bovendien is de gedachte dat een ander niets aan deze afbeeldingen heeft onjuist. De tijden veranderen snel en wat nu niet van belang en weinig bijzonder lijkt, is straks over veertig, vijftig jaar uniek materiaal.

Aan het eind van de negentiende eeuw begon de moderne techniek zich meester te maken van de oude binnensteden. De veranderingen gaan sindsdien in een steeds sneller tempo. De meeste mensen ondergaan dit passief en zijn de oude stadsbeelden die zij gekend hebben meestal snel vergeten.

Degenen die zich meer rekenschap gaven van de veranderingen, realiseerden zich echter dat

Lijst van belangrijkste aanwinsten sinds 1969 met vermelding van hun herkomst.

- ◆ De albums Waanders. *Rijksarchief in Overijssel.*
 - ◆ De prentbriefkaarten-collectie. *Th.J.J. Huls te Zwolle.*
 - ◆ Foto's gemaakt door C.J.J. Schaepman. *G.R.V. Schaepman te Zwolle, dr J.J. Reinking te Luttenberg en G. Kamphuis te Zwolle.*
 - ◆ Foto's gemaakt door G.J. Wispelweij. *A.P. Wispelweij-Bleeker te Zwolle.*
 - ◆ Foto's gemaakt door J.B.J. Remmers. *G.T. Oldenhof te Zwolle.*
 - ◆ Foto's gemaakt door A. Meulenbelt. *G.A. Kamphuis-Meulenbelt te Zwolle.*
 - ◆ Collectie over scheepvaart en schippers. *E. Steenbergen (eertijds een firma in scheepsartikelen te Zwolle).*
 - ◆ Oorlog en bevrijding 1940-1945. *Eigen opnames van dr J.J. Reinking te Zwolle (later: Luttenberg).*
 - ◆ Portretten uit rooms-katholieke kringen. *H.C. Tellegen-Westerouwen van Meeteren te Zwolle.*
 - ◆ Portretten uit doopsgezinde kringen. *C.A. Stroink te Bilthoven, met latere aanvullingen van P. Jonkers-Stroink te Wezep.*
 - ◆ Originele topografische tekeningen, aquarellen etcetera. *M.J. van der Voort te Staphorst (eertijds Zwolle) schonk zijn gehele oeuvre dat betrekking heeft op Zwolle en Zwollerkerspel.*
 - ◆ Door aankoop verkreeg het gemeentearchief werk van vele leden van de Vereniging 'Het Palet' en ook van niet-Zwollenaars. *Series zijn aanwezig van K. Boonenburg, W. Heinen en A. Steegstra.*
-

*Zusters van Liefde van
Tilburg met kinderen
van hun lagere school,
klas 7; 1917.*

deze beelden niet met woorden of verhalen aan de volgende generaties zijn over te dragen. Gelukkig kende Zwolle amateurfotografen als E.J. Wispelwey en C.J.J. Schaepman, die rond 1900 beelden hebben vastgelegd van een Zwols stadsbeeld dat voorgoed verdwenen is.

Behalve een goede documentatie van het stadsbeeld op foto's streeft het gemeentearchief ernaar om tekeningen en aquarellen te verzamelen met Zwolse topografie. Ook is het de wens dat het oeuvre van Zwollenaren die topografisch tekenen in de verzameling vertegenwoordigd is, zowel van de ware meesters als van de amateurs. Een foto kan immers dikwijls niet die sfeer geven die een schilder in zijn werk legt. Het creatieve, specifieke karakter maakt het interessant om ook kunst te verwerven, mits dit topografisch herkenbaar is. Hoe meer en hoe afwisselender des te beter. Het gaat daarbij niet om de kunstwaarde

maar om de verschillende visies en de beeldinformatie.

Bij het verzamelen van foto's van de huidige situatie stellen wij ons steeds de vraag wat in de toekomst van belang zal zijn. Wat zal blijven? Wat zal verdwijnen? De kunst is je in te denken wat de tand des tijds zal doorstaan. Wie de stadsbeelden van circa 1900 onder ogen krijgt en die vergelijkt met dezelfde punten van 1991, bekruipt wel eens de vrees dat het meeste dat nu nog rest uit de jaren vóór 1940 zal verdwijnen voor grootschaliger gebouwen, op een enkel gerestaureerd geveltje na.

Maar ook wanneer de toekomst rooskleuriger is, wil het gemeentearchief ervoor zorgen dat het oude stadsbeeld en het huidige stadsbeeld op foto's zijn vastgelegd voor latere generaties Zwollenaren.

Audio-visuele media

J.J. Seekles

Geluid en beeld zijn niet meer weg te denken uit de moderne samenleving. Ze vervullen twee functies die op elkaar aansluiten. Ten eerste zijn ze communicatiemediën. Ten tweede registreren zij aspecten van belangrijke gebeurtenissen en van personen en zaken die allengs uit de moderne maatschappij verdwijnen. Film, televisie en radio bevorderen mede de ontwikkeling van een moderne samenleving, maar leggen ook vast wat er uit de traditionele maatschappij verdwijnt.

De Waalse kerk in de Schoutenstraat; 1983. Tekening Aernout Steegstra.

Het is daarom ondenkbaar dat men de geschiedenis van de twintigste eeuw kan bestuderen zonder gebruik te maken van geluidsopnamen, foto's of films, ook wel audio-visuele media genoemd. De meerwaarde van beeld- en geluidsdocumenten ligt in het feit dat een blik, gebaren of

een bepaalde intonatie vaak meer zeggen dan een veelal neutrale tekst op papier.

Mede daarom wordt er de laatste jaren meer aandacht geschonken aan de verwerving, het beheer en de ontsluiting van audio-visueel materiaal. De acquisitie wordt mede gemotiveerd door de overweging dat audio-visueel materiaal buiten de vakkringen van archief en bibliotheek zelden voldoende aandacht krijgt en snel wordt verwaarloosd of vernietigd. Een zekere urgentie is dus geboden.

Ook in Zwolle werd het toenemend belang van de rol van audiovisueel materiaal bij historisch onderzoek onderkend. In het midden van de jaren zeventig werden bij het gemeentearchief plannen gemaakt om te komen tot de oprichting van een afdeling beeld- en geluidsdocumentatie.

De gemeenteraad van Zwolle besloot in 1981 om een bedrag ten behoeve van beeld- en geluidsdocumentatie beschikbaar te stellen. Met adviezen van de dienst Openbare Werken en de Ziekenomroep Overijssel kon uiteindelijk een beeld- en geluidsstudio worden gerealiseerd. De nieuwe faciliteit van het gemeentearchief werd op 28 maart 1983 door burgemeester Loopstra officieel geopend en in gebruik genomen. Een veilige berging en het toegankelijk maken van audiovisueel materiaal stond nu centraal.

De audio-visuele afdeling van het gemeentearchief speelt een passieve rol bij de verwerving van films, video- en geluidsbanden, platen en muziekcassettes.* De collectie is grotendeels opgebouwd door schenkingen van burgers, particuliere organisaties of gemeentelijke instellingen. Daarnaast wordt door aankoop, alsmede – in beperkte mate – door beeld- en geluidsregistratie

De Mussenhage in de Kamperpoort; ca 1930. Op de achtergrond de Michaëlstoren.

(video's en interviews) in eigen beheer materiaal verworven dat op het huidige en het oude Zwolle en omgeving betrekking heeft.

Zo is het gemeentearchief in het bezit van fragmenten van het Polygoonjournaal van koninklijke bezoeken aan Zwolle uit de periode 1921-1962, van films over de festiviteiten in het kader van Zwolle 700 jaar stad (1930), een VVV-promotietoer met de auto door Zwolle in de jaren vijftig, van films over de bouw van de wijken Holtenbroek en AA-landen, (respectievelijk in 1960/61 en 1969/70), van de installaties van burgemeesters van Zwolle in de periode 1940-1990, de opening van het stadhuis (1976) en de sloop van het Gouverneurshuis (1985), alsmede van beelden van verschillende sportieve en culturele evenementen.

Bij bezichtiging van al dit historisch interessante materiaal vallen verschillen met het Zwolle van 1991 onmiddellijk op. Dit geldt voor de mensen (haar-en klederdracht), de vervoermiddelen (bus, tram, fiets, auto), de natuur (parken, grachten), het straatbeeld (markten, feesten) en de gebouwen (nieuwbouw, afbraak, exterieur en interieur). Het materiaal gunt U een blik in een recent stukje Zwols verleden, dat opnieuw tot leven komt.

Naast films en videoregistratie beschikt de au-

diovisuele afdeling ook over geluidsopnamen betreffende de festiviteiten in het kader van 'Zwolle 750 jaar stad' (1980) en diverse andere actuele onderwerpen uit de Zwolse samenleving, zoals PEC-Zwolle, Zwolle-Zuid, de afbraak van het Gouverneurshuis, de vuilstortlocatie 'de Marsen' en het evangelistenechtpaar Goeree. Bovendien beschikken we over platen, singles en muziekcassettes van uitvoeringen van diverse Zwolse klassieke en populaire ensembles, van het Groot Mannenkoor Zwolle tot de hofzangers van de carnavalsvereniging de Eileuvers ('Ik ben een Zwollenaar').

Tot slot beschikt het gemeentearchief over fragmenten van interviews met burgers en stadsbestuurders over diverse onderwerpen.

De beperkte capaciteit (mankracht) en middelen (financiën) maken het echter helaas niet mogelijk om ten volle de aanwezige apparatuur te benutten. Toch hoopt het gemeentearchief dat latere onderzoekers een indruk kunnen krijgen van de audio-visuele aspecten van de Zwolse samenleving.

* Dit in tegenstelling tot de IJsselakademie te Kampen, die met behulp van vrijwilligers het streekeigene vastlegt en zo werkt aan actieve geluidsdocumentatie.

Micro-verfilming

J.J. Seekles

Het gemeentearchief herbergt zowel zeer oude documenten uit de veertiende en vijftiende eeuw als betrekkelijk jonge archiefstukken uit onze eeuw. Bij de vervaardiging van deze archiefbescheiden is in de loop der eeuwen van verschillende materialen gebruik gemaakt. Op den duur gaat elk materiaal slijtageverschijnselen vertonen. Vandaar dat belangrijke oude boeken en akten op perkament (charters genoemd) maar ook jongere archiefstukken worden gerestaureerd en verfilmd. Voor het behoud van deze documenten voor de toekomst is dit van wezenlijk belang. Door micro-verfilming krijgen we sterk verkleinde, maar volkomen getrouwe beelden van documenten.

De grote doorbraak van micro-verfilming kwam pas in de Tweede Wereldoorlog. De militaire postverzending van de Amerikanen werd toen met behulp van micro-verfilming teruggebracht van 2700 ton per dag naar 31 ton.

Sindsdien is het snel gegaan met de ontwikkeling van de verschillende vormen van micro-verfilming. Tegenwoordig kan de informatie in verkleinde vorm worden opgeslagen op rolfilm, venterponskaart, microfiche en jacket.

Men kan om verschillende redenen overgaan tot micro-verfilming. Allereerst levert het ruimtebesparing op. De noodzaak hiertoe is ontstaan door de steeds toenemende hoeveelheid papier die archieven krijgen te verwerken. Al dat materiaal vraagt veel plaats en is moeizaam toegankelijk. Het opbergen van archiefbescheiden in microvormen geeft – na vernietiging van het originele materiaal – een ruimtebesparing van meer dan 75%. In veel gevallen kan deze zogenaamde substituut-

verfilming als een zinvol alternatief worden beschouwd voor het bewaren van alle originelen.

Een tweede reden om over te gaan tot micro-verfilming is de verlenging van de levensduur van archiefstukken. Door de voortdurende blootstelling aan licht, door het veelvuldig en intensief gebruik en de vroegere toepassing van zuurrijk materiaal, is de materiële staat van bepaalde archiefbestanden verslechterd. Vandaar dat de meest geraadpleegde archiefbescheiden, zoals de registers van de burgerlijke stand, de bevolkingsregisters, de doop-, trouw- en begraafboeken, het rechterlijk archief en delen van het oude stadsarchief zijn verfilmd en in de vorm van jackets in de studiezaal aan de onderzoekers ter beschikking worden gesteld. Ook alle jaargangen (200!) van de *Zwolse Courant* zijn op microfilm vastgelegd.

Als derde reden biedt verfilming de mogelijkheid om de meest waardevolle en belangrijke archieven als schaduwbestanden elders in bunkers onder te brengen. Bij calamiteiten die het archiefgebouw kunnen treffen, zijn daardoor bepaalde archiefbestanden veilig gesteld, echter in verfilmd staat. Dit heet schaduwverfilming en moet worden gezien als een soort bedrijfsschadeverzekering.

Met uitzondering van de substituutverfilming worden bovengenoemde werkzaamheden door de afdeling micro-verfilming van het gemeentearchief uitgevoerd.

In de studiezaal zijn voor de onderzoekers die gebruik maken van rolfilms en jackets verschillende faciliteiten geschapen: tien microfiche-leesapparaten, twee apparaten voor het lezen van rolfilms en een reader-printer voor het maken van afdrukken van de aanwezige microvormen.

Acquisitie en inventarisatie

Acquisitie

Archieven van gemeentelijke diensten, bedrijven en sectoren worden na verloop van tijd overgebracht naar het gemeentearchief. Dat is in de Archiefwet geregeld. Daarnaast probeert het gemeentearchief archieven te verwerven (in archieftermen acquireren genoemd) van particulieren. Dit is dan de verzamelaar voor alle niet-overheidsarchieven. Te denken valt aan archieven van bedrijven, kerken, instellingen, commissies, verenigingen en stichtingen, ongeacht het terrein waarop ze werkzaam zijn. Zij bevatten elk op hun eigen wijze de neerslag van de activiteiten van het betreffende orgaan.

Het gemeentearchief wil deze niet-overheidsarchieven graag verwerven, omdat de particuliere organisaties ieder op hun eigen wijze hun steentje bijdragen aan de ontwikkeling en dus aan de geschiedenis van de stad. De historie van Zwolle is dan ook niet te reconstrueren met behulp van alleen maar het archief van de gemeente. De archieven van niet-overheidsorganen vormen een prachtige aanvulling op wat door de gemeente bewaard wordt. Tevens bestaat er een wisselwerking. Denk aan initiatieven die de plaatselijke overheid neemt en waarvan de nadere invulling en uitwerking wordt overgelaten aan particulieren. Of subsidies die de gemeente beschikbaar stelt voor bepaalde doelen.

Het omgekeerde doet zich ook voor. De zorg voor armen was tot aan de twintigste eeuw in hoofdzaak een kerkelijke aangelegenheid. Wie geen lid was van een kerkgenootschap, viel buiten de bedeling. Slechts in uitzonderingsgevallen sprong de gemeente bij. Waren de archieven van

bijvoorbeeld de diaconie van de hervormde gemeente of de R.K.-armenkamer niet bewaard gebleven, dan was het heel moeilijk dat stukje sociale geschiedenis van Zwolle te beschrijven. Met het toenemen van de welvaart aan het begin van deze eeuw, kwam er ook wetgeving op sociaal gebied. Kerken trokken zich allengs terug wanneer het ging om het geven van onderstand. Steeds meer werd het als een zorg van de overheid beschouwd om personen die behoeftig waren van een minimum-inkomen te voorzien.

De praktijk leert dat particuliere archieven

W.A. Huijsmans

*Vermeerstraat met
landarbeidershuisje; ca
1944. Coll. M.J. van
der Voort.*

niet zo goed worden beheerd als overheidsarchieven. Geen wonder dat na verloop van tijd veel archiefmateriaal, dat zijn actuele waarde heeft verloren, wordt weggegooid. Maar daarmee verdwijnen ook bouwstenen voor het beschrijven van de geschiedenis van de betreffende organisatie. Immers de geschiedenis van een organisatie valt af te lezen en te reconstrueren uit het papieren geheugen, zoals het archief ook wel eens wordt genoemd. Hierin zijn rechten en plichten vastgelegd. Het beschrijven van de geschiedenis van een organisatie waarvan het archief verdwenen is, is een schier onmogelijke zaak.

Het gemeentearchief streeft er niet naar om alle Zwolse niet-overheidsarchieven te verwerken. We zijn al tevreden met archieven van minimaal twee Zwolse organisaties, die op hetzelfde terrein werkzaam zijn geweest. De doelstelling is er namelijk op gericht om een zo breed mogelijk scala aan archivalische bronnen veilig te stellen, zodat in de toekomst de geschiedenis van Zwolle in al zijn facetten beschreven kan worden.

Inventarisatie

Is een archief van een vereniging of instelling eenmaal naar het gemeentearchief overgebracht, dan kan de onderzoeker er in eerste instantie doorgaans weinig mee beginnen. De belangstelling voor het oud-archief van de eigen vereniging of instelling is zelden erg groot en aan een goede verzorging wordt in het algemeen weinig aandacht besteed. Meestal worden de stukken aangeleverd in verhuisdozen of kistjes en liggen ze kris-kras door elkaar. Overheidsorganen zijn wel verplicht hun eigen archieven in goede en geordende staat te bewaren. Maar ook dat wil niet zeggen dat de archieven van gemeentelijke diensten en bedrijven onbewerkt in de depots van het gemeentearchief kunnen worden geplaatst.

Wil men vat krijgen op het archiefmateriaal, dan dient het beschreven en geordend te zijn. In archiefjargon wordt dit werk aangeduid als inven-

tariseren. Hierbij wordt getracht de oude orde te herstellen, hetgeen wil zeggen dat elk archiefstuk gelaten wordt op of teruggebracht wordt naar de plaats waar het oorspronkelijk behoorde toen het archief nog in de dynamische fase verkeerde. De oude orde geeft de oorspronkelijke samenhang tussen de archiefstukken weer.

Het inventariseren gebeurt volgens nauw omschreven regels en is een zeer tijdrovende bezigheid. Uiteraard wordt niet elk stukje papier beschreven en bewaard. In archiefkringen is het een bekend gezegde: wie niet vernietigt, kan niet bewaren. Immers door te vernietigen wordt het archief geschoond en ontdaan van ballast, die voor later historisch onderzoek irrelevant is. Het vernietigen gebeurt niet uit de losse pols, want daarvoor bestaan nauwkeurige richtlijnen. Wat voor vernietiging in aanmerking komt, wordt tijdens de inventarisatie apart gehouden en pas vernietigd na overleg met diegene van wie het archief afkomstig is.

Is dit eenmaal gebeurd, dan kan de inventaris (te vergelijken met de catalogus van een bibliotheek) in elkaar gezet worden. In een inventaris wordt de beschrijving van de stukken voorafgegaan door een korte schets van de geschiedenis van het archiefvormende orgaan en een verantwoording van de inventarisatie. Bij archieven van boven-lokaal belang en als er geld beschikbaar is, wordt de inventaris in druk uitgegeven. Door de grote toename van het aantal archieven dat in de laatste twee decennia bij het gemeentearchief is binnengekomen en het gebrek aan personeel, is het dikwijls niet mogelijk elk archief op bovengenoemde wijze toegankelijk te maken voor onderzoekers. Daarom neemt men voor minder belangrijke archieven zijn toevlucht tot het maken van plaatsingslijsten. Op een dergelijke lijst worden de omvang en periode vastgelegd waarover het archief bewaard is gebleven en de belangrijkste bestanddelen van het archief genoteerd. Zo is het archief toch enigermate toegankelijk voor raadpleging.

Gemeentelijke archiefinspectie

Onlangs moest ik mijn zoontje van drie aanmelden voor het volgen van basisonderwijs. De vriendelijk ogende juffrouw, die pen en papier gereed hield voor het invullen van de benodigde gegevens, vroeg beleefd welke achternaam ze mocht noteren. Bij het horen van die naam keek ze bedenkelijk. “U komt zeker uit Engeland?” zei ze met een meewarige blik. Uiteraard moest ik dat ontkennen, betoogde dat het ging om een zuiver Friese familienaam en met een aangeboren automatisme begon ik m’n achternaam te spellen. Toen ze me naar m’n functie vroeg, achtte ik het verstandiger om in plaats van gemeentelijke archiefinspecteur maar archivist op te geven. Eerdere ervaringen hadden mij geleerd, dat de eerstgenoemde benaming meestal minder prettige associaties – met politie en belastingdienst – oproept. Natuurlijk had ik ook kunnen kiezen voor gemeentebestuurder, maar dat vond ik te neutraal en te weinig inhoud geven aan mijn boeiende en afwisselende werkzaamheden. Hoewel ze het woord archivist foutloos schreef, deed haar volgende opmerking mij lichtelijk huiveren: “Is dat een hoge functie bij de scheepvaart?”. Ik heb haar snel uit de droom geholpen.

Bovenstaande anekdote geeft aan dat sommige beroepen bij het merendeel van de mensen nog onbekend zijn, dan wel dat het daarbij horende imago een negatieve klank draagt. Het is vaak moeilijk om aan derden duidelijk en helder uit te leggen wat een functie inhoudt zonder te vervallen in het gebruik van onbegrijpelijk vakjargon. Toch valt daaraan niet helemaal te ontkomen. Als mij op verjaardagsfeestjes wordt gevraagd wat ik doe voor de kost, probeer ik zo helder mogelijk te vertellen welke rol ik speel bij het

beheren van de archieven van de gemeente Zwolle. Ik vertel dat mijn functie gestoeld is op de Archiefwet en lokale verordeningen, maar laat na om al te diep in te gaan op – voor een buitenstaander – verwarrende begrippen, zoals archiefzorg, archiefbeheer en de twee vormen van toezicht daarop. Meestal schets ik aan de hand van herkenbare situaties een beeld van mijn werkzaamheden.

J.J. Seekles

Als burger kun je op verschillende manieren met de gemeentelijke overheid in aanraking komen. Prettige (geboorte/huwelijk) en droevige (scheiding/overlijden) gebeurtenissen in het persoonlijk leven leiden tot wijziging/aanvulling van de persoonlijke gegevens in de gemeentelijke bevolkingsboekhouding. Om het voorzieningenniveau te handhaven en uit te breiden, zal de gemeentelijke overheid allerlei belastingen en heffingen

Markt op het Gasthuisplein; ca 1890. Foto C.J.J. Schaepman.

Kamperpoortenbrug ca 1865. Alle huizen zijn ongeveer een eeuw later gesloopt ten behoeve van de wegverbreding. Coll. Waanders III.

aan haar inwoners opleggen. De administratieve rompslomp bereikt de burgers thuis. Onderdelen van het gemeentelijke apparaat, zoals de brandweer, de politie, de reinigingsdienst of openbare werken, zijn bij tal van gebeurtenissen betrokken. Al deze contacten (mondeling of schriftelijk) zorgen ervoor, dat er op verschillende plaatsen in een gemeentelijke organisatie gegevens over inwoners te vinden zijn. Zouden deze gegevens van duizenden burgers zomaar ergens worden neergelegd, dan zou er een grote onoverzichtelijke hoeveelheid ongelijksoortige informatie ontstaan, waarin niemand de weg kan vinden. Om niet in deze zee van informatie te verdrinken, is het noodzakelijk dat er binnen de gemeente afspraken worden gemaakt over wat, waar, hoe en hoe lang wordt bewaard en wie dat doet. Procedures en reglementen, specifieke formulieren en registers zullen de informatie moeten stroomlijnen en beheersen, zodat op een efficiënte en adequate wijze de benodigde gegevens snel en volledig boven water kunnen worden gehaald.

Het behoort tot mijn taak om in overleg met

de bij de verschillende gemeentelijke sectoren werkzame informatieverzorgers toe te zien op de naleving van nationale en lokale richtlijnen met betrekking tot de organisatie van de gemeentelijke registratie en archivering van post (brieven, nota's, rapporten etcetera). Getracht wordt om minstens eenmaal per jaar alle gemeentelijke sectoren, zoals de secretarie, politie, brandweer, milieubeheer en stadsontwikkeling te bezoeken. Tijdens deze inspectiebezoeken geef ik aanwijzingen en adviezen ten aanzien van het inschrijven van post, het opbergen en toegankelijk maken en houden van archieven, de brand- en inbraakbeveiliging en het vernietigen van overbodige archiefbescheiden.

Tot slot begeleid ik de overbrenging van voor historisch onderzoek relevante archiefbescheiden naar de depots van het gemeentearchief in de Voorstraat. Meestal worden archiefbescheiden pas overgebracht naar het gemeentearchief als ze ouder zijn dan 50 jaar. Het mag ook eerder, als daartoe aanleiding bestaat. Deze overbrengings termijn van 50 jaar zal in de nieuwe Archiefwet worden teruggebracht naar twintig jaar. Dit houdt in dat dan archiefbescheiden van vóór 1970 naar het gemeentearchief kunnen worden gebracht. Uiteraard blijft de privacy gewaarborgd, want archieven waarvan de openbaarheid is beperkt zullen pas na verloop van tijd voor historisch onderzoek toegankelijk worden.

Ik voel me vaak een speurneus naar oudere archieven die de moeite waard zijn om te bewaren en die inzicht verschaffen in het alledaagse leven van onze voorouders. Ik kom dan in gebouwen op de meest vreemde plekken (zolders/kelders) en tref archieven aan in kasten en kisten, waarvan de sleutel ontbreekt, die in jaren niet zijn geopend en waarvan de inhoud vaak is vervuild of aangevreten. Soms worden verloren gegaane archieven teruggevonden. Gelukkig doen zich deze situaties niet elke dag voor, want de gemeentelijke sectoren hebben de plicht om goed voor hun archieven te zorgen!

Restauratie

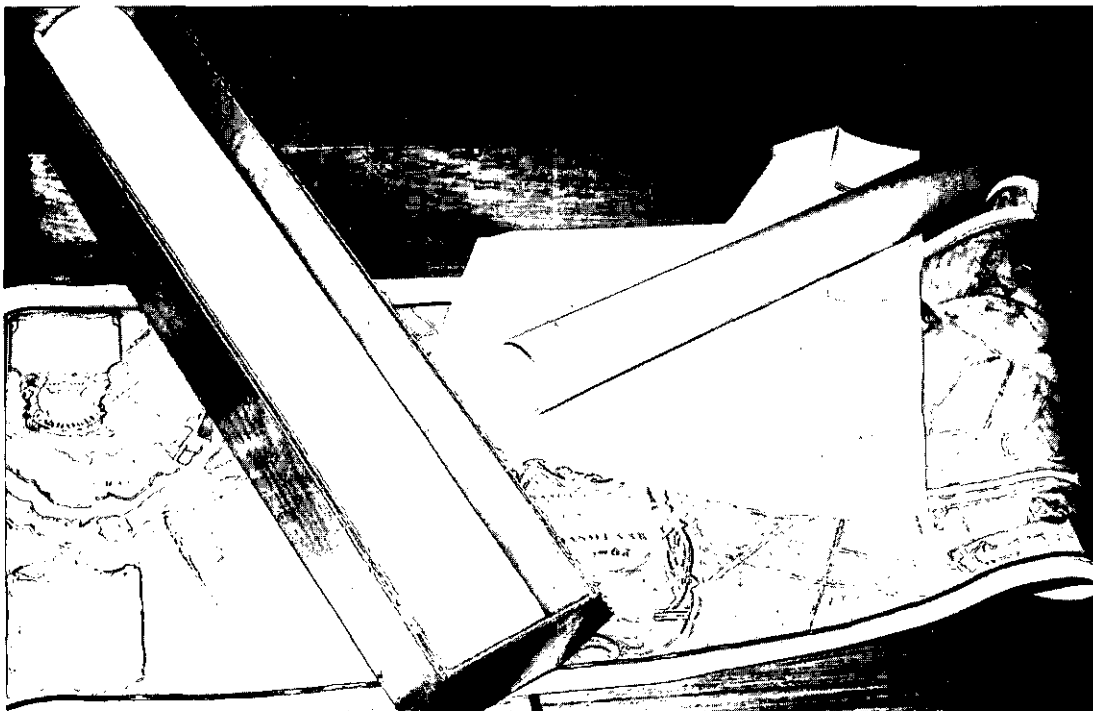
Bij de restauratie van een voorwerp wordt getracht dit beschadigde object terug te brengen in de oorspronkelijke staat. Daarbij worden zoveel mogelijk originele materialen (her)gebruikt. Dat is niet in alle gevallen mogelijk, omdat men niet altijd beschikt over materialen uit vorige eeuwen. Men zal dan ook vaak eigentijdse, maar verantwoorde materialen moeten gebruiken bij de restauratie.

Het gemeentearchief van Zwolle heeft een eigen restauratie-afdeling. Hier worden zowel archiefstukken als boeken en topografische kaarten gerestaureerd.

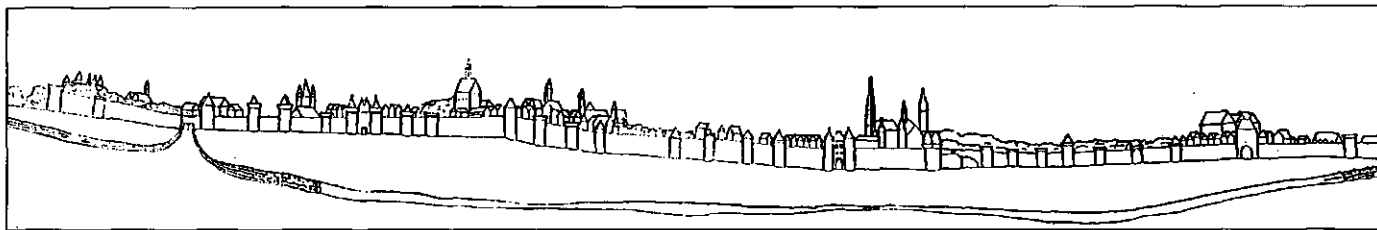
Het is uiteraard het beste om restauratie te

voorkomen door de stukken onder optimale omstandigheden te bewaren. Dat is het geval in een afgesloten donkere ruimte, waar een relatieve vochtigheid van 50-60% heerst bij een temperatuur tussen 15-18° Celsius. Aan het materiaal van de stellingen en schappen waarin en waarop de archivalia bewaard worden, worden speciale eisen gesteld wat betreft zuurgehalte en mogelijk vrijkomende stoffen. De constructie van het gebouw verdient ook bijzondere aandacht, onder meer in verband met temperatuurschommelingen en vocht. De bewaarplaatsen moeten regelmatig worden gecontroleerd op schimmels, ongedierte en stof. Nieuw verworven archiefmateriaal wordt

A.G.M. Heijmerikx

Kaart van Abraham Hanselaar uit 1765, op de nieuwe manier geconserveerd: rol met zuurvrij papier omplakt, katoen (natuurprodukt) en de kist waarin de opgerolde kaart wordt bewaard.

Bij de restauratie van een kaart die Johan Muller in 1726 heeft getekend van het Zwarte water, een rivier tussen Zwolle en Hasselt, kwamen veel losse archiefstukken en blanco ondersteuningsvellen tevoorschijn. Deze waren als een enorm pak tussen de originele kaart en het katoenen doek geplakt. De kaart heeft een formaat van 90 x 256 cm.

Na het origineel losgemaakt en opnieuw verdoekt te hebben, is begonnen met de verwerking van het resterende pak. Tot ieders verbazing kwam daarbij – in vele losse stukjes en erg gehavend – een in vaag potlood getekend stads-silhouet tevoorschijn, waarvan deze illustratie een reconstructie is. Het silhouet heeft een afmeting van $\pm 20 \times 140$ cm. Het gemeente-archief is er niet in geslaagd de afbeelding thuis te brengen. Wie kan dat wel?

bij binnenkomst nauwkeurig onderzocht op ongewenste zaken. In het uiterste geval dient men het elders in quarantaine te plaatsen, alvorens het in het eigenlijke archiefgebouw op te bergen.

Het spreekt voor zich dat in het gebouw brandbeveiligingsinstallaties en brandblusmaterialen aanwezig dienen te zijn. Mocht archiefmateriaal door overstroming of bluswater in aanraking zijn gekomen met water, dan worden de archiefstukken ingevroren, zodat later met vacuüm kan worden gevriesdroogd. Zo wordt de schade tot een minimum beperkt.

Het opbergen van archiefbestanden geschiedt met grote zorg. Het verpakkingsmateriaal moet zuurvrij zijn. De manier waarop de stukken worden opgeborgen is eveneens nauw omschreven, teneinde hun materiële conditie niet te schaden.

Charters werden vroeger in enveloppen opgevouwen en samen met andere documenten in een doos gestopt, met alle gevolgen van dien. Gelukkig bergt men tegenwoordig de charters beter op. Ze kunnen als het ware 'ingekapseld' worden opgehangen in een hoes van zuurvrije doorzichtige kunststof. Ze kunnen ook liggend worden opgeborgen op zuurvrije kartons, waarbij ze zijn vastgezet met zuurvrije hoekjes en gestapeld met vrije tussenruimte in een zuurvrije doos.

Van elk charter is van tevoren een fotokopie gemaakt. Hiermee wordt het onderzoek gedaan, zodat het origineel gespaard wordt. Kopieën, foto's en zeker ook micro-verfilming zijn mogelijkheden om archiefstukken te behoeden voor verval; de originelen worden dan immers niet meer geraadpleegd.

Regelmatig wordt archiefmateriaal geëxposeerd. Ook dan moet rekening worden gehouden

met de hoge kwetsbaarheid van het materiaal. Er worden speciale eisen gesteld aan licht en temperatuur in de tentoonstellingsruimte.

Eten, drinken en/of roken in de nabijheid van archiefmaterialen is uiteraard uit den boze.

Boeken

Bij restauratie van boeken rijzen grote problemen bij het hergebruik van originele materialen omdat in een boek vele soorten materialen verwerkt kunnen zijn. Alleen al de band kan gemaakt zijn van leer, perkament, linnen of papier. Andere te restaureren elementen van een boek zijn het garen, het schutblad, de kapitaalband, eventueel de koperen (soms zelfs gouden) sloten en hoeken als beslag en de al dan niet gebarsten of gedeeltelijk door houtworm opgegeten houten platten.

Bij restauratie moet men altijd compromissen sluiten, met behoud van zoveel mogelijk authentiek materiaal. Hoe zet je bijvoorbeeld zilver of goudbeslag vast wanneer de zilveren of gouden spijkertjes zijn verdwenen? Als oplossing voor dat laatste koop ik zilveren of gouden oogjes die rechtgebogen worden en na de nodige bewerking als spijkertjes kunnen dienen.

Wanneer er delen van pagina's verdwenen zijn, wordt dat met papier aangevuld. Dat kan op vele manieren. Allereerst kan men 'uitstukken'. Hiervan is sprake wanneer een stuk papier van dezelfde soort en van hetzelfde formaat er opnieuw ingeplakt wordt. Ook kan men de pagina aan twee zijden beplakken met Japans papier. Dit is echter geen eenvoudig te verwerken materiaal; je kunt het vergelijken met nat sigarettenvloeit. Tot slot kan men het ontbrekende deel met

nieuw papier aanvezelen, dat wil zeggen dat machinaal nieuw papier gemaakt wordt, alleen op die plek waar het nodig is. Bij deze methode vormen de financiën vaak een struikelblok. Een aanvezelmachine is namelijk erg duur.

Dat er gerestaureerd is, moet door bijvoorbeeld een kleurafwijking zichtbaar gemaakt worden. Voorts moet er een restauratierapport opgesteld worden, zodat latere restaurateurs kunnen zien wat er is gebeurd en welke methoden er zijn gebruikt.

Bij houtwormgaatjes is het, vanwege de mooie ronde vorm en de piepkleine gaatjes, niet nodig en bovendien ondoenlijk om alle gaatjes te dichten. Het kan gebeuren dat een naald die boven het boek wordt gehouden er plotseling dwars doorheen valt, omdat de houtworm er een keurige rechte gang doorheen gegeten heeft.

De restauratie van een kaart

In 1726 tekende Joan Muller een kaart van het gebied tussen Zwolle en Hasselt. Toen de kaart in slechte staat ging verkeren, werden op de achterkant vele losse stukken geplakt om het geheel bijeen te houden. De kaart was op linnen geplakt en vele malen gevouwen. (Probeer u maar eens de *Zwolse Courant* tien maal dubbel te vouwen!) De kaart zag er lelijk uit en had een formaat van 90 x 256 cm. Bij de restauratie kwamen de losse, aan de achterzijde opgeplakte stukken vrij. Uit al deze ondersteuningsvellen kwam een silhouet tevoorschijn dat ik heb overgetrokken (zie illustratie). Het origineel heeft een afmeting van circa 20 x 140 cm. Helaas kan de afbeelding tot op heden niet thuisgebracht worden. Naderhand bleek dat er nog twee kaarten bestonden waarop hetzelfde gebied staat afgebeeld. We hebben nu twee kaarten met dezelfde maat en één in een kleinere maat. De twee grote kaarten hebben een vlakverdeling van 20 vakjes in de hoogte en 50 in de lengte. Elk vakje is 45 x 52 mm groot. Deze zijn overgetekend op een derde kaart met vakjes van 30 x 35 mm. Deze kaart is dan ook 'maar' 60 x 175 cm.

De eerste grote kaart is de al genoemde van Joan Muller uit 1726. De tweede kaart is van Abraham Hanselaar en dateert uit 1764. Beide kaarten zijn identiek, hoewel er een verschil in datering is van 38 jaar. De derde – kleinere – kaart is ook door Abraham Hanselaar getekend en dateert uit februari 1765, dus een jaar na de laatste grote kaart. Het betreft hetzelfde gebied, maar er zijn vele verschillen zichtbaar. Die verschillen betreffen kolken die er niet meer zijn of die plotseling op een andere plek voorkomen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat er in de 38 jaar tussen Joan Mullers kaart en Hanselaars eerste kaart niets is veranderd en tussen 1764 en 1765 bijzonder veel.

Men zou de voorzichtige conclusie kunnen trekken dat Abraham Hanselaar het gebied in 1765 opnieuw in kaart heeft gebracht. Hij gebruikte daarbij een werkkaart die hijzelf in 1764 gekopieerd heeft van zijn voorganger uit 1726. Aldus ontstond onze tweede kaart. Daarna heeft hij het gebied met zijn veranderingen opnieuw op kaart gezet. Aldus ontstond onze derde kaart. Als mijn veronderstelling juist is, kunt u bedenken welke verkeerde interpretaties mogelijk zijn wanneer alleen maar de kaart uit 1764 bewaard gebleven zou zijn.

De kaarten waarvan hierboven sprake was, zijn intussen gerestaureerd. Voorzien van een nieuwe katoenen drager zijn ze opgerold om een zuurvrije koker met een grote middellijn, met de zichtzijde naar buiten en omwikkeld met hetzelfde soort katoendoek, vastgezet met klitteband, opgeborgen in gelakte kistjes van multiplex in het depot.

Met dit voorbeeld is duidelijk gemaakt dat restauratie niet alleen van belang is voor het behoud en het herstel van de materiële conditie van archiefstukken, boeken en kaarten. Tevens kan restauratie leiden tot nieuwe gegevens, nieuw onderzoek en dus ook nieuwe interpretaties.

De krant van gisteren

H.A. Stalknecht

Schippersstaking tegen een nieuwe, soepeler vrachtverdeling. Blok-kade stadssingel en Zwartewater; 1919. Na negen weken werd de staking opgeheven, zonder dat de schippers hun doel bereikt hadden. Coll. Steenbergen

‘Oud nieuws’ hoort men wel eens zeggen. De uitdrukking heeft een negatieve lading. ‘Het is bekend, zeur er niet over’, dat is grofweg wat er mee wordt bedoeld. Voor mensen die zich voor geschiedenis interesseren kan dit zeker niet gelden. Oude kranten, dus oud nieuws, vormen voor hen een waardevolle bron voor het vergaren van historische kennis. Daarin kan men meningen en feiten vinden, die elders dikwijls niet aangetroffen worden.

De eerste Overijsselse krant was het *Overijsselsch Bekendmakingsblad*, dat rond 1780 te Zwolle kortstondig werd uitgegeven. Een langer leven was het *Overijsselsch Weekblad tot nut van 't algemeen* beschoren, dat in 1790 eveneens te Zwolle het licht zag. Uitgever was Martinus Tijl. De naam van het blad werd al spoedig veranderd in *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. Onder de naam *Zwolsche Courant* bestaat deze

krant vandaag nog steeds. Naar aanleiding van het 200-jarig jubileum van de krant ben ik in de oude jaargangen gedoken. Mijn bevindingen werden maandelijks in de *Zwolsche Courant* afgedrukt en later gebundeld aan de lezers aangeboden. Naar aanleiding hiervan zal ik enkele woorden wijden aan het belang van de krant voor het historisch onderzoek.

Bij het gebruiken van kranten voor historisch onderzoek is er één grote handicap: het ontbreken van registers. Mooie alfabetische lijsten op onderwerp zijn over het algemeen niet voorhanden. Op het gemeentearchief van Zwolle is wel een korte beschrijving aanwezig van uit de bovengenoemde krant geëxcerpeerde artikelen over belangrijke Zwolse gebeurtenissen en feiten, die op chronologische wijze gerangschikt zijn. Tot nu toe is de periode 1790-1905 afgewerkt. Desalniettemin maakt het ontbreken van alfabetische registers het zoeken erg lastig. Het wordt al eenvoudiger als bekend is in welke jaargang gezocht moet worden, maar ook dan blijft dit een arbeidsintensieve klus.

Om gebruik te maken van de krant moet je eigenlijk beschikken over de datum van het nummer waarin je eventueel bruikbare gegevens kunt vinden. De oplossing voor dit probleem is het gebruik maken van indirecte ingangen. Dat kunnen archiefstukken en voorhanden zijnde literatuur zijn, maar ook de overlevering kan hier toe nuttig zijn. Zonder deze indirecte toegangen is het vinden van gegevens in kranten een heksentoer.

Dat kan het beste aan de hand van een voorbeeld geïllustreerd worden. Uit een artikel wist ik dat er zich in 1902 in Kampen rellen hadden voorgedaan naar aanleiding van de introductie van leidingwater. Vergeefs probeerde ik in de

kranten van het betreffende jaar dit gegeven terug te vinden. Omdat er sprake zou zijn geweest van gemeentelijke noodmaatregelen nam ik daarop de registers van de raadsnotulen door van jaren die in de buurt lagen van het opgegeven jaar. Zo-doende ontdekte ik dat het genoemde jaar niet het juiste was geweest. Bekend met het goede jaar kon ik het verhaal van de rellen nu alsnog in de kranten terugvinden.

Maar het werken met kranten kan ook eenvoudiger gaan. Tijdens mijn eigen onderzoek zocht ik gegevens over sport. Informatie uit de literatuur leerde mij dat op 24 maart 1912 te Zwolle de interland Nederland-Duitsland is gespeeld. Met deze kennis gewapend kon ik gericht in de kranten zoeken. Zo vond ik op eenvoudige wijze het verslag van deze wedstrijd terug. Het is echter altijd zaak verder te kijken dan de gebeurtenis zelf. Door de nummers van vóór de wedstrijd door te nemen kreeg ik ook een beeld van hoe de stad Zwolle zich voorbereidde op de komst van de belangrijke match. Ook de nummers na de wedstrijd boden informatie. Zo werden gegevens verzameld die samen stof genoeg gaven tot het schrijven van een aardig verhaal over niet alleen de wedstrijd, maar ook over zaken die er om heen hadden gespeeld.

Ik heb ervaren dat met name voor de regionale geschiedenis de krant een rijke bron vormt. Over 'grote' gebeurtenissen zijn vaak details te vinden die in meer officiële stukken niet worden vermeld. Om nog maar te zwijgen van het kleine nieuws dat enkel in de krant werd geregistreerd. Juist voor het gewone leven, de daagse beslommeringen, vormt de krant een belangrijke bron van informatie. Uitdrukkelijk wil ik daarbij de ingezonden brieven noemen, die vaak een uniek inzicht geven in wat er onder de mensen leefde. Deze mogen dan ook zeker niet over het hoofd gezien worden. Wel moet erop worden gewezen dat het oude nieuws uit de kranten niet klakkeloos mag worden overgenomen. 'De kranten schrijven maar wat', hoort men wel eens verzuch-

ten. Zo zwart is het niet. Toch is het zaak zo mogelijk de gegevens uit de kranten te controleren en aan te vullen met die uit andere bronnen. In combinatie met deze andere bronnen kan zo een beeld geschapen worden dat niet alleen recht doet aan de historische werkelijkheid, maar bovenal levendig is.

Voor een overzicht van de Overijsselse dag- en weekbladen wil ik tot slot verwijzen naar het volgende artikel: Th. Marcelis, 'Couranten. Overzicht van dag- en weekbladen en hun bewaarplaatsen in Overijssel', in: *Contactbericht* 15 (juli 1980) 235-236.

Ballonvaart van kapitein Julhes vanaf het terrein van de gasfabriek; 8 aug. 1886. Foto F.W.H. Deutmann.

Personalia

St. Michaël, beschermheilige van de stad Zwolle, spreekt met enige stadgenoten, vóór hij weer op de Grote Kerk wordt geplaatst; 3 juni 1985.

J.L. Admiraal (1946) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met de studiezaaldienst.

drs F.C. Berkenvelder (1932) is gemeentearchivaris van Zwolle.

drs J. Hagedoorn (1960) is werkzaam bij de uitgeverij Matrijs in Utrecht.

drs J. ten Hove (1960) is werkzaam als free-lance historicus en als genealogisch correspondent bij het Rijksarchief in Overijssel.

A.G.M. Heijmerikx (1944) is als restaurator verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

drs H.A. Stalknecht (1959) is werkzaam als free-lance historicus en als vrijwillig medewerker bij de IJsselakademie in Kampen.

drs A. van der Wurff (1956) is werkzaam als Coördinator Dienstverlening bij de RIAGG Zwolle en als historicus.

Colofon

Gemeentearchief

Het adres van het gemeentearchief is

Voorstraat 26, 8011 ML Zwolle.

Telefoon: 038 - 982488.

Het archief is geopend op maandag t/m vrijdag van 10.00 - 12.30 uur en van 13.30 - 17.00 uur.

Rijksarchief

In Zwolle zijn zowel het gemeentearchief als het rijksarchief gevestigd. Het gemeentearchief beheert de archieven van gemeentelijke diensten, van diverse Zwolse particuliere organisaties en bedrijven en van enkele Zwolse families. De bibliotheek en de beeld- en geluidsdocumentatie hebben betrekking op de gemeente Zwolle.

Het rijksarchief beheert de archieven van het provinciaal bestuur en van de rijksinstellingen in de provincie Overijssel. Daarnaast bevinden zich hier archieven van organisaties, bedrijven en families uit deze provincie. De topografische collectie en de bibliotheek hebben betrekking op de gehele provincie.

Het adres van het rijksarchief is
Eikenstraat 20, 8021 BX Zwolle.
Telefoon: 038-540722

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

J. Hagedoorn, *voorzitter*

Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle

E. Tijssen, *secretaris*

David Spanjarstraat 4, 8017 DD Zwolle

H. Brassien, *penningmeester*

Thorbeckegracht 3c, 8011 VL Zwolle

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, R.T. Oost,

I. Wormgoor, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-223214

Financiën: girorekening Postbank: 5570775 t.n.v.
Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten *f* 25,00/jaar

overige leden *f* 35,00/jaar

huisleden *f* 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

W. Cornelissen, J.H. Drentje, J. Gelderman,

H. Halbertsma, J. ten Hove, W.A. Huijsmans,

I. Wormgoor, A. van der Wurff.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno

Druk: Hoekman Genemuiden

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig van de Gemeentelijke Fotodienst Zwolle (J.P. de Koning)

ISBN 90 71099 11 3 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zwols Historisch Tijdschrift

Dr B.J. Kam
Thorbeckegracht 38 C
8011 VN ZWOLLE
038 - 421 43 14

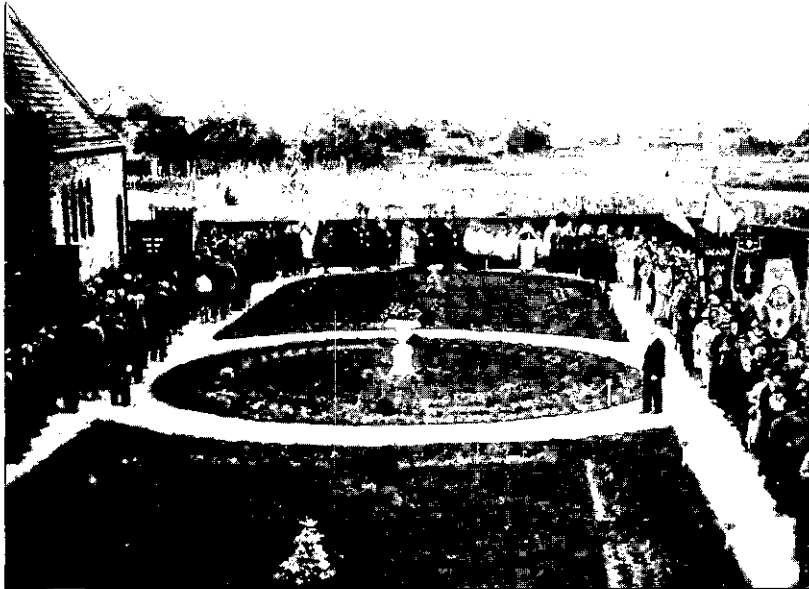

IS CLUB.
HARDRIJDERIJ
op **SCHAAATSEN**,
door **Manspersonen** te Zwolle,
op **Dinsdag den 20 Januarij 1855**
bij gunstig weder des morgens te 9 ure.
Prijs: HONDERD GULDEN,
Premie: DERTIG GULDEN.

8E JAARGANG 1991 NUMMER 4

Zwolle vroeger en nu

D. Hogenkamp

Op deze foto kijken we heel onbescheiden even in de parochietuin van de RK St. Jozefkerk aan de Assendorperstraat.

Deze kerk werd in 1933 in gebruik genomen. De noodzaak voor een tweede katholieke kerk, naast de al bestaande Dominicanenkerk, ontstond door de sterke groei van de wijk Assendorp. Die groei werd veroorzaakt door de komst van de Centrale Werkplaats van de Spoorwegen naar Zwolle.

In de tuin zien we een processie. De tijd waarin processies door de wijk werden gehouden was toen reeds voorbij. Gelet op het model van de tuin is het aannemelijk, dat er reeds rekening was gehouden met besloten processies.

Van oorsprong was Assendorp een wijk met veel boerderijen, waarbij de tuinders de overhand hadden. Op de achtergrond van de foto is dit landelijke karakter nog goed te herkennen.

Op de nieuwe foto is de tijd van de processies voorbij.

U ziet, naast uiteraard dezelfde parochietuin, dat Assendorp is vol gebouwd. Het hoge gebouw op de achtergrond staat op de hoek van de Wet- houder Alferinkweg en de Hortensiastraat.

Boven: Parochietuin van de St. Jozefkerk; oude situatie. (Foto Hogenkamp)

Onder: Parochietuin van de St. Jozefkerk; nieuwe situatie. (Foto Hogenkamp)

Redactioneel

Inhoud

Het verleden kan soms meer tot onze verbeelding spreken dan het heden. Zo kunt u door dit nummer van het Zwols Historisch Tijdschrift te lezen al ijspret hebben, terwijl anderen alleen maar nat worden van de regen. Ook kunt u nog naar de authentieke stationskap kijken, terwijl die inmiddels afgebroken is. Veel moois wordt snel geschiedenis. Gelukkig zijn er dan vaak foto's gemaakt en bewaard. Met veel plezier laten wij u die in ons tijdschrift zien.

Zo'n tijdschrift als het onze is bijna voor honderd procent afhankelijk van de inspanningen van onderzoekers die de moeite nemen hun bevindingen op papier te zetten. Dit zijn lang niet altijd professionele geschiedkundigen. Telkens weer blijkt hoezeer mensen met zeer verschillende achtergronden geboeid raken door elementen uit het verleden en daar onderzoek naar gaan doen. De drukte tijdens de Open Archieven Dag van 12 oktober 1991 toonde dat nog eens aan. Ter gelegenheid daarvan wijdde de Zwolse Historische Vereniging een tijdschriftnummer aan het Zwolse gemeentearchief. Omdat de kas leeg was, konden vier bijdragen niet meer geplaatst worden. Deze willen wij u toch niet onthouden, omdat ze u wellicht op ideeën brengen of moed geven om een eigen onderzoek te beginnen. Alle geschiedschrijving blijft uiteindelijk op het speurwerk in de archieven gebaseerd. De betekenis van het Griekse werkwoord *historeo*, te weten trachten te komen, drukt dit goed uit. Zo opgevat zijn er gelukkig veel historici in Zwolle. Wat zij over onze stad te weten komen, laten wij graag in drukvorm zien.

Zwolle vroeger en nu D. Hogenkamp	122
Negentiende-eeuws ijsvermaak Herman Aarts en Aranka Meyerink-Wijnbeek	124
De stationskap in Zwolle P.C. Wieringa, ir. C. Douma, J.J. de Jong	133
De kunst van het zoeken J.C. Streng	137
Op zoek naar onze voorouders P. Jonkers-Stroink	140
Minnaars der deugdbevordering J.H. Drentje	143
Het verleden van een huis W.A. Huijsmans	147
Recensies	151
Mededelingen	152

Negentiende-eeuws ijsvermaak

'Hoe een duimbreed ijzer iemand veranderen kan! Geen volk ter wereld is ongevoeliger voor den zedelijken invloed van het schoeisel op den geheelen mensch, dan de Nederlander. Trek den Nederlander dansschoenen aan; gesp hem sporen aan de hielen; rust hem uit met jagstevens; schoei hem met de treurspellaars of den blijspelmuil; gij verandert daarmee den man niet. Hij wordt daarom nog geen ware danser, ruiter, jager of komediant. Hij blijft een Nederlander die danst, rijdt, jaagt of komedie speelt. Maar geef den Nederlander een paar schaatsen onder de voeten, en hij is geen Nederlander meer. Hij is schaatsenrijder, zoo geheel schaatsenrijder, als ooit een Spanjaard danser, een Engelsman ruiter, of een Franschman komediant was. Hij is een man-schaats geworden.'

Herman Aarts
Aranka Meyerink-
Wijnbeek

Deze beschrijving in het aardige boekje van J.W. Kirchner geeft op een illustratieve manier aan hoezeer het vermaak op het ijs in onze cultuur is ingebed. Het schaatsenrijden op stadsgrachten, vaarten, plassen en rivieren gaf de gelegenheid om vrienden of familie te bezoeken en nieuwe vriendschappen te sluiten. Het ijs nodigde de mensen als het ware uit tot het vieren van een winters feest. Het schaatsenrijden is een echt volksvermaak waaraan door alle sociale lagen en door alle leeftijden kan worden deelgenomen.

Tot en met de achttiende eeuw was er in strenge winters sprake van een echte kermis op het ijs, compleet met muzikanten, wafelkramen en mallemolens. Hoe het in de vorige eeuw toeging blijkt uit de volgende schets in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* over de winter van 1895: 'Een gedeelte van de baan was smaakvol met Nederlandse vlaggen getooid en door duizenden lampions in een soort verlichte straat herschapen langs welke een bonte menigte, van allerlei stand en leeftijd, zich vrolijk bewoog, onder de opwekkende tonen van het muziekcorps. Er waren ruime, goed verlichte en verwarmde tenten geplaatst, waar men zich van allerlei goede verversingen bedienen kon, terwijl een onafzienbare menigte deelnam aan het feest'.

Het ijsvermaak bestaat niet meer in die vorm, hoewel de grote schaatswedstrijden van nu de sfeer van de oude kermis op het ijs benaderen zo niet overtreffen. Men hoeft alleen maar te denken aan de uitbundige wijze waarop de recente elfstedentochten zijn verlopen.

Hardrijden op de schaats

Zolang er geschaatst wordt, worden er wedstrijden gehouden. Op het moment dat de ene schaatser de andere uitdaagt met de vraag: 'Wie van ons is het eerst bij die hoek?' is er een wedstrijd. Aan het begin van de negentiende eeuw werden er, het eerst in Friesland, wedstrijden georganiseerd waarbij prijzen te verdienen vielen. Zonder twijfel waren de kasteleins de eerste organisatoren van de wedstrijden; zij benutten elke gelegenheid om de gelagkamer vol te krijgen. Veel binnenschippers, die in de winter met hun schip vastvroren, waren geduchte wedstrijdrijders. Rond 1850 werden de eerste ijsclubs in ons land opgericht, onder meer in Zwolle. Ze hadden gewoonlijk als doelstelling het organiseren van schaatswedstrijden. De prijsuitreiking vond als regel in het café plaats en niet zelden werd de hoofdprijs door de kastelein beschikbaar gesteld. Aanvankelijk bestond deze uit een gouden of zilveren voorwerp, zoals het felbegeerde gouden horloge of een zilveren tabaksdoos. Al spoedig daarna werden geldprijzen in het vooruitzicht gesteld. In 1838 werd in Harlingen al om prijzen van f 125,- en meer gereden, voor die tijd waren dat aanzienlijke bedragen. Teneinde concurrentie tussen de ijsclubs tegen te gaan, kwam men overeen de hoogte van de prijzen onderling vast te stellen. Heel lang heeft een maximum van f 100,- gegolden voor een eerste prijs bij een hardrijderij voor mannen. Met de geldprijzen kwamen ook de uitwassen. De deelnemers gingen vooraf afspraken maken wie zou winnen en wie de geldprijs zou krijgen; een kwalijke praktijk, maar niet

onbegrijpelijk. Over het algemeen zullen de deelnemers aan de wedstrijden het niet breed hebben gehad. In een jaargetijde waarin de inkomsten van schippers en boeren minimaal waren ontstond voor sommige van hen plotseling de mogelijkheid om forse geldbedragen binnen te halen. De bekende rijders regelden bovendien onderling naar welke wedstrijden ze gingen.

Beroepsrijders

Het geld dat de schaatsers wisten te verdienen maakte hen tot 'beroepsrijders', een benaming die in de vorige eeuw steeds gebruikelijker werd. Op 31 januari 1895 organiseerde de Zwolse IJclub een hardrijderij voor beroepsrijders op de korte baan. Het woei die dag hard, zeer hard; baanvegers waren op de ijsclub zo goed als overbodig, de wind joeg de sneeuw van de baan. Maar het weer bleef goed en de banen waren in orde en als men eenmaal op de vlakte was viel het nog mee. Er kwam dan ook allengs vrij wat publiek op de banen om getuige te zijn van de hardrijderij voor beroepsrijders. Tegen 11 uur trokken de deelnemers met enige leden van het bestuur van de ijsclub door de stad naar de baan. In de aankondiging van de wedstrijd werd vermeld dat men naar de baan zou gaan na aankomst van de trein uit Friesland en Groningen. Gezien het grote aantal deelnemers uit die provincies was dat een begrijpelijke opmerking. Er kwamen 56 deelnemers uit verschillende provincies aan de start. De directie van de ijsclub had alles uitstekend georganiseerd. De baan van 180 meter was flink breed en aan weerszijden waren kleedkamertjes ingericht. De muziek had een plaats gekregen rond het midden van de baan, in een tent die voldoende beschutting tegen de wind bood. Het publiek stond aan één zijde vlak langs de hardrijdersbaan. Het was gebruikelijk dat het publiek aan beide zijden van de baan stond, maar in verband met kolfwedstrijden die later op de middag zouden plaatsvinden was dat niet mogelijk. De uitslag was: 1e prijs f 75,- S.Bleeker te Heeg, 2e prijs f 40,- H.Wester te Eernewoude, 3e prijs f 20,- Joh. Grafhorst te Kampen, 4e prijs f 10,- B.Kruithof te Deventer en 5e prijs f 5,- E.Blankvoort te Oldebroek.

Voorwaarden

Niet iedere ijsvereniging was even blij met deelna-

me door rijders uit andere delen van het land. Vooral de Friese rijders waren zo sterk dat ze nogal eens met de geldprijzen naar huis gingen. Sommige ijsclubs bouwden om die reden voorwaarden voor deelname in, waardoor de Friezen in feite werden uitgesloten. Een van de mogelijkheden om dat te doen was door uitsluitend amateurs of

leden, buitenleden en donateurs van de organiserende vereniging toe te laten, of de wedstrijd alleen open te stellen voor ingezetenen van de provincie Overijssel, of van een bepaalde gemeente, zoals bijvoorbeeld in Wijhe en Genemuiden gebeurde.

De gezamenlijke schipperij van Zwolle organiseerde op de stadsgracht bij de Sassenpoort een gekostumeerde hardrijderij op schaatsen waaraan alleen schippersgezellen wonende of liggend met het schip in Zwolle mochten deelnemen. Andere criteria die voor deelname werden aangelegd betroffen geslacht en leeftijd. De meeste ijsclubs organiseerden hardrijderijen voor mannen boven de 18 jaar. Soms vonden afzonderlijke wedstrijden plaats voor gehuwden en ongehuwden. Bijzonder was ook de bepaling dat alleen dié leden van een ijsclub mochten deelnemen die nog nimmer een prijs gewonnen hadden.

*Kortebaanswedstrijd op de stadsgracht, 1876
Mogelijk heeft de schilder J.W. Meyere deze foto voor zijn schilderij gebruikt. (foto: POM)*

Schaatsen op de stadsgracht bij de Emma-wijk tijdens de strenge winter van 1961. (foto: Henneke)

Bijzondere wedstrijden

Op gezette tijden werden schaatswedstrijden georganiseerd ter gelegenheid van een bijzondere gebeurtenis. Ook onderlinge wedstrijden werden geregeld gehouden.

De bakkers van Zwolle hielden op 10 februari 1895 een vergadering in het café van Runhaar aan de Nieuwe Markt, in verband met een te houden gekostumeerde hardrijderij op de schaats. De vergadering werd, behoudens het bestuur, bezocht door 52 bakkers. De Zwolse ijsclub was bereid de banen ter beschikking te stellen en voor de te houden optocht was vergunning verleend. De volgende dag kwamen de bakkers in de Nieuwe Stads-herberg bijeen. Vandaar vertrok de stoet, door een grote menigte vergezeld, met muziek en enige vlaggen en vaandels, in bakkerskostuum, bestaande uit witte kleding en witte mutsen, naar de ijsbanen. Hier en daar hadden de bakkers, ter ere

van het feest, de vlaggen uitgestoken. Het weer was in zover gunstig te noemen dat er een vrolijk zonnetje scheen, maar de wind was vrij koud. Al zullen de meeste deelnemers onder hun linnen pakjes wel iets extra's hebben aangedaan, het zag er koud uit. Maar dat was een aansporing te meer om zich warm te rijden in de wedstrijd. Er waren 35 deelnemers. Na afloop ging men met de muziek voorop en omstuwd door een grote menigte naar de Nieuwe Stadsherberg. De prijzen, een gouden remontoir (horloge) en vijf paar schaatsen, werden door de heer Emich, president van de bakkersvereniging, uitgereikt. De bakkers bleven, onder voordracht en zang, nog enige tijd bijeen.

De slaggers van Zwolle wilden blijkbaar niet achterblijven bij hun collega's van het brood. Op 14 februari 1895 organiseerden zij eveneens een gekostumeerde hardrijderij. De ijsbanen in de Weezenlanden waren opnieuw ter beschikking

gesteld en gekleed in witte jas en dito schort, plus een rode muts snelden de slagers over het ijs. Of er wellicht toepasselijke prijzen uitgereikt werden, vermeldt de historie niet.

Op tal van plaatsen werden wedstrijden voor kinderen in diverse leeftijdsgroepen georganiseerd. Op 15 februari 1895 bijvoorbeeld werd op de Thorbeckegracht in Zwolle een wedstrijd gehouden voor jongens van 10-14 jaar. Er had zich daarvoor een commissie gevormd, terwijl enige bewoners van de gracht en van de Posthoornbreehoek geld hadden gegeven om prijzen te kopen. Toen men bij de heer Borgman in de Steenstraat kwam om een pet te kopen, gaf deze nog een mooie wintermuts op de koop toe, de firma Boerboom gaf nog enige snuisterijen en de heer De Graaf nog een mandje appels, zodat iedere deelnemer een prijsje kon krijgen. Na afloop werden de jeugdige hardrijders getraceerd op chocolade, krentebroodjes en koek en 'met een sigaar in den mond trokken allen huiswaarts'.

Gekostumeerde hardrijderijen waren heel populair. De op 28 januari 1879 door de schippersvereniging 'Eendracht maakt macht' georganiseerde wedstrijd trok 42 deelnemers die waren uitgedost als ridders uit de middeleeuwen, anderen als edellieden uit later tijd, daartussen bewogen zich Zouaven, Russen, Polen, Turken, zigeuners, Tyrolers en Hongaren, terwijl Pierrot en Harlekijn net zo min ontbraken als de beer en de aap. De IJclub in Zwolle had toestemming verleend om van de door haar ingerichte baan gebruik te maken.

IJskolven

Aan het eind van de vorige eeuw is een poging gedaan het ijskolven, of het bandyspel zoals het hier genoemd werd, in ons land populair te maken. Het spel is afkomstig uit Engeland. Het doel van het spel was om met behulp van een houten kolf of bandystick, een kleine bal door het doel van de tegenstander te slaan. Omdat het kolven een vlug en pittig spel is, was de verwachting dat het ook in ons land zou aanslaan. Om het spel meer bekendheid te geven vond in 1895 een demonstratiewedstrijd plaats tussen een team uit Haarlem en het Zwolse Z.A.C. De Zwollenaren verloren kansloos met 17-0. Behalve een wedstrijd tegen een Amsterdamse formatie, die overigens ook ruim ver-

loren werd, heeft het spel geen blijvende plaats tussen de andere sporten ingenomen.

Vrouwen in de hardrijdersbaan

De schaatswedstrijden werden overheerst door mannen, maar dat wil niet zeggen dat er helemaal geen vrouwen in de hardrijdersbaan kwamen. Uit een advertentie in de Leeuwarder Courant van 7 januari 1871 blijkt dat vijf dames, die zich waarschijnlijk ergerden aan de dominante positie van de mannen bij het schaatsen, een voorrijder vroegen, voorzien van korte broek en ruige muts. Ze werden afgetroefd door een tegen-advertentie waarin 7 heren elk een achterrijdstster voorzien van korte broek en ruige muts vroegen. Het is opvallend dat het wel algemeen aanvaard was dat vrouwen deelnamen aan gekostumeerde schaatspartijen en aan het 'schoonrijden', maar dat ze alleen bij wijze van uitzondering werden toegelaten tot de hardrijderijen. Uitzonderingen waren ook wedstrijden waarbij paren tegen elkaar in het strijdperk traden, zoals die op 19 januari 1876 te Genemuiden waar 'gepaarde mannelijke en vrouwelijke personen' aan de wedstrijd konden deelnemen. Met de opkomst van de ijsclubs nam het wedstrijsaanbod voor paren langzaam toe. Schoorvoetend klonk de roep om wedstrijden voor vrouwen te houden, maar de zedenmeesters uit de vorige eeuw waren streng en invloedrijk. De tijden veranderden maar langzaam. Uit 'kiescheid' bleef men zich lang verzetten tegen wedstrijden voor vrouwen. In 1890 werd in Kampen zelfs nog zo'n rijderij verboden en vijf jaar later vroeg een correspondent van de NRC zich af of het nu werkelijk raadzaam was de 'dikwijls werkelijk manachtige naturen, die elkander de zege betwisten door een dergelijke wedstrijd in die richting verder te emanciperen?' Pas na de eeuwwisseling werd de deelname van vrouwen algemeen geaccepteerd.

Protest tegen de hardrijderij

Nederland zou Nederland niet zijn als er niet iemand was die een belerend vingertje opstak. In de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 31 januari 1895 stond te lezen: 'Het schaatsenrijden is nu eenmaal niet weg te redeneren of weg te zuchten. Zo vaak de winterkoning de wateren bevoelt, zal land- en stadsvolk de ijzeren vleugels

aan de voeten leggen om paard en wagen voorbij, met de locomotief een wedren aan te vangen en 't genot te hebben van een geheel het lichaam verfrissende en sterkende beweging, en om verre vrienden en bloedverwanten, wier bezoek in den zomer te veel tijd en geld zou kosten, op de goedkoopste en aangenaamste wijze te gaan begroeten.

Schaatsen op de uiterwaarden van de IJssel ter hoogte van de boerderij van Dubbeldam, 27 december 1961. (foto: Henneke)

Blijft dus het schaatsenrijden als volksvermaak vaststaan en heeft het zoveel goede zijden, dan schiet er niets anders over, dan alle kracht in te spannen, om het goede ervan te behouden en het verkeerde weg te doen, zodat het als volksvermaak wordt geacht en veredeld. Jammer is het dat de gewoonte, tot in het begin der vorige eeuw bij ons algemeen, om van het ijsvermaak te genieten, bij de aanzienlijke vrouwen zo sterk is afgenomen. Zij missen daardoor een goed en opwekkend genot, en het schaatsenrijden zelf wordt daardoor lichter min edel. Het is niet goed, ook dit vermaak en de regeling ervan aan het volk alleen over te laten en aan de winzucht der koffiehuishouders, die wedstrijden in het hardrijden uitschrijven. Op enkele plaatsen als Deventer en Groningen, zijn er ijsverenigingen van meer beschaafden, die, behalve hun eigen genot ook de veredeling van dit volksvermaak voor de geringeren op het oog hebben. Zij kunnen veel goeds doen. Eén groot bezwaar, bij de andere volksfeesten een bederf, kan hier niet veel onheil stichten, de sterke drank, dewijl deze, meer dan uiterst matig gebruikt de benen verlamt en dus het rijden onmogelijk maakt. Vandaar dat koffie, melk en heet bier, nauwelijks hete wijn, de gewone verkwikkingen der schaatsenrijders zijn. Het hardlopen moest echter door die ijsverenigingen niet zo-

zeer worden aangemoedigd als wel het sierlijk lopen'.

Kritiek uit een heel andere hoek blijkt uit een ingezonden brief in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 14 januari 1879. Door het invallen van de dooi was er van een hardrijderij in Kampen niets terecht gekomen en daar was de brieftschrijver blij mee, want hij meende zeer ongunstig te moeten oordelen over de hardrijderij op schaatsen: 'En waarom? Omdat hierbij een bovenmatige krachtsinspanning van de vingers naar de prijzen wordt gevorderd tot welk geen mensch zijn evenmensch mag in verzoeking brengen; een bovenmatige krachtsinspanning die den hardrijder zeer licht onherstelbare schade aan zijn gezondheid berokkent zo niet iets ergers. Het is daarom te hopen dat de hardrijderijen op schaatsen voor goed mogen worden gebannen uit de rij der volksvermaken. Wil men nog iets van dien aard houden, dat men dan liever prijzen uitloven aan hem die 't sierlijkst schaatsen rijdt'. De brieftschrijver concludeerde dat de hardrijderijen zouden moeten worden afgeschaft, omdat ze in een beschaafde maatschappij niet thuishoren.

Beide scribenten braken een lans voor het schoonrijden. Ze waren niet de enigen. Ook in andere ingezonden kranteberichten werd de hoop uitgesproken dat er meer schoonrijderijen zouden worden gehouden, omdat het in de eerste plaats goed zou zijn voor de afwisseling en in de tweede plaats omdat het schoonrijden uitstekend geschikt zou zijn om 'al de voordelen van het zo te waarden schaatsenrijden te doen uitkomen'. Er zijn veel schoonrijderijen geweest, maar ze zijn altijd in de schaduw blijven staan van de hardrijderij, die meer tot de verbeelding van de mensen sprak. Er werd ook wel naar een combinatie van beide gezocht. Menig schoonrijderij vond plaats in de pauze van een hardrijderij.

Schaatstochten

In de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* verschenen in strenge winters berichten over de toestand van het ijs in en rond Zwolle:

Kampen, 13 januari 1895: 'Het ijs is zo sterk dat men dagelijks van het eiland Urk op schaatsen hier aankomt; terwijl men thans met paarden en volgeladen wagens met hooi, zaad en andere zware vrachten bij het pontveer over de IJssel rijdt'.

Deze en andere berichten van vergelijkbare strekking komen geregeld voor wanneer de Zuiderzee, de IJssel en de meren in Noord-West Overijssel bevroren waren. Dan was het tijd voor lange schaatstochten. De correspondenten van de regionale nieuwsbladen deden opgave van de conditie van het ijs in hun omgeving, zoals de ijsmeesters in Friesland nu nog doen voor een elfstedentocht. Overijssel bezit weliswaar niet zoveel open water als Friesland maar er zijn bijzonder aardige tochten te maken. In de strenge winter van 1895 informeerden de correspondenten het publiek nogal verschillend over de ijstoestand. In de kranten verschenen berichten met de volgende inhoud:

- Raalte: het ijs op het kanaal van hier naar Deventer biedt de schaatsenrijders een goede gelegenheid aan, de IJscub Voorwaarts zorgt zoveel mogelijk dat de banen goed in orde worden gehouden, door goed vegen en het des avonds ingieten van de ontstane barsten. Met succes kan men van hier naar de Snippeling rijden; vandaar naar Deventer doet men het
- best te wandelen daar het ijs op de Schipbeek wel vertrouwd maar zeer ongelijk is.
- Dedemsvaart: Het ijs is op de Dedemsvaart, voor zover die in de gem. Avereest loopt, zeer goed; ook de banen zijn goed in orde. 't is, naar ik geloof, overal sterk genoeg.
- Vollenhove: Het ijs in zee om Vollenhove zover het oog reikt is overal sterk en vertrouwd, bv. naar Schokland, Blokzijl, Genemuiden en Kampen, doch overal vol sneeuwhoopjes. Vanwege de ijsclub Vooruitgang zullen heden banen geveegd worden op de Zuiderzee van Vollenhove naar Kampen, Genemuiden en Zwartsluis in verbinding met de daar bestaande banen. Reeds 's morgens om half zeven worden ongeveer 30 personen aan het werk gezet, zodat wanneer het blijft doorvriezen, morgen de gelegenheid op die banen zal zijn opgesteld. Van de Moespot over Ronduite, de Belt, Aardenburgergracht naar Zwartsluis is het ijs volkomen vertrouwd en de banen geveegd. Het ijs is echter niet mooi maar toch berijdbaar.

*Kortebaanwedstrijd op de Zalnese Wetering ter hoogte van de spoorlijn Meppel, ongeveer 1960.
(foto: Henneke)*

De ijsbaan aan de As-sendorperdijk ter hoogte van het huidige politiebureau. (foto: POM)

Voor de armen

In een tijd zonder sociale voorzieningen was de zorg voor de armen toevertrouwd aan de kerken en aan goedwillende particulieren. In de vorige eeuw zaten veel arbeiders en boerenknechten in de winter zonder werk en daarmee vrijwel zonder inkomsten. De manier waarop de armen deelnamen aan de ijsfeesten doet nu nog al discriminerend aan. Na een wedstrijd in Zwartsluis, in 1855, werd gesteld dat de hardrijderij goed verlopen was, dat de organisatoren op een geslaagde dag konden terugzien en dat ook de algemene armen, waarvoor het overschot van de inleg- en entreegelden bestemd was, een niet onbeduidend voordeel hadden gehad. In diezelfde tijd werd in Kampen een hardrijderij gehouden waarbij het doel was geld in te zamelen voor de algemene armen. Na aftrek van de kosten bleef een bedrag van f 338,79 over. Een dag later organiseerde de Kamper vereniging 'Weldadigheid' eveneens een ijsfeest. Het slechte weer was er echter oorzaak van dat maar weinig deelnemers aan deze gekostumeerde rijderij op kwamen dagen. De opbrengst

van de entreegelden, bestemd voor de algemene armen, viel daardoor tegen.

Op 6 februari 1895 werd in Vollenhove een rijderij om levensmiddelen gehouden. De wedstrijdcommissie, door weldadige ingezetenen van Ambt en Stad Vollenhove daartoe in staat gesteld, kon iedere rijder 16 pond brood, 75 turven en een kop erwten toebedelen. Na elke rit kreeg de winnaar bovendien een bonus bestaande uit een kop erwten. IJclub 'Vooruitgang' in Vollenhove hield een hardrijderij om levensmiddelen voor behoeftigen. Een behoeftig gezin dat niet in staat was daaraan persoonlijk deel te nemen kon een plaatsvervanger sturen; 77 huisgezinnen meldden zich aan. Er waren geldprijzen voor de winnaars, maar iedere deelnemer ontving een bon voor kwart kilo spek. In dezelfde week werden in Olst hardrijderijen voor behoeftigen gehouden waarbij voor spek en bonen werd gereden. In Kampen werd op de stadsgracht, door enige werklieden, een ijsvermaak georganiseerd voor de kinderen van de beide kosteloze stadsscholen en van de rooms-katholieke jongensschool. Na een optocht

door de stad begaf men zich naar de met vlaggen versierde ijsbaan. Ongeveer 100 jongens hadden zich aangemeld. Elk van de deelnemers ontving een kledingstuk. In de week daarvoor was een collecte tot dit doel gehouden. Vergelijkbaar ging het in de strenge winter van 1895 toe in Wijhe. Ook hier werden hardrijderijen en volksspelen op het ijs gehouden. Voor een som van ongeveer f 300,- waren brandstoffen en levensmiddelen gekocht, die onder de mededingende behoeftigen, alsmede aan hen die niet aanwezig waren, doch als behoeftig bekend waren, uitgedeeld. Nog pijnlijker werd het toen schaats- en hardloophwedstrijden op klompen op het ijs werden georganiseerd voor minvermogenen. Sommige organisatoren deden het voorkomen alsof de wedstrijd in tweeën was gesplitst. 'Ook degenen die niet zo gelukkig zijn om schaatsen te bezitten waren dus in de gelegenheid gesteld naar een prijs te dingen', aldus de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* in 1895. Bij een wedstrijd in dat zelfde jaar in Zwolle waren levensmiddelen uitgelooft. Men had door de giften van vele ingezetenen van de stad een ruime voorraad kunnen inslaan en bovendien hadden sommige winkeliers verschillende levensmiddelen gratis verstrekt, zodat aan elke deelnemer een prijs kon worden uitgereikt. Dat was niet het geval na een hardrijdwedstrijd waarbij 25 kaartjes voor de gaarkeuken van mejuffrouw de weduwe Van der Bend beschikbaar waren, die zoveel mogelijk aan de gehuwden gegeven werden.

De organisatoren van de wedstrijden om levensmiddelen bedoelden het ongetwijfeld goed. In de praktijk pakte het evenwel anders uit. Door in de baan te verschijnen waren er levensmiddelen of goederen te verdienen. Geen wonder dat iedereen die daartoe maar enigszins in staat was zich aanmeldde voor zo'n 'spekrijderij'. Niet alleen jonge mannen schreven in, maar ook mannen op leeftijd en gehandicapten. Door het houden van hardloophwedstrijden op klompen waren er nog meer deelnemers. Het publiek vermaakte zich kostelijk met hen; burgerlijk vermaak om de capriolen van oude en arme mensen, die ook nog dankbaar moesten zijn voor de prijzen die ze aan het eind van de dag ontvingen.

In de zelfde sfeer moeten de baanvegers bekeken worden. In romantische ijsverhalen komt de

baanveger nogal eens naar voren als iemand die zo aardig is het ijs sneeuwvrij te houden. De werkelijkheid was wel even anders. Baanvegers waren werklozen die praktisch geronseld werden om het koude werk te verrichten; weigeren was er, behoudens bijzondere omstandigheden, niet bij. Een aantal Zwolse baanvegers was in 1895 zelfs van 's middags vier à vijf uur tot 's nachts twee uur op het ijs werkzaam om met warm water de scheuren zoveel mogelijk dicht en het ijs weer glad te maken. De verdiensten waren treurig. Begin februari van dat jaar bevatten de bussen van de baanvegers op de Zwolse stadsgrachten en het Zwarte Water f 35,58, zodat aan elk van de 64 baanvegers op die dag 55 cent kon worden uitbetaald. De dagen erna waren de verdiensten weinig beter. Het hoogste bedrag dat op een dag werd verdiend was f 1,50. Er waren ook mensen die zich het lot van de baanvegers aantrokken. Op een ochtend stopte iemand een envelop in de bus met de mededeling dat zich daarin een gift bevond. Bij opening bleek er een gouden tienguldenstuk in te zitten en een briefje met de volgende inhoud: 'Er zijn op de stadsgrachten en Zwartewater tot aan de Rademakerszijl 64 baanvegers; die mensen die voor hun onderhoud willen werken verdienen dooreen tot nu toe 55 cent per dag. Zijn er nu geen gegoede ingezetenen die ook eens een wandeling of een rit op die ijsbanen gaan maken om die bussen ook eens een beetje te begunstigen'.

De ijsbaan van de Zwolse Ijsclub, circa 1900. (foto: POM)

Zomerfeesten

In 1850 werd in Zwolle een vereniging opgericht die zich volgens haar statuten ten doel stelde: 'Het laten verrijden op schaatsen van prijzen en premieën'. Met veel succes organiseerde de vereniging schaatspartijen. Een aantal jaren na de oprichting werd de doelstelling van de vereniging verruimd. Er werd nu gesproken over de IJclub, Vereniging ter bevordering van Volksvermaken. Het rechtstreekse gevolg daarvan was dat in het vervolg 's winters hardrijderijen en 's zomers volksfeesten werden georganiseerd. De zomerfeesten werden als regel vlak voor de jaarlijkse kermis gehouden. De bijbedoeling daarvan was dat het zomerfeest klandizie wegtrok van de kermis. In 1857 werd een roeiwedstrijd op de Wetering boven de Schoenkuipersbrug gehouden. Na afloop werden er verschillende volksvermaken gehouden, zoals boegsprietlopen, tobbspel en zaklopen. In andere jaren bestonden de volksvermaken ook wel uit wedstrijden op waterschoenen of het vlaggespel te water. Het muziekkorps van de stedelijke schutterij liet zich op gezette tijden horen en de feesten werden besloten met een prachtig vuurwerk en een bal champêtre. Toen in 1860 de grote tentoonstelling van Provinciale Nijverheid werd geopend werden de openbare festiviteiten op een aangename wijze besloten door wedstrijden en volksvermaken vanwege de vereniging de IJclub. De activiteiten van de IJclub breidden zich steeds meer uit. Er waren diverse andere ijsclubs in Overijssel die dit patroon van hardrijderijen in de winter en volksfeesten in de zomer overnamen. In 1871 vond het zomerfeest plaats op de Turfmarkt in Zwolle. De volksspelen werden geopend met ringrijden waarbij prijzen van f 20,- en f 10,- te verdienen waren. Daarop volgde het mastklimmen, eveneens om geldprijzen. Daarna had het hoepellopen plaats, dat op geheel nieuwe wijze ingericht, de toeschouwers zeer vermaakte. De reeks van volksspelen werd besloten met het klimmen langs gespannen koord, hoepellopen en het tobbspel. Het feest, opgeluisterd door het

stedelijk corps eindigde met een fraai vuurwerk. De Zwolse IJclub vierde in 1875 haar 25-jarig bestaan met een uitnemend gelukt feest. De *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* schreef: 'Men hoorde niet de minste aanmerking. Zelfs restauratie en bediening, en dat bij zulk een toeloop, werden geroemd'. Echter, het werd allemaal te kostbaar en te veel omvattend voor de enthousiaste IJclub. Tijdens de algemene ledenvergadering van 1878 stelde het bestuur voor de zomerfeesten te beperken of zelfs helemaal af te schaffen. De vereniging keerde terug tot haar *premiers amours*. Het organiseren van een ijsfeest werd opnieuw hoofdzaak, terwijl het zomerfeest afhankelijk werd gesteld van de toestand van de kas. De eerste zomer na dit besluit was er alleen een vuurwerk en muziek van de schutterij. In een nabespreking van het feest in de *Provinciaal Overijsselsche Courant* suggereerde een journalist voorzichtig of het niet mogelijk was 'enige der vroegere amusements' in het vervolg toch weer te laten plaatsvinden 'met het oog op de sympathie die de groote massa er altijd voor toonde te bezitten, ziet men ze noode verdwijnen'. De directie van de IJclub liet zich echter niet vermurwen en hield het bij activiteiten op de schaats.

Geraadpleegde literatuur

- Hedman Bijlsma, Ien, Twa, Trije: *Fuort. Het kortebaanschaatsen in Friesland*. (Heerenveen 1985).
 Hedman Bijlsma en Karel Verbeek, *Niet over een nacht ijs*. (Jubileumboek 100 jaar KNSB, Den Haag 1982).
 J.W. Kirchner, *Nederlanders door Nederlanders geschetst*. (Amsterdam 1842).
 H.J. Looman, *Het boek van de schaats*. (Amsterdam 1944).
 S.H. Hijlkema, *Nederlandsch handboek voor de IJs-sport*. (Amsterdam 1887).
 W. Mulier, *Wintersport*. (Haarlem 1893).
 D.M. van der Woude, *Vrouwen in de hardrijdersbaan*. (Heerenveen 1948).
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant. (Zwolle 1850-1900).

De stationskap in Zwolle

Restauratie niet mogelijk

P.C. Wieringa

Het stationscomplex van Zwolle uit 1868 met zijn bijzondere perron-overkapping en de hoge spoorbrug gelden, zoals blijkt uit de vele geschriften die over dit complex de laatste jaren zijn verschenen, onomstotelijk als één van de hoogwaardige monumenten in Nederland. De vraag van de Nederlandse Spoorwegen in 1989 om de perron-overkapping te mogen slopen, sloeg dan ook in als een bom.

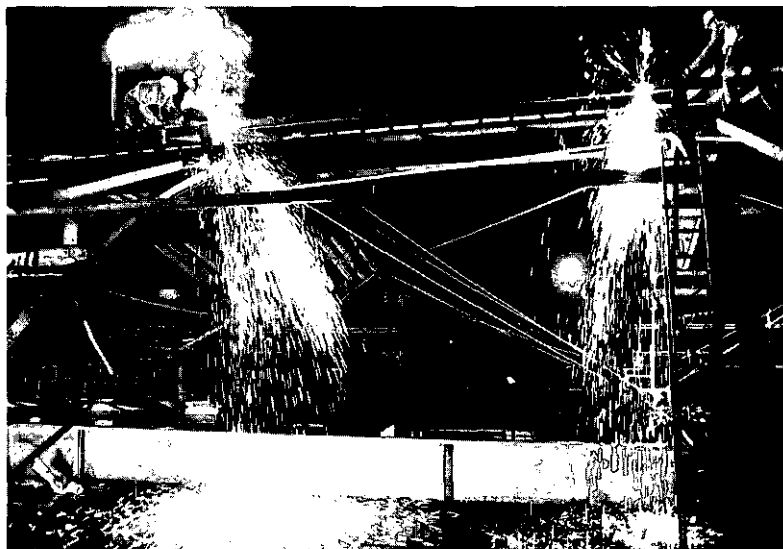
De Rijksdienst vond de argumenten van de NS onvoldoende onderbouwd en twijfelde aan de uitspraak, dat een restauratie niet verantwoord zou zijn in verband met de slechte bouwtechnische staat van de constructie en de toegepaste belastingsberekeningen.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg meende dan ook, dat een nader onderzoek voor een restauratie gerechtvaardigd zou zijn, waarbij de volgende aandachtspunten verwerkt zouden worden:

- een goede inventarisatie van de technische gebreken van de constructie en het toegepaste materiaal;
- de toepassing van de juiste normen en veiligheidsfactoren voor de belastingsberekeningen van de constructie van deze bijzondere 'open/dichte' perronkap;
- de uitvoeringsmogelijkheden van materiaalherstel en eventuele toelaatbare aanpassingen aan de constructie waarbij de monumentale waarden herkenbaar blijven.

Een werkgroep bestaande uit technisch-specialisten van de NS, Technische Universiteit Delft en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg hebben dit onderzoek uitgevoerd en externe deskundigen begeleid.

Dankzij de enorme inzet van ir. Douma van de Nederlandse Spoorwegen, die op een bewon-

derenswaardige wijze aan het onderzoek heeft meegewerkt, is het volgende gebeurd.

Ten eerste zijn bij het demonteren van de kapconstructie de gebreken en de vervormingen alsmede de scheurvorming in een fotoreportage en inventarisatie vastgelegd. Verder zijn in een windtunnelproef de juiste uitgangspunten en waarden vastgesteld voor de berekening van de windbelasting op de constructie. Tenslotte is in het rapport van prof. ir. A.L. Bouma (TU-Delft) en van ir. G.G. Nieuwmeyer de constructie van het spant berekend. Daarna moest worden geconstateerd dat de aanwezige constructie niet geëigend is voor deze situatie.

De gegevens uit het onderzoek met het doel om de bijzondere perron-overkapping te behouden en te restaureren of aan te passen, zullen nog in rapporten moeten worden verwerkt. Wel kon toen reeds gezegd worden dat – helaas – de restauratie van de kap uitgesloten werd geacht en dat eventuele aanpassingen aan de constructie van een dusdanige orde zouden zijn dat er dan geen

De afbraak van de stationskap. (Foto: Frans Paalman)

sprake meer zou zijn van behoud van de cultuur-historische waarden van het monument.

De Nederlandse Spoorwegen zullen naar aanleiding van de resultaten van het onderzoek opnieuw een vergunningaanvraag via de gemeente Zwolle bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg indienen zoals wettelijk voorgeschreven is in de Monumentenwet 1988 (art. 11 t/m 21).

Het uitgangspunt van het plan zal een nieuwe overkapping inhouden, waarbij de karakteristieke constructiedelen van de monumentale kap zichtbaar worden verwerkt.

The proof is the existence?

ir. C. Douma

Diep in mijn hart heb ik de afgelopen twee jaar gehoopt, dat onze knappe staalconstructeurs – met hun onheilsprofetie over een levensgevaarlijke toestand die niet langer mocht worden gecontinueerd – dit keer enigszins ongelijk zouden krijgen. Onder het motto *the proof is its existence*, koesterde ik de hoop dat het, in opdracht van NS uitgevoerde windtunnelonderzoek zodanige belastings-coëfficiënten zou ge-

nereren dat nog altijd sprake zou kunnen zijn van een aanvaardbaar identieke en authentieke renovatie. Weliswaar niet zodanig dat de uitzonderlijk slanke profilering van deze sikkelspanten in alle details zou kunnen worden gehandhaafd en hersteld, maar dat door middel van drastische verzwaring van de bovenrand en andere versterkingen nog sprake zou kunnen zijn van een redelijk *vormgelijke* restauratie, die nog voldoende blijk zou geven van ‘herkenning en erkenning’ van deze unieke constructie.

‘De stationskap wacht op een wonder’, schreef de Zwolse Courant in mei jongstleden. Welnu, dat wonder is niet gekomen. Windtunnelonderzoek naar het gedrag van de (overigens reeds drastisch vervormde!) spanten bij hoge windbelastingen en daarbij gevolgde berekeningen hebben zodanige resultaten opgeleverd dat bovengenoemde NS-ingenieurs méér dan gelijk gekregen hebben. De in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uitgevoerde tweevoudige contra-expertise door de TU Delft kon deze desastreuze conclusies alleen maar bevestigen.

Ik citeer prof. ir. A.L. Bouma, die reeds eerder te kennen had gegeven, dat met de huidige kennis

Voorlopige schets van de voorgenomen nieuwbouw

van aard en grootte van windbelastingen men een dergelijk spant thans nooit meer zou ontwerpen: 'Bij het beoordelen van de veiligheid van deze perronkap is de toestand waarin deze thans verkeert van primordiaal belang. De kap verkeert in een slechte staat en bevindt zich bij grote belasting in de gevarenzone. Het dit voorjaar genomen besluit tot demontage was terecht. De conclusie moet luiden dat de perronkap aan het einde van zijn leven is gekomen. Sic transit...'

Eenduidig is nu dan ook de recente conclusie van de gemeente Zwolle, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de NS dat sloop en vervangende nieuwbouw onvermijdelijk zijn. Hoe die nieuwe overkapping er precies uit zal zien, is de komende maanden onderwerp van overleg tussen de drie genoemde partijen.

Bijgaande schets toont een eerste impressie van deze nieuwe, eveneens 'monumentale' overkapping. Het moge duidelijk zijn dat hiermee het laatste woord nog niet is gezegd. Zo hebben wij bijvoorbeeld voorgesteld om karakteristieke constructiedelen van de oude spanten als goed zichtbare rudimenten in de nieuwe overkapping onder te brengen.

Vast staat wél dat – ondanks diverse opvattingen dat nu net zo goed gekozen kan worden voor een platte overdekking of een zadeldak – NS de handhaving van een *gebogen* overkapping preferert, omdat deze gebogen vormen zo karakteristiek zijn voor de oude(re) stationskappen in ons land. Die keuze garandeert tevens een onveranderd uiterlijk van het totale stationsaanzicht vanaf het voorplein. Zoals ook onze eigentijdse interieuraanpassing van het voorliggende stationsgebouw laat zien, dat wij het exterieur van ons culturele erfgoed zorgvuldig intact laten.

Gevoel tegen verstand

J.J. de Jong

De sloop van de stationskap in Zwolle wordt door iedere monumentenzorger als een nederlaag ervaren. Een strijd is na ruim twee jaar beëindigd. Er resten slechts foto's en in de toekomst delen van de kap in een museale opstelling.

Hoe komt zoiets nu tot stand? Ik kan alleen

het proces beschrijven zoals dat bij de sectie Monumentenzorg is ervaren. Het begon in 1989 met de droge mededeling dat de kap 'op' was en moest worden vervangen. Je reageert dan heftig in de sfeer van 'dat kan niet' en 'hij moet gerestaureerd worden'. Doordat bestuur en burgers van de waarde van de kap overtuigd bleken te zijn, werd

de NS gedwongen de zaak van een andere invalshoek te bekijken. Dus niet slopen, maar restaureren indien... Dat de NS deze optie wilde uitvoeren wanneer technische studies de haalbaarheid konden aantonen, was voor Monumentenzorg een positieve wending, die enige hoop deed ontstaan. De daarop volgende proeven bij het Nationaal Laboratorium voor Lucht- en Ruimtevaart leverden een aantal kentallen die een indicatie gaven van de druk die de wind op de kap uitoefende. In dit stadium werd echter op een dusdanig specialistisch niveau gesproken, dat voor niet-specialisten – en dat is bijna iedereen – de discussie nauwelijks te volgen was. Op basis van de windtunnelproeven concludeerden de betrokken medewerkers van de NS, dat de kap niet voldeed aan de normen en dat restauratie onmogelijk was. In een poging om te kijken of de kap met aanpassingen kon worden gered, schakelde Monumentenzorg experts van de Technische Universiteit (TU) Delft in. Allerlei formules, variabelen en constan-

Zicht op de kap vanaf perron 3. (Foto gemeente Zwolle.)

ten zijn op de constructie losgelaten met als conclusie: de kap kan niet worden gerestaureerd en zou in onze tijd nooit gebouwd mogen worden.

Iedere keer dat een technisch-specialist je vertelt dat het een mooie maar constructief geheel ontoereikende kap is, groeit je bewondering voor de ontwerpers van destijds en begin je je sterker aan de kap te hechten. Immers, logenstraft de kap al niet 125 jaar lang iedere theorie door 'gewoon' in weer en wind te blijven staan? Is dit praktijk tegen theorie en gevoel tegen verstand? Hadden er geen onderzoeken gedaan moeten worden? Dan zouden we de kop in het zand gestoken hebben en dan zou nooit een redelijke besluitvorming tot stand zijn gebracht, omdat er te weinig bekend is van dergelijke constructies en hun gedrag tijdens stormen. Natuurlijk kun je ervan uitgaan, dat de TU Delft eerlijk en objectief de constructie heeft bestudeerd in opdracht van en betaald door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De TU Delft heeft een mogelijke verklaring voor het niet instorten van de kap, die neigt in de richting van een dosis geluk waarbij het er soms om gespannen heeft, getuige de vervormingen van de spanten. Ook de later aangebrachte glaswanden en het ophangen van de bedrading aan de kap hebben mogelijk geholpen de kap overeind te houden.

Is het dan verantwoord risico's te nemen? Gebouwen en constructies hebben de neiging onverwacht in te storten. Zie de veertiende-eeuwse to-

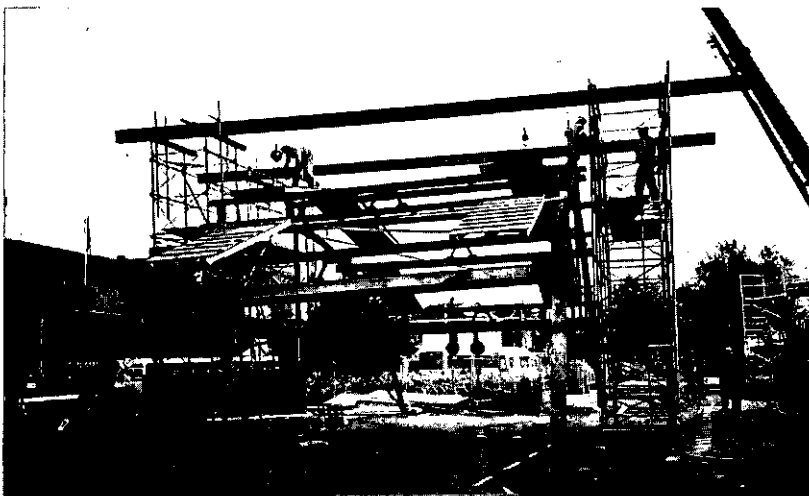
ren in Italië, die zonder een zuchtje wind instortte. Een ander voorbeeld is de A-kerk in Groningen, waar bij toeval is ontdekt dat de pijlers gevaarlijk aan het scheuren waren en waar stalen kolommen in aangebracht moesten worden. Zo zijn er voorbeelden te over, ook van gebouwen waarin enorme veranderingen zijn aangebracht om ze te conserveren, zoals de torens van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda en van de Martinikerk in Groningen, waar betonskeletten de toren dragen en het originele materiaal een bescherm laagje is geworden.

Ingrijpende veranderingen kunnen niet toegepast worden bij een fragiele kap, waar de constructie tevens het visuele effect veroorzaakt. Versterking van de constructie door het plaatsen van een meter hoge spanten over de kap, zoals de TU Delft adviseerde, zou een directe aantasting betekend hebben van het monumentale aanzien. Dergelijke ingrepen worden door weinigen nagestreefd.

Al deze ontwikkelingen hebben er bij de gemeentelijke sectie Monumentenzorg toe geleid, dat er gevoelsmatig steeds meer tegenstand tegen sloop ontstond, een tegenstand die tenslotte alleen nog op de architectonische waarde gebaseerd was. De rapporten van de NS en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kunnen niet worden genegeerd. We zullen ons erbij moeten neerleggen dat restauratie onmogelijk is. Wat nu rest is samen met de NS en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een goede, nieuwe kap te realiseren.

Detailopname. Versterking van de constructie is nauwelijks mogelijk zonder het ontwerp geweld aan te doen. (Foto gemeente Zwolle.)

Foto: Bouw nieuwe kap.

De kunst van het zoeken

Bij oppervlakkige beschouwing heeft Zwolle cultureel niet veel te bieden. Bij het horen van de naam Zwolle met betrekking tot kunst zal niemand op het puntje van zijn stoel gaan zitten. Toch heeft het Zwolse archief voor kunst- en cultuurhistorici legio mogelijkheden te bieden. Vanwege de beperkte ruimte van het artikel geldt als periodebegrenzing de zeventiende tot het begin van de negentiende eeuw. Als kunstenaars worden hier niet alleen de kunstschilders, maar ook de ambachtslieden van de toegepaste kunsten – de zilversmeden, tinnegieters en anderen – en de literatoren beschouwd.

Zwolle en de kunsten

Zwolle was nooit de verblijfplaats van een groot kunstenaar van nationale betekenis. De beroemde Gerard ter Borch was weliswaar in Zwolle geboren, maar hij vestigde zich te Deventer. Ook een specifieke Zwolse schildersschool is nooit ontstaan en een belangrijke plateelbakkerij van huishoudelijke artikelen zoals in Delft was er evenmin. De kunsthistorische onderzoekers kunnen zich met een Zwols onderwerp dus niet koesteren in de magische uitstraling die van een groot kunstenaar uitgaat.

Een positieve factor is dat het aantal mogelijkheden om kunst te benaderen zich de laatste decennia enorm heeft verbreed. Naast de traditionele manier van het bedrijven van kunstgeschiedenis, het schrijven over een iconografisch onderwerp of het leven van een kunstenaar, worden studies geschreven waarin kunst onder nieuwe en niet specifiek kunsthistorische invalshoeken wordt bekeken. Om slechts enkele mogelijkheden te noemen: de sociale en economische betekenis van kunst, onderzoek naar kunstverzamelaars en kunst als propaganda. Het is duidelijk dat al deze mogelijkheden ook op de situatie in Zwolle toe-
pasbaar zijn.

Mogelijk onderzoek

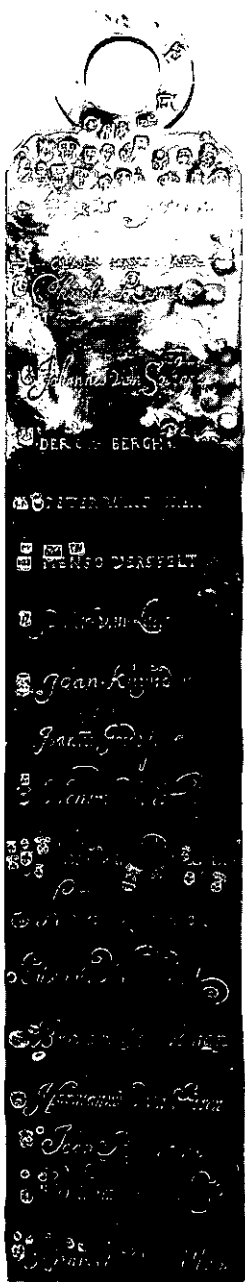
Een niet onbelangrijke bijdrage aan onderzoek leveren de archiefambtenaren, want zij ontsluiten in de loop der jaren de archieven. In Zwolle bestaat nu als gevolg van al dat werk een omvangrijke collectie kaartjes, die zijn geordend op persoonsnaam en hoedanigheid en zo een prima ingang op de archieven bieden. Dankzij de grotere toegankelijkheid zijn de mogelijkheden tot breder, dieper en – niet onbelangrijk – sneller onderzoek in het archief sterk verbeterd, vooral op de al genoemde nieuwe gebieden.

Onderzoek naar de Zwolse ambachtsgilden, het sociaal-economische kader voor de werkzaamheden van de kunstenaars tijdens het ancien regime, biedt nog talrijke mogelijkheden. Het enige dat over de Zwolse ambachtsgilden bekend is, is al weer ruim vijftig jaar geleden gepubliceerd en lang niet volledig.¹ Het onderzoek wordt bemoeilijkt omdat in Zwolle geen archieven van gilden bewaard zijn gebleven. Daarentegen bieden de ordonnanties en de resoluties van schepenen en raden nog tal van mogelijkheden voor onderzoek. Het betreft dan aanvullende ordonnanties over zowel de reglementering van de gilden als beschermende maatregelen tegen concurrentie van buiten de stad. Het onderzoek wordt vergemakkelijkt omdat er één alfabetische en twee systematische indexen op de resoluties zijn.

Zwolse kunstenaars zijn als groep nog niet onderzocht. De omvang en daarmee het economisch belang van de diverse gilden is thans duidelijker vast te stellen, omdat er dankzij de kaartjes een adequate ingang is op beroepen. Zo maakt alleen al het simpelweg doornemen van de kaartjes en de genoemde indexen duidelijk dat de glaszchilders in de zeventiende eeuw een belangrijke plaats innamen. B. Dubbe heeft in zijn diverse werken over zilversmeden en tinnegieters zeker ook voor Zwolle pioniersarbeid verricht. Dankzij zijn werk zijn van deze ambachtslieden al veel na-

J.C. Streng

Zogenaamde gildetafel met de merken van enige zilversmeden. (Foto Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle.)

men bekend. Met aanvullend onderzoek moet het mogelijk zijn enig zicht te krijgen op de sociaal-economische positie die ze in de stad innamen. Daarbij is het goed zijpaden niet te vermijden. Als voorbeeld kan het rekest van 1785 gelden waarin onder andere de ambachtsgilden op meer invloed in het stadsbestuur aandrongen. Welhaast alle gildeleden zijn in dit rekest genoemd.²

Interessante mogelijkheden biedt het onderzoek naar de sociale positie van de kunstenaars binnen Zwolle. Per beroepsgroep lijken er bij nadere beschouwing grote sociale verschillen te hebben bestaan. De zilversmeden bijvoorbeeld schijnen onder de ambachtsgilden de hoogste sociale plaats ingenomen te hebben. Ze waren belangrijk genoeg om tot de Zwolse elite door te dringen. Sommige zilversmeden waren verwant aan schepenen of raden of zaten zelf in het stedelijke bestuur, hetzij als magistraat hetzij als lid van de gezworen gemeente.

De spreiding van kunst onder de stedelijke elite is tegenwoordig een geliefd object van onderzoek. Aan de hand van testamenten en boedelinventarissen wordt getracht een beeld te krijgen van de materiële cultuur waarmee men zich omringde. Onderzocht worden de aanwezige portretten, schilderijen, het zilverwerk, de inhoud van de porseleinkast, de omvang van de bibliotheek en andere luxeartikelen. Onderzocht zou kunnen worden in welke mate de elite van Zwolle zich met zulke objecten omgaf en de mogelijke toename daarvan in de loop van 200 jaar.

Als collectief wensten de regenten door het geven van opdrachten hun maatschappelijke positie duidelijk te maken. De omvang en de veranderende vormen waarop dat in de loop van de tijd plaatsvond, zijn nog niet onderzocht. De herenbanken in de kerken en het stadszilverwerk zijn bekende voorbeelden, waarschijnlijk omdat ze (gedeeltelijk) de tijd hebben overleefd. Objecten die van minder duurzaam materiaal zijn gemaakt, zoals glas, zijn alleen maar uit schriftelijke bronnen bekend. De Zwolse magistraat verstrekke tot ver in de zeventiende eeuw regelmatig opdrachten tot het maken van beschilderde ramen in de kerken. De ramen waren – ter meerdere eer en glorie van de opdrachtgevers – voorzien van de namen en de wapens van de heren regenten en/of secretarissen. Dit stedelijk patronaat van de kun-

sten, hoe kleinschalig het ook is, verdient zeker nader onderzoek. In de loop van het ancien regime lijkt collectieve patronage af te nemen – het politieke débâcle van 1672 is waarschijnlijk het keerpunt – om plaats te maken voor persoonlijke opdrachten. In dit verband is er nog vruchtbaar onderzoek mogelijk naar de maatschappelijke functie van gelegenheidsgedichten.

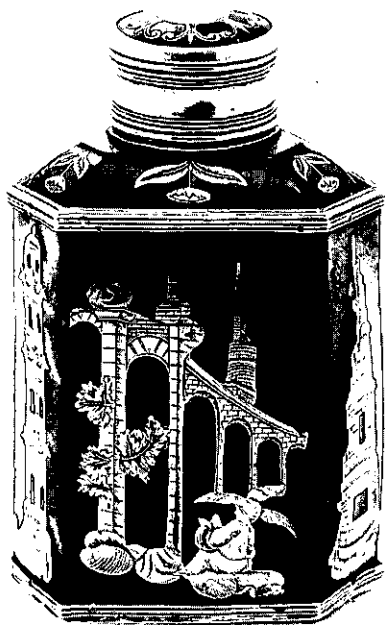
De bron bij uitstek om de stedelijke opdrachten te onderzoeken zijn uiteraard de stadsrekeningen. Zij zijn over de onderhavige periode compleet bewaard gebleven. Het nut van deze bron wordt duidelijk bij het lezen van de artikelen die Dubbe en anderen over Zwolse zilversmeden hebben geschreven. Er is echter van deze bron nog geen gebruik gemaakt om het stedelijk patronaat te onderzoeken. Nadeel bij de stadsrekeningen is dat er geen index op is vervaardigd, zodat het doornemen van de rekeningen geen sinecure is. Het zou ideaal zijn als het onderzoek systematisch gebeurde en vastgelegd werd op fiches of op een andere wijze.

Resultaten

Het verrichten van een studie naar een individueel kunstenaar of een onderzoek ter verbreding of verdieping van de kennis over zijn werk, blijft altijd aantrekkelijk en op dit gebied worden dan ook de meeste resultaten behaald. In Zwolle waren tijdens het ancien regime vaardige schilders, glasschilders, zilversmeden en houtsnijders werkzaam. Aan diverse kunstenaars is al aandacht geschonken in verscheidene artikelen en boekjes, die hier niet allemaal genoemd kunnen worden. Uitgangspunt voor het onderzoek was in de meeste gevallen een bestaand kunstwerk of een oeuvre. Voor de kunstgeschiedenis van Zwolle zijn in de laatste decennia vooral J. Verbeek en de al genoemde Dubbe vruchtbare schrijvers geweest.

Een enkele vondst kan vaak leiden tot een boeiend artikel met een bredere strekking. Zo schreef Verbeek naar aanleiding van de aankoop van een zilveren theebusje door het Rijksmuseum twee artikelen over de zilversmid Eusebius Willem Voet, waarin talrijke details over het culturele leven in Zwolle zijn opgenomen.³

Op literair gebied zijn er ook nog wel ontdekkingen te doen over onderbelichte dichters en

dichteressen. Recent werd, helaas wat verscholen gepubliceerd, de vrijwel onbekende zeventiende-eeuwse Anna Morian onder de aandacht gebracht.⁴ De aanwezigheid van een kopie van het *Album amicorum* van Lubbertus Rietberg in het archief was de aanleiding een onderzoek naar deze dichter in te stellen. Het resultaat is een poging het werk van deze Zwolse dichter te plaatsen in de literaire wereld aan het begin van de negentiende eeuw. Er bleek meer over hem te vertellen dan aanvankelijk werd verwacht.⁵

Besluit

Het beeld over het culturele leven in Zwolle zou al danig in positieve zin gewijzigd worden, indien iemand eens aan de hand van de bestaande studies een samenvattend onderzoek zou verrichten en de stand van zaken opmaakte. Het boek van Hofer, dat onbedoeld deze taak vervulde door de erin opgenomen grote hoeveelheid informatie over beeldhouwers, schilders en zilversmeden, is verouderd.⁶

Wat de schilderkunst betreft is er een samenvatting van de hand van Verbeek.⁷ Een nieuwe studie zou echter ook de andere ambachten moeten beschrijven en zijn voorzien van een alfabetische naamlijst van alle Zwolse kunstenaars met bij iedere kunstenaar de biografische gegevens, bestaande literatuur en verblijfplaats van werk. Uiteraard dient een geschiedenis van de gilden aan de naamlijst vooraf te gaan. Een dergelijk boek zou de lacunes aantonen en systematischer onderzoek mogelijk maken. De studie zou als referentiepunt kunnen dienen voor nieuwe onderzoeken op diverse terreinen.

Onderzoek naar al die kleine meesters en hun opdrachtgevers zou nog onvermoede inzichten kunnen opleveren over het culturele leven te Zwolle tijdens het ancien regime. Iedere bijdrage die het beeld vollediger maakt, is welkom.

Noten

1. G.J. Hoogewerff, *De geschiedenis van de St. Lucasgilden in Nederland* (Amsterdam 1947) 67-73.
2. M. van Heuven-Bruggeman, 'Een rekest in Zwolle in de nazomer van 1785', in: *Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijselsch regt en geschiedenis* 91 (1976) 70-95.
3. J. Verbeek, 'Rond een zeshoekig thee busje', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 11 (1963) 94-99. Idem, 'Een vierde thee busje van Eusebius Willem Voet', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 16 (1968) 13-16.
4. G.T. Hartong, 'Anna Morian, Zwols dichteres', in: *Overijssel in proza en poëzie* (Borne 1983).
5. J.C. Streng, 'De Zwolse dichter Lubbertus Rietberg (1783-1826)', in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 2 (1991) 40-52.
6. F.A. Hofer, *Wandelingen door oud-Zwolle* (Zwolle 1912).
7. J. Verbeek, 'De beeldende kunst in Overijssel', in: B.H. Slicher van Bath e.a. (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Zwolle 1970) 333-341.

Een houten thee busje met zilver versierd (rond 1700). In de dop is de naam van de ook op de gildetafel voorkomende smid E.W. Voet gegraveerd. (Foto Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle.)

Op zoek naar onze voorouders

P. Jonkers-Stroink

Genealogie of stamboomonderzoek is een hobby die door steeds meer mensen wordt ontdekt. Dat is niet zo verwonderlijk, want van het achterhalen van de identiteit van onze voorouders en het invullen van hun levenswandel gaat een grote fascinatie uit. Het gemeentearchief beschikt over een rijk scala aan bronnen, waarmee het leven van vele generaties Zwollenaars kan worden ingekleurd. Hieronder volgen enkele voorbeelden van de soms lastige, maar altijd interessante problemen die bij een genealogisch onderzoek om de hoek komen kijken.

In de negentiende eeuw komen we bij het genealogisch onderzoek over het algemeen geen al te grote hindernissen tegen. De in 1811 ingevoerde burgerlijke stand en het in 1850 tot stand gekomen bevolkingsregister maken het mogelijk een stamboom gemakkelijk tot het begin van de negentiende eeuw terug te voeren. Vóór 1811 moeten we gebruik maken van grotendeels door de kerkelijke instanties bijgehouden doop-, trouw- en begraafboeken, ook wel DTB-boeken genoemd. Deze primaire bronnen bevatten de gegevens die de basis van elk genealogisch onderzoek vormen, te weten namen, verwantschappen, data en plaatsen. Het overgrote deel van de primaire bronnen is alfabetisch toegankelijk gemaakt, wat het onderzoek natuurlijk aanmerkelijk vergemakkelijkt.

Dat wil uiteraard niet zeggen dat er bij een onderzoek geen problemen naar voren kunnen komen. Zo blijken er op de lijst van zerken op de joodse begraafplaats van Zwolle leden van de familie Stibbe voor te komen met de vermelding: de leviet. De vraag is nu of deze Stibbes afstammelingen zijn van stamvader David Stibbe, die zelf geen leviet was. Uit de bronnen kwamen de namen van Leonardus, Lucas, Isidoor, Betje, Duijfe en Eduard Levie Stibbe naar voren. Uit verder onderzoek bleek dat zij afstamden van de ongehuwde Duijfe Elias Stibbe, die op 25 december 1803 was geboren en op 14 september 1879 overleed. In haar overlij-

David Schuschan Stibbe, 89 jaar oud, overleden in 1806. (Foto Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle.)

densakte stond dat haar ouders Elias Moses Stibbe en Beeletje Salomons Cohen waren. In een geboorteregister van niet-gereformeerde kinderen was in het gedeelte dat op joodse kinderen betrekking had, te lezen dat op 10 maart 1776 Elias was geboren, de zoon van Moses Davids Stibbe en Marjanne Elias. Deze Moses bleek een zoon te zijn van de stamvader David Stibbe en Duijfe Hartogs.

Zo waren de familieverhoudingen blootgelegd, maar hoe zat het nu met die vermelding van de leviet? Om dat te ontdekken werd verder onderzoek gedaan naar de ongehuwde Duijfe. Het bleek dat zij samenwoonde met Hartog Cosman Troostwijk. Deze Hartog overleed op 4 augustus 1850 als echtgenoot van de ongeneeslijk krankzinnige Klara Davids Cohen. Verder kwam naar voren dat de eerste kinderen van Duijfe in het ge-

boorteregister als Troostwijk waren ingeschreven, een inschrijving die later werd doorgehaald en veranderd in Stibbe. De oplossing voor het raadsel lag in het feit, dat Hartog en Duifje voor de joodse wet wel degelijk gehuwd waren. Die wet biedt namelijk onder speciale condities een man de mogelijkheid om, als zijn vrouw krankzinnig is, een tweede vrouw te huwen. De Troostwijks waren levieten en vandaar dus de vermelding op de grafstenen!

Een ander voorbeeld van onderzoek in de registers van de burgerlijke stand en de DTB-boeken betreft de herkomst van Cornelis Rijfkgel, die te Zwolle op 23 oktober 1834 trouwde met Clara Edelenbos. Uit de bijlagen bij dit huwelijk bleek dat hij op 21 november 1802 te Heemstede geboren was als zoon van Cornelis Rijfkgel en Maria Royer. Meer informatie over de ouders ontbrak, omdat ze al vele jaren 'absent' waren, de vader al 24 jaar. Uit de bijlagen bleek tevens dat zijn grootvader van moederszijde in Zwolle overleden was. Het onderzoek spitste zich dus toe op Maria Royer. Zij werd op 24 maart 1780 geboren en op 26 maart gedoopt als dochter van Johannes Royer en Aleida Brink. Uit het rechterlijk archief van Zwolle, dat ook gedeeltelijk alfabetisch toegankelijk is, bleek dat de ouders van Maria op 13 sprokkelmaand (februari) 1811 voor de schepenen van de stad waren verschenen om te melden dat hun dochter al geruime tijd slecht door haar man behandeld werd. Aleida verklaarde dat ze, toen ze zich in het begin van 1805 op verzoek van haar dochter Maria naar Lisse had begeven, waar het echtpaar woonde, daar meermalen getuige van was geweest. Vervolgens had Cornelis Rijfkgel in lentemaand (maart) 1805 zijn vrouw en kinderen verlaten. Daarop hadden Johannes en Aleida zich over de kinderen ontfermd.

Vóór 1811 was men niet verplicht een vaste familienaam te voeren. Dat kan bij genealogisch onderzoek nog wel eens tot verwarring en problemen leiden. Zo kwamen in Zwolle een Catrina, Adam en Bartholomeus Luikerhof voor, die respectievelijk in 1716, 1728 en 1719 trouwden. De dopen van deze drie Luikerhofs waren in de alfabetische toegang echter niet terug te vinden. Maar omdat zij of hun wederhelften onderling getuige bij elkaars huwelijken waren, mogen we aannemen dat we hier met leden van één gezin te maken

hebben. Een belangrijke aanwijzing was dat Catrina bij haar begrafenis in 1740 Van Ooij werd genoemd. De naam Van Oijen duidt namelijk wel vaker op in verband met de naam Luikerhof. Zo was de vrouw van Adam in 1729 getuige bij de ondertrouw van Hendrine Esting, de weduwe van Jan van Oijen. Jan van Oijen was zelf getuige bij het huwelijk van Bartholomeus.

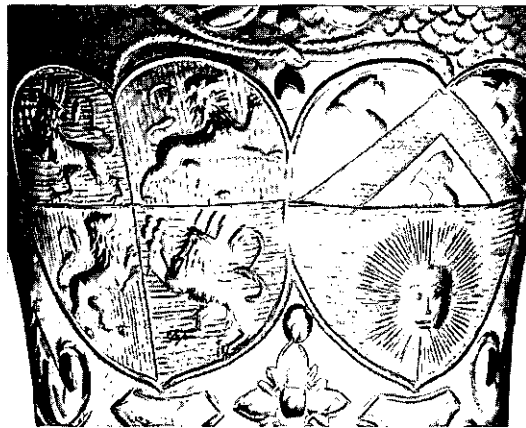
Omdat het onderzoek in de DTB-boeken geen uitkomst bood, moesten andere bronnen opgezocht worden. Zo werd het wijkboek van de Sassenstraat geraadpleegd, omdat bekend was dat Bartholomeus in de Walstraat had gewoond en deze straat destijds in de wijk Sassenstraat was ge-

Huwelijksbokaal, gemaakt voor het huwelijk van Egbertus Vos de Wael en Johanna Maria van Sonsbeeck op 16 augustus 1746. Het dopen, trouwen en begraven laat niet alleen in het archief sporen na. (Foto Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle.)

legen. Wellicht dat hierin viel te achterhalen waar de familie vandaan kwam. Bartholomeus werd vermeld als metselaar, 'van alhier'. Dat betekende dat hij dus toch uit Zwolle afkomstig was. Vervolgens zat er niets anders op dan het doopboek over een bepaalde periode door te nemen en de doop van elke Bartholomeus op te schrijven. Belang-

Op de bokaal werden naast liefdessymbolen en een gedicht ook de familiewapens gegraveerd. Het linker wapen is van de familie Vos de Wael. Dat bij dit huwelijk niet alleen het familievermogen een rol speelde, blijkt onder andere uit de hartvorm van de wapens. (Foto Provinciaal Overijssels Museum)

wekkend was de doop van een Bartholomeus op 3 maart 1697. Zijn ouders, Peter Hofkerus en Annetje Bartholomeus, lieten namelijk op 27 mei 1694 een dochter Catrina en op 15 februari 1699 een zoon Adam dopen. Met deze gegevens in het achterhoofd kon verder worden gezocht. In het trouwboek was te vinden dat Anna Bartolomeus op 12 februari 1682 trouwde met Hendrik van Ooijen, soldaat onder het regiment van kapitein Torck. Een huwelijk van Anna met Peter Hofkerus was echter niet te vinden. Uiteindelijk bleek dat ze onder andere namen in het huwelijk waren getreden, want op 25 januari 1691 trouwde Anna Karnaeij, weduwe van Hendrik van Ooij, met Peter Haafkens, een soldaat. Deze familie is dus wel zeer los met achternamen omgesprongen!

Uit het bovenstaande is al gebleken dat secundaire bronnen kunnen helpen om een vastgelopen onderzoek weer op gang te brengen. Ook kunnen ze informatie geven over de levensomstandigheden van onze voorouders. Zo was bekend dat ene Gerrit Helleman circa 1755 in Zwolle geboren was. Onderzoek bracht aan het licht dat hij op 4 december 1755 luthers werd gedoopt als zoon van Gerrit Helleman en Catharina Margrite

Vreese. De doop, het huwelijk of de begrafenis van de ouders konden echter niet in Zwolle worden gevonden, zodat het onderzoek moest worden voortgezet in secundaire bronnen. In het rechterlijk archief werd in een inventaris van goederen in de wijk Diezerstraat gevonden dat de ouders vóór half juli 1766 waren overleden. Vanaf dat moment werd door twee lutherse ouderlingen een lijst van alle inkomsten en uitgaven van de wezen bijgehouden. Volgens een resolutie van schepenen en raden van 15 juni 1791 werd de voogdij toen beëindigd omdat alle kinderen volwassen waren. In de boekhouding was sprake van een stalhouderij. In de transportregisters, waarin de aan- en verkoop van onroerend goed staan opgetekend, werd omstreeks 15 juni 1791 gezocht om te zien of er ook goederen van de kinderen werden verkocht nu hun voogdij voorbij was. Inderdaad stond op 7 juni genoteerd dat de voogden de herberg De Wildeman op de Nieuwstad voor de Diezerpoort met twee kleine huisjes uitkomend in de Vechtstraat verkochten.

Nu bekend was waar de familie woonde, kon het wijkboek van de Diezerpoort worden geraadpleegd om de herkomst te bepalen. In dit boek kwam geen Gerrit Helleman voor, maar wel werd vermeld dat tussen de huizen van Jan van der Vegte en Peter Derks ene Gerrit Haneman uit Wilthuisen woonde, voerman op Bremen en luthers. Deze Gerrit was in mei 1748 ingeschreven. Dat bood de mogelijkheid de volkstelling van 1748 na te zien voor de wijk Diezerstraat en daaruit bleek dat tussen Jan van der Vegte en Peter Derks ene Geert Helman woonde met zijn knecht. Dit uitgebreide onderzoek bracht dus uiteindelijk aan het licht dat de familie Helleman uit Wilthuisen (Wildeshausen) in Duitsland afkomstig was.

De bovenstaande voorbeelden geven aan hoeveel mogelijkheden in het Zwolse archief voor genealogisch onderzoek voorhanden zijn. En een dergelijk onderzoek hoeft beslist niet beperkt te worden tot het verzamelen van alleen maar namen en data. Elk mens heeft immers tussen zijn geboorte en dood een meer of minder gevuld leven geleid. En het is juist het invullen van dat leven dat stamboomonderzoek tot zo'n fascinerende hobby maakt.

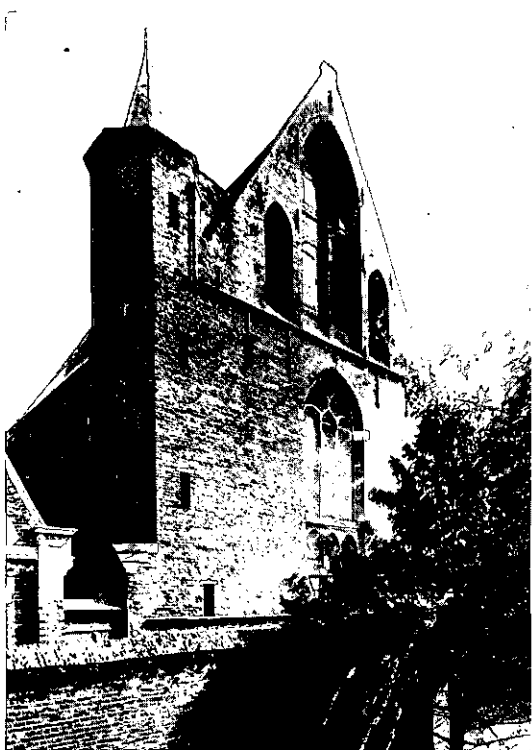
Minnaars der deugdbevordering

Toen ik als student geschiedenis ter voorbereiding van een archiefonderzoek voor het eerst het archief binnenstapte, verwachtte ik, dat daar *de geschiedenis van Zwolle* bewaard werd. Wie namelijk geschiedenisboeken leest, treft daarin meestal een geordend en samenhangend verhaal over een bepaald onderwerp aan. In het archief blijkt echter al snel, dat er aldaar weliswaar van een voorbeeldige orde sprake is, maar dat die orde slechts in de vorm van inventarissen en kaartenbakken bestaat, waarin verwezen wordt naar de chaos: snippertjes papier, blaadjes, aktes, cahiers, boeken, ambtelijke stukken enzovoorts. Een inventaris van wat niet bewaard is gebleven wordt hierbij niet aangetroffen. De geschiedenis

van Zwolle wordt dus niet in een archiefdoos gevonden, maar ontstaat na verloop van veel tijd in het hoofd van de onderzoeker. Had ik natuurlijk wel eens op een college gehoord, maar wie let daar nu op?

Mij was aangeraden me voor mijn onderzoek te beperken tot een bepaald archief, hoogstens een paar dozen, geen strekkende meters, om zo niet te verdrinken in de kolkende zee. Nu bleek er nog vrijwel niets geschreven te zijn over de Zwolse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het Nut was in 1784 door de doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuijzen te Edam opgericht en had vanaf 15 september 1789 in Zwolle een rol gespeeld. Vooral die achttiende-eeuwse periode interesseerde mij, omdat het Nut bij uitstek een produkt is van de Nederlandse Verlichting, waarnaar veel nieuw onderzoek wordt gedaan.¹ Het Nut moest een trefpunt zijn geweest van verlichte Zwollenaren, met meer of minder vrijzinnige opvattingen over de godsdienst, die een zogenoemd Departement oprichtten, vergaderingen belegden om naast elkaar te horen spreken over de vooroordelen tegen de pokkeninenting² of over de natuur of schepping, zedelijk toegepast³, activiteiten te bedenken die aan de volksopvoeding een bijdrage zouden kunnen leveren. Volksopvoeding: wie meer weet van nuttige zaken, leeft deugdzamer, werkt harder en draagt zo bij tot de vooruitgang van onze economie en dus het geluk van iedereen. Zou het deze minnaars der deugdbevordering gelukt zijn het volk moreel te verheffen? Een weinig wetenschappelijke vraag van een sceptische geschiedenisstudent anno 1986, die ook enigszins jaloers was op het hem naïef voorkomende enthousiasme waarmee de oprichters van het Nut van start gingen. Zou hij als aanstaand geschiedenisleraar niet iets van dit enthousiasme kunnen gebruiken? Veel van onze opvoedkundige ideeën stammen tenslotte uit de achttiende eeuw en het is de vraag of een leraar

J.H. Drentje

De Waalse kerk in de Schoutenstraat. De verlichte predikant J.F. Serrurier preekte in de jaren 1796 en 1797 deze kerk vrijwel leeg. In 1798 legde hij het ambt daarom neer en ging in de ijzerhandel. In 1799 werd hij voorzitter van het opnieuw opgerichte departement van het Nut.

geloofwaardig kan zijn als hij niet enigszins in de opvoedbaarheid van zijn pupillen gelooft.

Het vroege Nut zat in een doos.⁴ Van de periode 1789-1814 was slechts een kasboek bewaard gebleven: inkomsten en uitgaven door verschillende penningmeesters bijgehouden vanaf 1799. Dit leek te weinig; er zou in andere bronnen naar aanvullende gegevens gezocht moeten worden, maar die zoektocht zou heel goed op niets kunnen uitlopen. Desondanks begonnen de vaak cryptische toelichtingen bij inkomsten en uitgaven mij te boeien. Ze hadden een spreekgestoelte laten timmeren, betaalden huur aan een kastelein. Ze gaven geld uit voor een volksbibliotheek en voor de oprichting van een school. Gedurende de wintermaanden van 1799/1800 en 1800/1801 besteedde 'de commissie van onderstand' geld aan de inrichting van een soepkokerij, waar de armen een paar keer in de week eten konden halen en aan een kousenfabriek, waar hun werk werd verschaft, maar alle aanschaffen hiervoor werden in 1802 weer van de hand gedaan. In plaats daarvan werd er na 1803 geld uitgegeven aan 'physische instrumenten', aan leden van een orkest, zowel voor de repetities als de uitvoeringen en werden er aan de gebroeders Tijl, die ook lid waren, bedragen uitgekeerd voor het drukken van naamlijsten en kaartjes. Het Nut leek een ontspanningsvereniging voor de hogere standen te zijn geworden, het volk moest zich blijkbaar zelf maar ontwikkelen. Misschien beleefde ik door deze geïsoleerde details wel wat Huizinga een historische sensatie noemde: de vatbaarheid voor de onmiddellijke historische suggestie, een aanwaaiend gevoel van nabijheid.⁵ 'Aan Christoffer Eben voor het rondgaan met de hoed bij de heren muziekliefhebbers f 2,16'.⁶

Deze summiere gegevens over in geld uit te drukken wetenswaardigheden zouden niet tot een met een voldoende te waarderen scriptie kunnen leiden. Een archiefambtenaar, van zijn waarde soms te weinig bewust, raadde mij aan de *Zwolse Courant* van die jaren door te nemen. Een goede suggestie, want het Nut had tot 1803 veelvuldig van de krant gebruik gemaakt: vergaderingen werden aangekondigd en er werd van verschillende activiteiten verslag gedaan. Tevens had ik in het kasboek een notitie van een donatie van het gemeentebestuur aangetroffen. Daarom besloot

ik de resoluties van het gemeentebestuur vanaf 1789 door te nemen: dikke boeken met aantekeningen over kwesties, die of niet konden boeien of juist teveel boeiden, maar zelden met mijn onderwerp te maken hadden. Toch werden uren bladeren telkens weer beloond met gegevens over het Nut, de patriottenbeweging, de armenzorg in Zwolle, het onderwijs en de kerken. Met behulp van die gegevens kon in een veel later stadium de plaats van het Nut in de Zwolse samenleving bepaald worden. Het Nut bleek vooral na 1795, toen de Franse legers de Bataafse Republiek mogelijk hadden gemaakt, een vooraanstaande rol in de onderwijsvernieuwing van die tijd te hebben gespeeld, andere activiteiten verliepen na enige tijd.

Al snel werd het steeds belangrijker mij in heel verschillende onderwerpen te verdiepen. Ik bleek maar weinig te weten over de genootschapsbeweging in de Republiek, de patriotten, de stedelijke armenzorg, wat was nu een Rumfordse soepkokerij?, over het onderwijs, wel eens gehoord van een Departementaal schoolopziener?, almanakken, Zwolse dichters, bestuurlijke ontwikkelingen na 1795 ... en zo las ik voort. Dit lezen is voor het onderzoek daarom ook van belang, omdat tijdens het grote zoeken in de archieven bepaald moet worden wat genoteerd wordt en wat niet: gegevens krijgen immers pas betekenis in verband met vragen en relevante vragen ontstaan vaak op basis van de literatuur. Te laat vragen stellen betekent al snel: nog eens dozen aanvragen en opnieuw uren bladeren.

Namen van Zwollenaren die rond 1800 leefden, lichten meestal alleen op als ze bekend zijn als straatnaam. Je kunt van een naam het beroep, de godsdienst, het woonhuis te weten proberen te komen, maar als dat al lukt, blijft het onderzoek wat hen betreft toch onpersoonlijk. Daarom kon ik mijn geluk niet op toen ik in het persoonlijk archief de aantekeningen aantrof van Jacob Frederic Serrurier, één van de voorzitters van het Zwolse Nut.⁷ Zijn levensschets, die hij tussen 1832 en 1834 wonende te Den Haag schreef, bevatte prachtige passages over zijn leven in Zwolle en over zijn werk voor het Nut. Zo kon ik door de ogen van de tijdgenoot naar mijn onderzoeksobject kijken. Ook hij had voor het mislukken van de Nutsactiviteiten voor de armen een verklaring proberen te geven. Het gemeentebestuur en de

kerken hadden niet mee willen werken, het Nut stond alleen: 'want in de koppen van de Zwolse burgers zag het er al heel duister uit. Voor al wat wetenschap was, was bitter weinig belangstelling en in godsdienstige begrippen was men zo bekrompen als nergens'.⁸ Hij beschreef ook de latere bijeenkomsten, waar het bijzonder gezellig toeging toen ook de dames er kwamen: '... met mijne redevoeringen in 't Nut van 't Algemeen ... amuzeerde ik niet slechts mijne toehoorders, maar wat meer is, mijzelf in de eerste plaats'.

In mijn scriptie heb ik geprobeerd het mislukken van de Nutsactiviteiten in de periode 1789-1814 te verklaren. Serrurier wees op het isolement van het Nut. Dit bleek ook uit andere gegevens en uit een vergelijking met Departementen van het Nut in andere steden. Dat de persoon Serrurier hier zelf ook debet aan kan zijn geweest, is mij tijdens mijn onderzoek vanwege mijn sympathie voor hem ontgaan. Als predikant in de Franse kerk was hij mislukt, al na een paar zondagen werden zijn diensten nauwelijks meer bezocht, omdat hij voor Zwolse begrippen bijzonder vrijzinnig was. Hij gaf dan ook de brui eraan, ging in de ijzerhandel en speculeerde op de beurs. Ook trok hij zich terug op het Roode Huis, dat hij van zijn schoonvader had geërfd. Op dit buiten vlak bij Zwolle probeerde hij op wetenschappelijke wijze de landbouw te bedrijven. Juist zo'n gesjeesde dominee als voorzitter van het Nut kan samenwerking met andere organisaties in de weg hebben gestaan. Misschien geloof ik inmiddels ook iets meer dan destijds in de betekenis van het individu voor het slagen of mislukken van onze ondernemingen. Zo blijven de ogen van de tijdgenoot gevaarlijke verrekijkers.

Na verloop van tijd raakte ik geïnteresseerd in de sociale en economische achtergronden van de Nutsleden die hun contributie hadden betaald. Dan begint het zoeken naar gegevens over godsdienst, beroep en welstand. Dit is door de afwezigheid in die tijd van een burgerlijke stand of een bevolkingsregister een bijzonder arbeidsintensieve bezigheid. Weliswaar hebben ijverige archiefambtenaren een enorm kaartsysteem gemaakt met op naam gestelde verwijzingen naar bronnen met persoonlijke gegevens, maar dan nog is de ene Jacob de Bruin de andere niet en veranderen mensen nogal eens van woonplaats of beroep. Te-

vens moet je voor een bepaalde indeling kiezen: wie noem je rijk, wie hoorde bij de elite, wie bij de lagere burgerij en wat wordt daar onder verstaan? De betrekkelijkheid van algemene aanduidingen als burgerij of middenklasse wordt dan al snel duidelijk. Cijfers, percentages, die het gevolg zijn van zo'n onderzoek, kunnen geen definitieve antwoorden op voorlopige vragen geven, maar wel algemene kwantitatieve uitspraken zoals: Nutsleden waren leden van de middenklasse, nuanceren.⁹ In ieder geval was niemand van de volksklasse lid, maar die moest dan ook nog opgevoed worden. Hoe de 'schamele gemeente' zelf de initiatieven van het Nut beoordeelde, kon niet worden nagegaan. Het interview met de man in de

De grote consistoriekamer van de Doopsgezinde Kerk in de Wolweverstraat. Naar alle waarschijnlijkheid werd deze kamer vanaf 1800 tot 1805 van tijd tot tijd door het Nut gebruikt voor de leesbibliotheek. Veel Doopsgezinden waren lid van het Nut. Of van deze eerste volksbibliotheek veel gebruik is gemaakt, weten we niet.

straat bestond nog niet.

In het laatste stadium wordt de geschiedenis dan eindelijk geschreven. Mijn onderzoeksverslag bevindt zich nu ook in het archief.¹⁰ Over hoe dit schrijven over het verleden tot stand komt, hoe dit zich kan verhouden tot wat er in het verleden werkelijk gebeurd is en welke rol mijn warhoofd daarbij speelt, is en wordt veel nagedacht. Het handwerk in het archief blijft mijns inziens altijd van groot belang. Natuurlijk is het verhaal op grond van vaak onvolledige gegevens in mijn hoofd gesponnen, heb ik gezegd wat belangrijk was en wat niet, heb ik de verbanden gelegd, maar dat heb ik gedaan onder voortdurende verwijzing naar wat ik te weten kon komen, naar wat ik aantrof in die dozen, waarvan ik verantwoording heb afgelegd in de voetnoten. Die geïsoleerde bronnen hebben ooit in een niet gearchiveerd, want levend verband gestaan, waarvan ik door het onderzoek een vermoeden heb gekregen. Aangezien deze vermoedens niet wetenschappelijk in de zin van verifieerbaar zijn, beweren sommige theoretici dat ik eigenlijk niets over het verleden heb kunnen vertellen, maar in plaats daarvan een verhaal over mijzelf en mijn tijd gecomponeerd heb. Maar waarom zou je dan nog het archief binnengaan en de dozen openen? Misschien doen deze theoretici dat ook wel niet, maar als niemand meer deze moeite zou nemen, blijven veel gegevens onbekend, wordt er geen nieuwe stof aangedragen voor onze voortdurende discussies over onze vermoedens: waar vandaan, waarheen en waartoe? Juist de confrontatie met het andere en

vreemde maakt zelfs het onderzoek naar de inhoud van zelfs maar een archiefdoos zo de moeite waard.

Noten

1. W.W. Mijnhardt, 'De geschiedschrijving over de ideeëngeschiedenis van de 17e- en 18e-eeuwse Republiek', in: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 162-205.
2. Over het Zwolse Nut bevinden zich ook gegevens in het gemeentearchief van Amsterdam, waar de archieven van het hoofdbestuur van het Nut bewaard worden.
Gemeentearchief Amsterdam, Persoonlijk archief 211, inv.nr. 317 ingekomen stukken bij het hoofdbestuur, brief van Th. Revius van 14 okt. 1789, blz. 211.
3. *Zwolse Courant*, 14 maart 1801.
4. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), Verenigingsarchief (VA) 005 doos 1, Ontvangsten en uitgaven.
5. Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over de geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990) 215, 216.
6. GAZ, VA 005 doos 1, Ontvangsten en uitgaven, 13 febr. 1806 en 26 jan. 1808.
7. GAZ, Persoonlijk Archief 1151, Levensschets van Jacob Frederik Serrurier.
8. *Ibidem*, 44.
9. *Ibidem*, 65.
10. J.H. Drentje, *Minnaars der deugdbevordering. De maatschappij tot nut van 't algemeen in Zwolle 1789 tot 1814* (MOB-scriptie Noordelijke Leergangen; Zwolle 1987).

Het verleden van een huis

Van het aantal personen dat jaarlijks een voet zet over de drempel van het gemeentearchief, vormen diegenen die onderzoek doen naar hun voorouders verreweg de grootste groep. Op de tweede plaats gevolgd door diegenen die iets meer over hun huis willen weten.

Bij het onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van een huis in de Zwolse binnenstad gaat het er niet alleen om de namen van de opeenvolgende eigenaren op papier te krijgen, maar ook om iets van het wel en wee van vroegere bewoners en/of eigenaren te achterhalen. Pas dan krijgt het huis een heus verleden. In dit verhaal wordt in grote lijnen uiteengezet welke bronnen voor dat onderzoek in het gemeentearchief kunnen worden geraadpleegd.

De periode van 1832 tot heden

Men komt bij het gemeentearchief op het moment dat het huis bijvoorbeeld verbouwd moet worden en men graag wil beschikken over een plattegrond, een oude foto of een oude bouwtekening. Bouwtekeningen van huizen in de gemeente Zwolle van na 1950 liggen nog bij de sector Stadsontwikkeling (Flevogebouw). Over de periode 1901-1950 zijn de bouwtekeningen wel in het gemeentearchief aanwezig. Van de voormalige gemeente Zwollerkerksp, die in 1967 werd opgeheven en bij Zwolle werd gevoegd, is slechts een klein deel van de bouwtekeningen naar het gemeentearchief overgebracht, terwijl de overige bouwtekeningen nog bij de sector Stadsontwikkeling zijn achtergebleven.

Dat bouwtekeningen van na 1900 bewaard gebleven zijn, hangt nauw samen met de totstandkoming van de Woningwet in 1901. Op grond van deze wet was elke gemeente verplicht een bouwverordening vast te stellen, waarin onder meer de goedkeuring van nieuw- of verbouw van huizen geregeld was. Dit hield in dat bij elke bouw aanvraag twee exemplaren van een bouwtekening

moesten worden gevoegd. Eén van die exemplaren belandde uiteindelijk in het gemeentearchief.

Met een kopie van de bouwtekening is de aanvrager over het algemeen zeer ingenomen. Het opnieuw opmeten van het huis kan daarmee worden voorkomen.

Is de verbouwing voltooid en de verhuizing achter de rug, dan komt men meestal in een wat rustiger periode waarin men zich afvraagt: wie hebben er vóór mij in dit huis gewoond? Heeft dit huis altijd een woonfunctie gehad? Had het huis vroeger een naam? Kortom: wat is de geschiedenis van dit huis? Opnieuw brengt een bezoek aan het gemeentearchief uitkomst.

Duidelijk wordt dat een groot aantal bronnen geraadpleegd kan worden. Hieronder volgt een

W.A. Huijsmans

Voorstraat 17. Dit huis kwam tussen 1609 en 1744 voor onder de naam 'Het Vliegende Paard'. Huisnummers waren toen nog niet bekend. Rond 1700 werd het huis opnieuw opgetrokken. De roedeverdeling van de ramen en de bepleistering dateren uit de negentiende eeuw.

selectie van de belangrijkste bronnen, die een reconstructie van een bewoningsgeschiedenis mogelijk maken.

Voor de jongste geschiedenis heeft men de beschikking over adresboeken. Deze zijn uitgegeven vanaf 1890 tot 1968. In verband met de privacy is daarna van verdere uitgave afgezien. Met deze adresboeken is na te gaan wie in deze eeuw het pand bewoond hebben.

Voor de negentiende eeuw heeft men de beschikking over perceelsgewijze of kadastrale leggers. Per artikelnummer worden de onroerende goederen van iemand opgesomd. Bij mutatie vindt verwijzing naar een ander artikelnummer plaats. Voor de Zwolse binnenstad is per pand nagegaan wie vanaf 1832 – toen het kadaster werd ingevoerd – eigenaar is geweest. Ook de bij het Rijksarchief in Overijssel bewaarde registers van overschrijving zijn in dit verband belangrijk. Zij bevatten een verkorte weergave van de notariële akte op grond waarvan iemand eigenaar is geworden van een bepaald perceel. Het zou te ver voeren hier uitgebreider in te gaan op de kadastrale boekhouding.¹

Met behulp van wijkregisters, volkstellingsregisters en bevolkingsregisters zijn de uit de kadastrale leggers verkregen gegevens aan te vullen. Bijvoorbeeld: wie woonde er nog meer in het pand; wat deed de hoofdbewoner voor de kost; is de eigenaar vertrokken of overleden?

In de negentiende eeuw had Zwolle nog geen huisnummering, zoals we die nu kennen. Het systeem van straatnaam en huisnummer is pas in 1905 ingevoerd. Vóór die tijd was Zwolle verdeeld in wijken die met letters werden aangeduid. Zo werd de eerste wijk Waterstraat aangeduid met de letter C. Deze omvatte het gebied tussen Melkmarkt, Rode Torenplein, Buitenkant en Roggenstraat. Het huis eerste wijk Waterstraat nummer 12 ofwel C 12 was dan ook niet in de Waterstraat gelegen maar aan de Melkmarkt, thans nummer 10. Afgaan op de oude wijknummers geeft risico's, omdat tussentijds vernummeringen plaatsvonden. Het is ook zaak om rekening te houden met de bewoners aan weerszijden.

Vóór 1900 is slechts van weinig panden bekend wie de architect geweest is. Sporadisch kan met behulp van archivalia vastgesteld worden wanneer een huis in de binnenstad gebouwd is.

Vele panden bevatten fragmenten uit verschillende tijden. Achter de moderne pui van vele winkels in de binnenstad gaan vele eeuwen schuil. Bouwhistorici kunnen echter wel – in combinatie met de stijl – vrij nauwkeurig de ouderdom van (de verschillende fragmenten van) een pand vaststellen aan de hand van bijvoorbeeld de raamindeling, de gebruikte materialen, de gewelven in de kelder of de dakconstructie. Het is vaak zo dat de resultaten van het archiefonderzoek en die van het bouwhistorisch onderzoek elkaar prachtig aanvullen.

De periode 1811-1832

Naarmate men verder in de tijd teruggaat, wordt het onderzoek naar vroegere bewoners steeds iets moeilijker. In de periode van 1811 tot 1832 vormen de notariële protocollen of akten de belangrijkste informatiebron. Alle akten waarin sprake is van onroerend goed zijn tot 1842 ontsloten. Per notariële akte zijn de belangrijkste gegevens, zoals eigenaar, koper, verkoper, belending en ligging op een systeemkaartje overgenomen. Per straat staan deze kaartjes chronologisch geordend. Rekening houdend met de naam van de eigenaar en die van de burens is het vrij gemakkelijk meer gegevens over een bepaald pand aan de weet te komen. Daarnaast wordt in de verkoop- en transportakte de aankomsttitel van de vorige eigenaar genoemd, waardoor men weet bij welke notaris verder gezocht kan worden.

Aanvullende gegevens zijn bijvoorbeeld te verkrijgen uit de wijkboeken en volkstellingsregisters. Uit 1811/1812 zijn registers bewaard gebleven met een opgave van het aantal deuren en ramen aan de straatzijde van elk pand.

De periode vóór 1811

In het oosten van Nederland treft men pas sinds 1811 notarissen aan. Vóór die tijd werden in Zwolle akten van privaatrechtelijke aard opgemaakt door en voor schepenen van de stad. In het gemeentearchief zijn dan ook tientallen meters planklengte aanwezig met registers waarin transportakten, aan- en verkoopakten, hypotheekakten en testamenten staan ingeschreven. Voor de bewoningsgeschiedenis vormen zij een onmisbare bron. Het zal duidelijk zijn dat het bijna onbegonnen werk is deze registers door te nemen op

Alliantie-wapen in de voorgevel van Voorstraat 17. Na onderzoek bleek het wapen toe te behoren aan Hendrik van der Wijck en zijn vrouw Anna Lubberta van Heekeren (de niet adellijke tak). Zij waren eigenaar van 1725 tot 1744.

zoek naar dat ene huis waarin men geïnteresseerd is. Daarom zijn in de afgelopen twintig jaar vele registers toegankelijk gemaakt. Op een kaartje zijn, net zoals bij de notariële akten, de belangrijkste gegevens uit de akte overgenomen. Deze kaartjes zijn daarna chronologisch per straat geordend. Met behulp van dit materiaal is het mogelijk verder in de tijd terug te zoeken.

Afgaan op wat op de kaartjes vermeld staat, is niet voldoende. Men zal tevens de akten op nadere bijzonderheden dienen door te nemen. Daarnaast is het van belang gegevens over de eigenaren, zoals geboorte, huwelijk, beroep, burgerschap, testament en overlijden, te ontleen aan de generale index in de studiezaal.

Het onderzoek wordt enigszins vergemakkelijkt als men met een hoekpand te doen heeft of wanneer een huis een naam heeft gehad. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw was het al knap lastig voor onbekenden om een bepaald huis in de stad te vinden. Zoals al eerder vermeld, kende men immers geen huisnummers. Wat ligt er dan meer voor de hand om je huis een naam te

geven ter onderscheiding van al die andere huizen! Bijvoorbeeld *De Koning David* en *Het Hondje* aan de Grote Markt. Herbergen lokten hun publiek – waarvan velen niet konden lezen of schrijven – door uithangborden waarop het wapen van een regio of stad stond afgebeeld. *Het Wapen van Gelre* was een bekende lokaliteit in de Sassenstraat, *Het Wapen van Kampen* was een drukbezochte herberg aan de Melkmarkt. Het huidige Meerminneplein, gelegen achter V & D, dankt zijn naam aan de herberg aldaar, waar op een uithangbord een meermin voorkwam. De ongeletterde schippersknecht zal zich meer hebben thuisgevoeld in *De Meermin*, dan in het pand waar *De Keizerskroon* uithing.

Zoals de overheid heden ten dage haar taak niet kan vervullen zonder belastingen te heffen, zo wist men vroeger ook al belasting en accijns, ook wel impost genaamd, op levensmiddelen te heffen. Bekend zijn onder andere de impost op graan, zout, bier, chocolade, koffie en thee. Voor de bewoningsgeschiedenis vormen vooral de vuurstedengeldregisters een interessante bron.

Vanaf 1628 tot 1804 werd er namelijk belasting geheven op het aantal stookplaatsen of vuursteden dat in elk pand aanwezig was. Per pand werd genoteerd hoeveel stookplaatsen er waren en wie de verschuldigde belasting betaalde. Sedert 1665 bestaan er registers waarin de gegevens overzichtelijk genoteerd staan. Bakkers en smeden werden

tend op een pand dat meestal gevestigd werd ten behoeve van iemands zieleheil, bestaande uit een jaarlijks te betalen bedrag in geld of natura. Deze jaarrenten of uitgangen waren niet aflosbaar en moesten door latere eigenaren aan bijvoorbeeld een kerk of klooster betaald worden. Na de Reformatie bleven deze jaarrenten of uitgangen in stand en kwamen na 1580 toe aan de stad, de Hervormde Kerk of charitatieve instellingen. Was het te onderzoeken pand belast met een jaarrente, dan is met behulp van het archief van de instantie, waaraan dat bedrag jaarlijks betaald moest worden, gemakkelijk een opeenvolgende reeks van eigenaren samen te stellen. Vaak lukt het dan om de eigenaren van vóór de Reformatie op te sporen.

Het Hopmanshuis in de stijgers anno 1972. Dit huis aan het Rode-torenplein dankt zijn naam aan Johannes Nauta, hopman van de stedelijke militie, die dit pand in 1725 grondig heeft laten verbouwen.

vanwege hun ovens extra aangeslagen. Jammer genoeg is niet de complete administratie van het vuurstedengeld bewaard gebleven.

Vermeldenswaard zijn verder de registers van het strategeld. Afhankelijk van de breedte van de gevel, voorzover die aan de straat stond, werd men aangeslagen. Men was 'duur uit' wanneer het om een hoekpand ging. Daarnaast kende men nog het pompgeld, het steigergeld en het lantaarngeld. Woonde men in de nabijheid van een bepaalde stadspomp waarvan men het water betrok dan moest daarvoor worden betaald. Hetzelfde principe lag ten grondslag aan de heffing van het lantaarngeld en het steigergeld. Alle registers waarin dit soort gegevens vermeld staan, zijn indirect voor de bewoningsgeschiedenis van een huis van belang.

Tot slot dienen de jaarrenten of uitgangen vermeld te worden. De oorsprong dateert uit de middeleeuwen. Het was een zakelijk recht, rus-

Geen enkel huis is slechts een samenstel van hout en steen. Bij onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van een pand wordt getracht iets aan de weet te komen over vorige eigenaren en de manier waarop zij het huis in bezit gehad en gebruikt hebben: wat gebeurde er na aankoop binnen die vier muren? Met behulp van het vele archiefmateriaal dat in het Zwolse gemeentearchief bewaard gebleven is, blijven weinig deuren gesloten en is het mogelijk de geschiedenis van elk huis na te gaan. De genoemde archiefbronnen staan als bouwstoffen borg voor een goed 'gefundeerd' huis.

Noot

- 1 F. Keverling Buisman en E. Muller, *Kadaster-Gids: gids voor de raadpleging van hypothecaire en kadastrale archieven uit de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw* (Den Haag 1979) en P.W.J. den Otter, 'Het Kadaster van 1832', in: *IJsselakademie* 7 (1984) 43-48.

Recensies

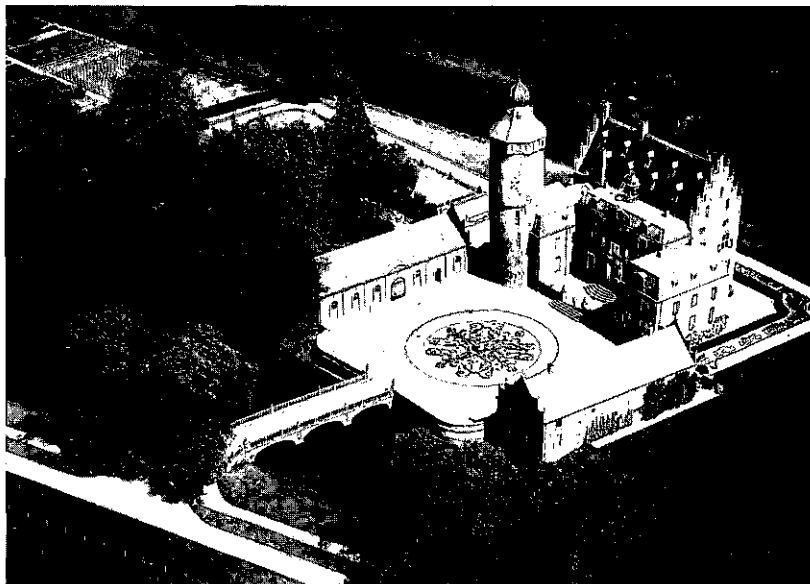
Kasteel Rechteren

A.J. Mensema, *Kasteel Rechteren*. (Waanders, Zwolle 1991) ISBN 90 6630 244 7, f 17,50

Aan de Kleine Monumenten Reeks, een initiatief van de SDU-uitgeverij, Waanders Uitgevers en De Walburg Pers, werd onlangs het zevende deel toegevoegd. Dat hierbij de keus is gevallen op kasteel Rechteren in Dalfsen zal velen deugd doen. De geschiedenis van het huis en zijn bewoners rechtvaardigt een publikatie. De omstandigheid dat het kasteel niet toegankelijk is voor belangstellenden, om de eenvoudige reden dat de familie Van Rechteren sinds eeuwen tot op de huidige dag het kasteel bewoont, maakt het boekje voor de lezer alleen maar aantrekkelijker.

Op de geschiedenis van kasteel Rechteren hoeft op deze plaats niet te worden ingegaan. In 1941 verscheen bij Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage de geïllustreerde inventaris van het archief Van Rechteren. Dit door D.P.M. Graswinkel en H. Hardenberg samengestelde overzicht van zeshonderd bladzijden getuigt onverbloemd van de rijke geschiedenis van het kasteel en zijn bewoners. Rechteren ontstond in de veertiende eeuw en speelde in de geschiedenis van Het Oversticht een rol van betekenis.

De auteur heeft de stof over vijf hoofdstukjes verdeeld. Na twee inleidende hoofdstukjes passen middels tekst en illustraties verschillende delen van het exterieur en interieur de revue. Af en toe geeft de auteur hierbij subtiel zijn eigen restauratie-opvattingen ten beste. Wel moet worden betreurd, dat de relatie tussen tekst en illustratie nog al eens afwezig is. De foto op bladzijde 47 van de eetzaal bijvoorbeeld, geeft de huidige situatie weer, de bijbehorende tekst staat op pagina 39, terwijl een foto op bladzijde 38 dezelfde zaal in 1908 toont. De plattegrond en de doorsneden, op pagina 60 en 61, zijn opgenomen in het hoofdstuk

over de bewoners. Dergelijke tekortkomingen maken het voor de lezer niet gemakkelijk de rode draad van de verhandeling te volgen. Ook zal de lezer iets meer informatie wensen dan de betreffende plattegrond kan bieden. Verder zou in het hoofdstuk over de achtereenvolgende bewoners een fragment-genealogie goede diensten bewezen hebben. In het laatste hoofdstuk zijn herinneringen van de huisknecht, Gerard Hendrik Halfwerk, opgenomen. Deze toepassing van *oral history* geeft niet alleen additionele informatie, maar geeft een en ander ook in een 'menselijke' dimensie. Hans Westerhof heeft aan de historische foto's hedendaagse opnamen toegevoegd. Over de herkomst van het gebruikte beeldmateriaal wordt niet veel informatie verstrekt. Maakt de collectie foto's uit 1908 deel uit van het archief Van Rechteren?

Kasteel Rechteren is een redelijk gedocumenteerd werkje geworden, waarbij tekst en beeld elkaar afwisselen en aanvullen. Helaas is aan de

Kasteel Rechteren vóór de restauratie van 1954. (Foto KLM Aerocarto N.V., Amsterdam)

overzichtelijkheid van het geheel onvoldoende aandacht geschonken.

◆ *H.C.J. Wullink*

Ode aan een slecht mens. Oom Jopie uit de mediene

Igor Cornelissen, *Ode aan een slecht mens. Oom Jopie uit de mediene*. (Van Gennep, Amsterdam 1991) ISBN 90 6012 546 0

Met dit juweeltje van een verhaal over een puur 'slechte' oom, heeft Igor Cornelissen zich gerevancheerd voor het wat bombastische, eerder door hem gepubliceerde, eveneens autobiografische verhaal waarin Zwolle een grote rol speelt en hij uiteindelijk in Brest-Litowsk uitkomt. Het boekje over zijn oom Jopie is daarentegen bijna teder geschreven, met een diepgaande betrokkenheid bij de ellende van de oorlog, zoals onze joodse landgenoten die hebben ondergaan. Wat mij ook hier weer frappeert is de vanzelfsprekendheid waarmee juist in joodse kring de Duitse pogrom als iets onontkoombaar werd geaccepteerd, evenals de onverschillige, om niet te zeggen vijandige houding, die door een groot deel van de niet-joodse bevolking in de oorlog tegenover de joden werd aangenomen.

Cornelissen beschrijft in alledaags Nederlands, hoe het zijn familie, met oom Jopie als middelpunt, is vergaan, zonder dat het een klaagzang is geworden. Hij heeft zich, zelfs ten aanzien van zijn eigen familie, goed gedocumenteerd en is te rade gegaan bij archiefbronnen. Ondanks het feit dat hij over weinig eigen notities over Jopie heeft kunnen beschikken, is, mede door de getuigenissen van de andere overlevenden, niet alleen een boeiend beeld ontstaan van de 'slechte' oom, maar vooral ook van het joodse leven voor en na de oorlog. Daarnaast is er voor de oude Zwollenaars een zeer herkenbaar beeld van de stad en haar inwoners – zeker ook van de periode vlak na de oorlog – tot stand gekomen. En deze stad werd mede bevolkt door vrienden en kennissen van de schrijver en dat zijn er, ook nu nog, veel. Al met al is dit boekje zeker aan te bevelen.

◆ *B.J. Kam*

Mededelingen

Athenaeumbibliotheek verwerft collectie Hartong

Op 16 januari 1991 vond in de HBO-zaal van de Stads- of Athenaeumbibliotheek te Deventer, in het bijzijn van de burgemeester en de wethouder van cultuur, de officiële overdracht plaats van de collectie Hartong: een particuliere collectie Overijsselse boeken, die de bibliotheek eind 1990 integraal heeft kunnen aankopen. De collectie is afkomstig van Georg Hartong, Deventenaar van geboorte en leraar Nederlands in Enschede. Hij begon in 1965 met het verzamelen van boeken. Daarbij kwam het accent steeds meer te liggen op drie categorieën:

1. Boeken gedrukt in de provincie Overijssel.
2. Overijsselse literatuur; dat wil zeggen werken afkomstig van Overijsselse auteurs en literatuur waarin Overijssel een rol speelt.
3. Overijssels stichtelijk werk.

De verzameling groeide uit tot de grootste particuliere collectie op deze gebieden en omvat circa 1200 werken die gedrukt zijn tussen 1600 en 1900, alsmede een aantal handschriften.

De collectie sluit volledig aan bij het beleid inzake antiquarische aanschaf van de Stads- of Athenaeumbibliotheek. Zeventig procent van de drukken was nog niet in de bibliotheek aanwezig. Het moge duidelijk zijn dat de Athenaeumbibliotheek zich uitermate verheugt over deze bijzondere aankoop, die mede mogelijk werd gemaakt door de steun van de gemeente Deventer, de provincie Overijssel, een aantal particuliere fondsen en de Vereniging van Vrienden van de Stads- of Athenaeumbibliotheek. De collectie omvat onder andere:

- een twintigtal edities van werken van Arnold Moonen (1644-1711);
- talrijke prekenbundels en stichtelijke tractaten van veelal onbekende Overijsselse predikanten;

- diverse uitgaven van in Deventer gedrukte achttiende eeuwse kaartboekjes, onder andere van Joan de Lat;
- veel uitgaven van uitgevaardigde resoluties, ordonnanties, statuten en reglementen;
- afzonderlijk uitgegeven gelegenheidsgedichten op Overijsselse personen en gebeurtenissen;
- Overijsselse almanakken;
- verschillende zeldzame drukken afkomstig uit minder bekende Overijsselse drukplaatsen zoals Steenwijk, Hasselt en Almelo;
- zeldzame drukken van kleine, weinig bekende drukkers, zoals bijvoorbeeld Arent Benier in Kampen (1641-45), de weduwe van Michiel Koop in Zwolle (1648) en Severin Grön in Kampen (1699);
- oraties van het Deventer Athenaeum Illustre;
- een uitgebreide verzameling drukken van poëzie en prozawerken van Rhijnvis Feith (1753-1824) en Anthoni Chr.W. Staring (1767-1840);
- een verzameling Overijsselse schoolboekjes;
- een verzameling negentiende eeuwse Deventer kinderboeken, vaak met mooie litho's;
- publikaties en overdrukken van Johannes van Vloten (1818-1883)
- veel vroege Kluwer-drukken.

Doordat de collectie veel zeldzame drukken bevat, alsmede werken van vaak vergeten Overijsselse personen, biedt zij talrijke nieuwe feiten en gegevens over het Overijsselse (en vooral het Deventer) literaire en geestelijke leven in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw en over de Overijsselse boekproductie in die zelfde periode.

Ter gelegenheid van deze bijzondere aankoop was er in de Athenaeumbibliotheek een tentoonstelling ingericht. Ook kwam een catalogus tot stand, van de hand van de samensteller van de tentoonstelling, Ina Kok, conservator Handschriften en Oude Drukken. Deze catalogus is gratis af te halen bij de bibliotheek en kan ook

schriftelijk of telefonisch worden aangevraagd tegen portokosten bij:

Stads- of Athenaeumbibliotheek, postbus 351, 7400 AJ Deventer, telefoon: 05700-93887; openingstijden: maandag en woensdag: 13.00-17.00 uur, dinsdag en vrijdag: 10.00-17.00 uur, donderdag: 13.00-21.00 uur.

◆ *Ina Kok*

Oproep om beelmateriaal

Bij het bestuderen van literatuur over (etnische) minderheden is gebleken dat er in Nederland vrijwel geen wetenschappelijke aandacht is besteed aan de geschiedenis van woonwagenbewoners en zigeuners. Om in deze lacune te voorzien, is in 1985 aan de Leidse universiteit het Samenwerkingsverband Onderzoek Zwervende Groepen opgericht, met als voornaamste doel: het blootleggen van de wortels van de hedendaagse houding ten opzichte van zowel zigeuners als woonwagenbewoners in Nederland. De oprichters waren Annemarie Cottaar, Leo Lucassen en Wim Willems.

Bij het onderzoek heeft dit Samenwerkingsverband naast schriftelijke bronnen ook steeds aandacht besteed aan beeldmateriaal. Prenten, foto's en dergelijke kunnen namelijk veel leren over de economische, sociale en culturele kenmerken van deze groepen. Inmiddels omvat de foto-collectie van het Samenwerkingsverband ongeveer 250 foto's en prenten en deze verzameling breidt zich nog steeds uit. Vandaar dat het plan is opgevat een fotoboek en een tentoonstelling samen te stellen, waarin aan de hand van beeldmateriaal, aangevuld met interviews, een schets wordt gegeven van de geschiedenis van het wonen in een woonwagen in Nederland.

Als uitgangspunt van het boek en de tentoonstelling is gekozen voor de woonvorm, dat wil

zeggen het wonen in woonwagens. Op die manier komen niet alleen woonwagenbewoners en zigeuners, maar ook andere groepen zoals kermis- en circusreizigers, polderwerkers en arbeiders die betrokken zijn bij de wegenbouw, aan bod. Hoewel ruime aandacht zal worden gegeven aan de sociale en culturele aspecten van de betreffende groepen, zal de nadruk worden gelegd op de *economische* functie van de woonvorm. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat de woonvorm nauw samenhangt met de uitoefening van ambulante beroepen.

In verband met het fotoboek en de tentoonstelling, vinden de leden van het Samenwerkingsverband het van belang uitputtend te zijn in de materiaalverzameling. Vandaar dat zij zich tot alle musea, archieven en historische verenigingen hebben gewend met het verzoek na te gaan of zij relevant (beeld)materiaal over woonwagens en hun bewoners in hun bezit hebben. Ook zouden zij graag weten of er particuliere verzamelaars zijn, die foto's over dit onderwerp hebben.

Mocht u dergelijk materiaal in uw bezit hebben (of weten waar het elders te vinden is), dan zouden zij graag daarvan op de hoogte gesteld worden. Te maken kosten zullen uiteraard worden vergoed.

Indien u dergelijk materiaal heeft, kunt u contact opnemen met Annemarie Cottaar, Leo Lucassen en Wim Willems, Leids Instituut voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek, Wassenaarseweg 52, 2333 AK Leiden, telefoon: 071-273840/273845.

Personalia

Drs Herman Aarts is directeur van het Provinciaal Overijssels Museum.

Aranka Meyerink-Wijnbeek is werkzaam in het Provinciaal Overijssels Museum als museumassistent.

Ir. P.C. Wieringa is werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

Ir. C. Douma is hoofd van de Centrale Afdeling Gebouwen en Stationsomgeving van de Nederlandse Spoorwegen.

Drs J.J. de Jong is werkzaam als chef Monumentenzorg bij de gemeente Zwolle.

D.J.S. Hogenkamp (1949) is arbeidsdeskundige bij de Gemeenschappelijke Medische Dienst. Hij is verknocht aan Zwolle en geeft regelmatig diavoorstellingen over oud en nieuw Zwolle.

Drs J.C. Streng (1945) is werkzaam als free-lance historicus.

P. Jonkers-Stroink (1935) verzorgt de genealogische correspondentie van het gemeentearchief te Zwolle.

J.H. Drentje (1962) is als leraar geschiedenis en economie verbonden aan het IJsselcollege te Zwolle.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

H. Wullink (1949) is werkzaam in de particuliere monumentenzorg.

Dr B.J. Kam (1924) was huisarts te Zwolle en is momenteel verzekeringsgeneeskundige.

Ina Kok is werkzaam bij de Stads- of Athenaeumbibliotheek te Deventer als conservator handschriften en oude drukken.

Rectificatie

Ten onrechte zijn in het vorige tijdschriftnummer de namen van de volgende auteurs niet vermeld:

H.J.H. Knoester (1934) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en is onder andere belast met de topografische verzameling.

J.J. Seekles (1956) is als archiefinspecteur en documentalist van de audio-visuele afdeling verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle.

C.J.G.M. Sonnevill was als bibliothecaresse verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle.

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

J. Hagedoorn, *voorzitter*

Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle

E. Tijssen, *secretaris*

David Spanjarstraat 4, 8017 DD Zwolle

H. Brassien, *penningmeester*

Thorbeckegracht 3c, 8011 VL Zwolle

A. Bootsma-van Hulten, **B.J. Kam**, **R.T. Oost**,

I. Wormgoor, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-223214

Financiën: girorekening Postbank: 5570775 t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten

f 25,00/jaar

overige leden

f 35,00/jaar

huisleden

f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

W. Cornelissen, **J.H. Drentje**, **J. Gelderman**,

H. Halbertsma, **J. ten Hove**, **W.A. Huijsmans**,

M. van der Laan, **I. Wormgoor**.

Adviseur: **N. Lettinck**

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: **Rob van den Elzen** bno

Druk: **Hoekman Genemuiden**

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

